

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS II.

SZEGED
2015

EMBERI ERŐFORRÁSOK
MINISZTERIUMA

EMBERI ERŐFORRÁS
TÁMOGATÁSKEZELŐ

Nemzeti
Tehetség Program

OKTATÁSKUTATÓ
ÉS FEJLESZTŐ
— — — INTÉZET

Jelen kiadvány megjelenését az „SZTE BTK tehetséggondozás” című, NTP-TDK-14-0008 azonosítószámú projekt támogatja. A projekt az Emberi Erőforrások Minisztériuma megbízásából az Oktatókutató és Fejlesztő Intézet és az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő segítségével valósult meg.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS

**ACTA IUVENUM
SECTIO ARCHAEOLOGICA
TOMUS II.**

**SZEGED
2015**

A kötet az
SZTE BTK Régészeti Tanszékének
kiadványa

Főszerkesztő
Révész László

Szerkesztette
Bíró Gyöngyvér – Pintér-Nagy Katalin – Takács Melinda

A tanulmányokat lektorálta
B. Tóth Ágnes, Kulcsár Valéria, Marcsik Antónia,
Pálfi György, Révész László, Szalontai Csaba, Vörös Gabriella

Nyelvi lektor
Kulcsár Valéria

ISSN 2064-1222

© a szerzők 2015
© a szerkesztők 2015

TARTALOMJEGYZÉK

ELŐSZÓ [Révész László]	7
MAJDÁN MIRA: Déli hatások a korai vaskorban Dél-Pannónia területén	9
KUJÁNI YVETT: Női és gyermekviseleti elemek egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében.	33
MÉSZÁROS BOGLÁRKA: Fibulák és öltözetek az 5. század második felében néhány Kárpát-medencei fibulatípus alapján (Bakodpuszta, Letkés típus).	63
PIROS RÉKA ÁGNES: Késő császárkori és kora népvándorlás kori lószerszámok a Kárpát-medencéből	87
SAMU ANITA PIROSKA: Sírrablási módok vizsgálata három kiskundorozsmai avar temetőben	111
SOÓS RITA: Egy 19. században feltárt honfoglalás kori temető elemzése az új kutatási eredmények tükrében. Piliny–Leshegy.	131
ANDRÁSI RÉKA: A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez	153
TIHANYI BALÁZS: A honfoglalás kori íjak és íjászsírok problémakörének újabb megközelítése	177
RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK	225

ELŐSZÓ

Immár az *Acta Iuvenum* II. kötetét tarthatja kezében az olvasó. A Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékének hallgatói követték az elődeik által teremtett nemes hagyományt, s kiválóan szerepeltek a XXXII. OTDK két régészeti szekciójában. Eredményeiket egy I., két II. és egy III. helyezés reprezentálja. Az I. helyezett: Andrási Réka (témavezető: Révész László). A két II. helyezett: Piros Réka Ágnes (témavezető: B. Tóth Ágnes) és Soós Rita (témavezető: Révész László). A III. helyezett: Mészáros Boglárka (témavezető: B. Tóth Ágnes).

Többnyire apróságoknak, olykor a balszerencsének köszönhetően szorultak le a dobogóról további hallgatóink: Majdán Mira (témavezető: Kulcsár Valéria); Kujáni Yvett (témavezető: Marcsik Antónia és Vörös Gabriella); Samu Anita Piroška (témavezető: B. Tóth Ágnes és Szalontai Csaba); valamint Tihanyi Balázs (témavezető: Pálfi György és Révész László).

A két szekcióban elért négy helyezés híven mutatja a pályamunkák készítőinek tehetségét, szorgalmát és kitartását, valamint témavezetőik értő és tanítványaikra figyelő gondoskodását. Talán az is jelzésértékű, hogy az összesen 20 induló felét pontosan az SZTE BTK Régészeti Tanszéke adta. Úgy érezzük, helyezéstől függetlenül valamennyi hallgatónk értékes munkát végzett, amely megérdemli a nagyobb nyilvánosságot. A nagyon is dicséretes végeredmény mögött sok-sok múzeumi raktárakban vagy laboratóriumokban töltött óra, könyvtári adatgyűjtéssel eltelt hónap van. Most, így utólag visszapillantva alighanem már ifjú szerzőink sem bánják a sok lemondást. Amilyen büszkén fogadhatták a gratulációkat, ugyanolyan örömmel fogják majd kézbe első, nyomtatásban megjelent tanulmányaikat.

A kötetet lapozgatva az Olvasó számára nyilván feltűnik, hogy a legtöbb dolgozat meszszenenően támaszkodott a hagyományos régészeti elemzések mellett a legfrissebb természettudományos vizsgálati módszerekre is. Modern régészet e nélkül már nem létezhet. Tanszékünk külön köszönetet mond azoknak a társtudományok területén dolgozó kollégáknak, akik nemcsak hallgatóink oktatásában, hanem első önálló munkáik önzetlen támogatásában is hatalmas szerepet vállaltak. Valamennyiüket felsorolni lehetetlenség lenne. Ezért arra szorítkozom, hogy név szerint azoknak mondjak köszönetet, akik az e kötetben szereplő dolgozatok elkészítésében különösen nagy segítségünkre voltak: az SZTE TTIK Ember-tani Tanszéke jelenlegi és nyugalmazott munkatársainak, Pálfi Györgynek, Molnár Erikának és Marcsik Antóniának, valamint Tóth Máriának, az MTA Csillagászati és Földtudományi Kutatóközpont Földtani és Geokémiai Intézet nyugdíjas tudományos munkatársának, a szegedi archaeometria oktatás lelkének. Valamennyien kitűnő példáját adták annak, hogy az egyetemen s a magyar tudományosságban felhalmozódott óriási tudásbázist egy-egy program mentén közös csatornába terelve kiemelkedő eredményeket érhetünk el.

Szeged, 2015. június 10.

Révész László
tanszékvezető, főszerkesztő

Déli hatások a korai vaskorban Dél-Pannónia területén

1. Bevezetés

A korai vaskorral (relatív kronológiában Hallstatt C, abszolút kronológiában Kr. e. 800 körül) beköszöntő első változások pontos mibenlétének és okának meghatározása a mai napig tisztázatlan kérdés. Annyi bizonyos, hogy a késő bronzkori hagyományok továbbélése mellett ekkorra már számos új elem is megjelenik az anyagi kultúrában, melyek egy része a nyugatról érkező Hallstatt terjeszkedéséhez köthető. Más részük kétségtávolan keleti eredetű, és a Pontus-vidéki, sztyeppi kultúrkörrel való kapcsolatokat mutatja. Ezek mellett ki kell emelnünk a déli „magaskultúrák” hatásait is – az észak-itáliai etruszk és a dél-balkáni hellén/hellenizált területek befolyása is messzire ért. Természetesen ezek a kapcsolatok nem voltak egyoldalúak, bár egyelőre a „barbár” vidékekről beszerzett termékek, kulturális hatások jóval kevésbé ismertek.

Az elkövetkezőkben a Kárpát-medencét érő hatások közül a dél-balkáni vonallal kívánok foglalkozni.¹ Annak érdekében, hogy kompakt formában tudjam bemutatni eddigi vizsgálataim eredményeit, a témát leszűkítettem a legtalálóbban „Dél-Pannónia” néven megjelölhető területre, mely tulajdonképpen a Dráva-Száva közének nagy részét és a magyarországi Baranya és Somogy megye egy részét foglalja magában.² A térség összetartozását a késő bronzkortól nyomon lehet követni – úgy tűnik, hogy sem ekkor, sem pedig a vaskor folyamán nem a Dráva, hanem a Száva jelentette a kulturális határt. Ennélfogva a régió lehatárolását délről a Száva folyó, keletről a Szerémség,³ északról a jelen vizsgálatok alapján nagyjából a Mecsek vonala jelenti, míg nyugati határát a Muravidékig érdemes kitolni. Erre a területre valószínűleg a folyóvölgyekben évezredek óta létező és feltehetően a korai vaskorban is használt kereskedelmi utak révén juthattak el a dél-balkáni hatások.

Nem szabad elfeledkeznünk róla, hogy a 8–6. század között zajlik a görög városállamok gyarmatosító tevékenységének legintenzívebb szakasza, amelynek természetes eredményei voltak az anyaváros (*metropolis*) és az *apoikia* közötti kereskedelmi kapcsolatok is.

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani Tomislav Hršak (kurátor, Muzej Slavonije Osijek), Fekete Mária (egyetemi docens, PTE BTK Ókortörténeti Tanszék), Kulcsár Valéria egyetemi docens (egyetemi docens SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Maráz Borbála tudományos munkatárs (nyugalmazott főmuzeológus, főtanácsos, BTM) szíves segítségéért. A táblák elkészítésében vállalt szerepéért köszönet illeti Berta Norbertet (régészhallgató, SZTE BTK Régészeti Tanszék).

² Az elnevezés némileg anakronisztikusnak tűnhet a római hódítást megelőző időszakokban, de a régészeti szakirodalomban már jó ideje használatos mind a késő bronzkor, mind a vaskor tárgyalásánál (például METZNER-NEBELSICK 1997; METZNER-NEBELSICK 2002; ODZA 2009 stb.).

³ A Szerémségnek ezen a vidékén a hallstatti és Bosut-Basarabi kultúrkörök keveredése jól kimutatható, ezért éles határvonalat nem lehet húzni a kettő között.

A Kárpát-medencéhez legközelebb eső, korai alapításuk miatt kiemelhető gyarmatvárosok közül délen a mai Albánia területén Epidamnos (Durrës) és Apollónia (Pojan közelében) a 7. században, míg Horvátországban Korkyra Melané (Korčula szigetén) a 6. században jött létre. A keleti apoikiák közül a Duna torkolatához közel eső, és így a folyón vagy annak mentén zajló kereskedelem kiépítésére alkalmas városok közül a mai Románia területén Istros (Nunțași) és Bulgáriában Apollónia Pontika (Sozopol) a 7. században alapult, míg a szintén Romániában található Tomoi (Konstanca) és Kallatis (Mangalia), valamint az ukrain Tyras (Bilhorod-Dnyisztrovszkij) a 6. századtól épült ki.⁴ Bár ezek a városok még mindig meglehetősen távolságra vannak a dolgozatban tárgyalt területtől, forrásokból ismerjük a venétek és a peloponnésosi Spárta között kialakult kereskedelmi kapcsolatokat is.⁵ Egyes kutatók valószínűsítik, hogy akár egész törzsek is átvándorolhattak Boiótiából illyr területekre a 7. század folyamán, hogy aztán ott a helyiekkel keveredjenek, tovább erősítve a hellén kultúrkörrel főnnálló kapcsolatokat.⁶

A régészetben mindig gondot jelent a más kultúrákból származó tárgyak és hatások esetén egyrészt az, hogy nem ismerjük terjedésük sebességét – tehát nem állapíthatjuk meg, hogy kiinduló területükön datált előfordulásaikhoz, illetve valószínű gyártási idejükhöz képest mennyivel később jelennek meg távolabbi vidékeken. Másrészt nem állapítható meg teljes bizonyossággal az sem, hogy az adott tárgyak mikor kerültek földbe – kevéssel azután, hogy eljutottak a vizsgált területre vagy esetleg nemzedékeken keresztül használták, és akár száz évekkel később temették majd el őket?

A keltezés mellett gondot okoz a konkrét kiindulási terület behatárolása abból a szempontból, hogy a korszakban nem csak a tulajdonképpeni görög, hanem a makedón, a thrák, sőt az illyr népesség által lakott régiókban is elterjedt a hellén vagy hellenizált kultúrkörnek számos vívmánya, sőt valószínűleg mesterei is megfordultak, letelepedtek, éltek nem csak a gyarmatvárosokban, hanem távolabbi vidékeken is.

2. A tárgyak

A bemutatásra kerülő tárgyak fölgyűjtését részben az eszéki Régészeti Múzeumban és a vukovári Városi Múzeumban, részben szakirodalomból végeztem, és típus szerinti elkülönítésben adom közre őket.

2.1. Kerámia

Urna, vörös alapon fekete meander-motívummal. Martijanec–Gamulica, 7. század (ŠIMEK 2004) [1. tábla 1].

Askosok, vörös alapon fekete meander-motívummal, állatalakos füllel. Dalj–Busija, szórvány, 7. század (ŠIMIĆ 2004) [1. tábla 2].

Askos, fekete, állatalakos füllel. Kaptol–Černica, XII. tumulus, 7. század (ŠIMEK 2004) [1. tábla 3].

Askos, fekete, füllén vonuló állatokkal. Goričan, XII. tumulus, 7. század (ŠIMEK 2004) [1. tábla 4].

Egyfülű csésze, vörös alapon meander alakú ónrátéttel. Dalj–Busija, szórvány, 7. század? (METZNER–NEBELSICK 2002) [1. tábla 5].

Triposok. Vésett háromszög motívumokkal. Kaptol–Černica, XII. tumulus, 7. század (ŠIMEK 2004) [1. tábla 6].

Pseudokernos. Kaptol–Gradac, II. tumulus, 7–6. század (ŠIMEK 2004) [1. tábla 7].

Pseudokernos. Batina, szórvány, 7–6. század? (METZNER–NEBELSICK 2002) [1. tábla 8].

⁴ FEKETE 2007, Függelék.

⁵ HARMATTA 1967, 135.

⁶ THEODOSSIEV 2000, 178.

Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Batina, szórvány, 6–5. század? (METZNER-NEBELSICK 2002) [2. tábla 1].
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Batina, 68. sír, 6–5. század (METZNER-NEBELSICK 2002).
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Dalj, szórvány, 6–5. század? (METZNER-NEBELSICK 2002) [2. tábla 2].
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Dalj–Busija, 8., 19., 29. és 38. sír, 6–5. század (METZNER-NEBELSICK 2002).
 Pseudokantharos/illyr típusú csésze. Osijek–Zelino polje, szórvány, 6–5. század? (MSO 7597.) [2. tábla 3].
 Pseudokantharos/illyr típusú csésze. Somogyzentimre, szórvány, 6–5. század? (DRAVECZKY 1970) [2. tábla 4].
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Szajk 73. lelőhely, 7–5. század (GÁTI 2009) [2. tábla 5].
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Szentlőrinc, 13. és 21–22. sír, 6–5. század (JEREM 1968) [2. tábla 6–7].
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Vukovar–Lijeva bara, szórvány. 6–5. század (METZNER-NEBELSICK 2002) [2. tábla 8].
 Pseudokantharos/illyr típusú csésze. Vučedol, szórvány. 6–5. század? (METZNER-NEBELSICK 2002) [2. tábla 9].
 Pseudokantharos/illyr típusú csészék. Ismeretlen lelőhely. 6–5. század? (METZNER-NEBELSICK 2002) [2. tábla 10].
 Oinokhoék. Szajk 73. lelőhely, 7–6. század (GÁBOR 2006) [2. tábla 11].

2.2. Viseleti elemek

Bronz fibula, boiót pajzs formájú tűtartóval. Dalj–Busija, szórvány, 7–6. század (METZNER-NEBELSICK 2002) [3. tábla 1].
 Ezüst fibulák, négyszögletes tűtartóval. Beremend, 2. sír, 5. század (JEREM 1972) [3. tábla 2].
 Ezüst fibula, négyszögletes tűtartóval. Sotin, szórvány, 5. század? (ŠIMIĆ 2004) [3. tábla 3].
 Ezüst fibula négyszögletes tűtartóval. Ismeretlen lelőhely (Dunántúl), szórvány, 5. század? (MÁRTON 1913) [3. tábla 4].
 Aranyozott ezüst fibulák, Štrpci–Čurug típus. Ismeretlen lelőhely (Szlávéria), szórvány, 4. század? (BRUNŠMID 1902) [3. tábla 5].
 Aranyozott ezüst fibula, Štrpci–Čurug típus. Vukovar–Bogdanovci, női sír, 4. század (ŠIMIĆ 2004) [3. tábla 6].

2.3. Fegyverzet

Bronz lábvérték. Kaptol–Čemernica, IV. tumulus, 7. század (ŠIMEK 2004) [4. tábla 2].
 Illyr–görög sisak. Kaptol–Čemernica, IV. tumulus, 7. század (ŠIMEK 2004) [4. tábla 3].
 Korinthusi sisak. Kaptol–Čemernica, X. tumulus, 7. század (ŠIMEK 2004) [4. tábla 4–5].

2.4. Ékszerek

Ezüst fülbevalópár, granulált, filigrándíszes. Erdut, szórvány, 5–4. század (ŠIMIĆ 2004) [5. tábla 1].
 Ezüst ómega-fejű díszű. Dalj–Busija, 89. sír, 5–4. század (ŠIMIĆ 2004) [5. tábla 2].
 Ezüst ómega-fejű díszű. Vukovar–Bogdanovci, női sír, 4. század (METZNER-NEBELSICK 2002) [5. tábla 3].
 Ezüst kígyófejes pántkarperecek. Vukovar–Bogdanovci, női sír, 4. század (ŠIMIĆ 2004) [5. tábla 4].
 Arany kígyófejes pántkarperec. Ismeretlen lelőhely (Baranya), szórvány, 5. század (KEMENCZEI 2012) [5. tábla 5].
 Ezüst spirális karperecek. Okorág, kincslelet, 4. század? (VEZETŐ 1966) [5. tábla 6].
 Ezüst bikónikus filigrángyöngyök. Szentlőrinc, 41. és 44. sír, 6–5. század (JEREM 1968) [5. tábla 7].
 Ezüst fóliagyöngy, gerezdelt. Beremend, 1. sír, 5. század (JEREM 1972) [5. tábla 8].

3. A leletanyag elemzése

A fent felsorolt tárgyak esetén mely sajátosságok alapján valószínűsíthetjük, hogy előképeiket a Dél-Balkánon kell keresnünk? Először is, bizonyos technikák és díszítések megléte utalhat erre. Másodsor segíthet a konkrét formák vizsgálata, melyek származhatnak déli előképek másolásából – bár ez a fajta párhuzamba állítás nem kevés veszélyt rejt magában, és nem szabad túlságosan messzemenő következtetéseket levonni belőle. Harmadszor pedig érdemes figyelmet fordítani az adott típusok elterjedésére, ha ugyanis ezt vissza lehet vezetni időben és térben a Dél-Balkánra, akkor talán nem alaptalanul gondolunk a déli eredetre. A továbbiakban e szempontok szerint elemzem a tárgyakat.

3.1. Kerámia

Az edényeknél a vörös alapon fekete festés megjelenése árulkodó nyom, mely technika ismeretlen volt a Kárpát-medence korábbi kultúrái számára, míg a mykénéi kultúrkörben, majd az azt követő geometrikus időszakban (körülbelül 1100-tól kezdődően) nagy népszerűségnek örvendett. Ugyanez mondható el a meandermotívumról is, mely a korai geometrikus időszaktól, vagyis 900 körül jelenik meg a hellén kerámia díszítései között, és a középső geometrikus korszakban, 850-től kezdődően válik fő elemmé az edényeken [1. tábla 1–5]. Ha föltételezzük, hogy valóban a korabeli görög művészet hatására jelennek meg ezek az elemek a Kárpát-medencében, akkor elterjedésük felső határát nem húzhatjuk meg Kr. e. 800, de még inkább 700 előtt.

A nagyobb számmal képviselt *askosok*nál már a régóta használt elnevezés is jelzi a hasonlóságot a helléneknél kis mennyiségű folyadék – valószínűleg olaj – tárolására szolgáló edényekkel.⁷ A forma az elterjedési területén belül mindenhol igen jellegzetes és könnyen fölismerhető félgömbös testének két végét összekötő füle alapján. Csak találgatni tudjuk, hogy a Kárpát-medencei változatokat mire használták, de az eddig előkerült leletekből úgy tűnik, hogy nem a hétköznapi élet tartozékai voltak – igényes kivitelezésük legalábbis ezt látszik alátámasztani [1. tábla 2–4].

Kernos névvel azt az edényfajtát jelölik, amely egyszerre több áldozat följajlására is alkalmas – tulajdonképpen egy kerámiagyűrűn vagy főedényen körben elhelyezett kisebb csészécskékről, tálacskákról van szó. A Déméterhez kapcsolódó eleusisi misztériumok során sűrűn használták az ilyen tárgyakat.⁸ Hasonlóak előkerülése a horvátországi Kaptol II. tumulusából, illetve a szintén horvát területen fekvő Batina (Kiskőszeg) sírmezejéről kissé meglepő, habár igaz, hogy meglehetősen keveset tudunk a kora vaskor vallási életéről a Kárpát-medencében, így nem zárhatjuk ki, hogy az itt élt emberek is végrehajtottak többszörös áldozatokat [1. tábla 7–8].⁹

A háromlábú állvány és a három lábon álló edény a görög vallásban és mitológiában hosszú ideig szignifikáns helyet töltött be. Az athéni drámaversenyek rendezőjének adott ajándékként vagy templomokban, fogadalmi tárgyként sűrűn előkerül Hellaszban, ezek mellett Apollón isteni attribútumainak egyike is a *tripos* – még híres jósnője, a Pythia is ilyenén ült Delphoiban.¹⁰ Médeia egy háromlábú üstben főzte meg az öreg kost, amely aztán bárányként ugrott ki az edényből, s ezzel győzte meg Pelias király leányait, hogy darabolják föl apjukat és vessék az üstbe, hogy megfiatalodhasson. Ilyen háromlábú edények és oltárok ábrázolásait számolatlanul ismerünk a görög művészetből, de még a római időkben is.

A kaptoli XII. tumulusban előkerült két *tripos* némi csodálkozásra ad okot, főleg hogy az eddig átvizsgált területeken párhuzamaikat még nem sikerült fölfedeznem [1. tábla 6].

⁷ Egyes kutatók *rhyton* névvel illetik ezeket az edényeket, vagyis ivókürtnek tartják őket (például METZNER-NEBEL-SICK 2002, 669).

⁸ MITSOPOULOU 2010, 149.

⁹ Nagyon hasonló, 7. századi darabok kerültek elő a szlovéniai Stična lelőhelyéről (GABROVEC 1987, 57). Velemről is ismerünk is *kernos*-t, s mivel ezek a lelőhelyek nyugatról övezik a vizsgált területet, nem tartom kizártnak, hogy az edénytípus nem délről, hanem az itáliai graeco-etruszk kultúrkörből került a Kárpát-medencébe. Ennek bizonyítása azonban további vizsgálatokat igényel.

¹⁰ SMITH 1875, 1163.

A testüket díszítő mélyen bekarcolt háromszög díszítések a Bosut-Basarabi kultúrkör irányában fönnálló kapcsolatokra utalhatnak.¹¹

A *pseudokantharos* vagy illyr típusú csésze névvel illetett edények a tulajdonképpeni *kantharos* D típusához állnak legközelebb. A perem fölé föl húzott két fül és a bikónikus test teszi jellegzetessé kinézetüket, de nem korongolással készültek [2. tábla 1–14]. A valódi *kantharosok* első példányai hellén környezetben a Kr. e. 8. században bukkannak föl, tehát ennél korábbiak nem lehetnek a dél-pannoniaiak sem, ha valóban déli eredetűnek gondoljuk a formát. Valószínűsítem, hogy minél több kora vaskori temetőt tárnak föl a szakemberek, annál több ilyen *pseudokantharost* vehetünk majd még számba, hiszen már a batinai és a szintén horvátországi dalji (dályai) sírmezők alapján is látszik, hogy meglehetősen népszerű típusról van szó. Alulreprezentáltságuk más lelőhelyeken inkább a szisztematikus kutatás hiányából fakad. Hasonló formájú és korú csészék kerültek elő a Dél-Balkánról például a koszovói Romajë, a boszniai Sanski Most,¹² a dél-horvátországi Nin és Radovin, a szerbiai Vrtište lelőhelyein.¹³

A magyarországi, szajki vaskori telep gödreiben föltárt hét oinokhoé formájában egyértelműen a hellén bortöltőkhöz hasonlít – megfigyelhető rajtuk a peremen képzett jellegzetes bemélyedés, és lassú korongolással készültek [2. tábla 15]. Az oinokhoé legkorábban a Kr. e. 8. században válik általánossá hellén környezetben, az Észak-Balkánra pedig a 7. és az 5. század között juthat el.¹⁴ Kerámiaanalógiáik a macedóniai Trebenište, Demir Kapija, a szerbiai Atenica, és a horvátországi Nezakcij nekropolisából ismertek, de ismerünk bronzból készült darabot is a boszniai Bjelosavići határából.¹⁵ Ide tartozik még a szerbiai Sremska Mitrovica környékén előkerült szórvány bronz példány is, mint legközelebbi párhuzam.¹⁶ Szajk az eddig ismert legészakabbi előfordulási helyük.¹⁷ Fekete Mária szíves közlése alapján a 7–6. század fordulójára érdemes datálni őket.

A kerámia esetén a fent bemutatott darabok alapján nem állíthatom, hogy valódi importárgyak érkeztek volna a Dél-Balkánról a vizsgált területre, sokkal inkább valószínű, hogy különféle technikák és motívumok terjedtek észak felé a szerteágazó kulturális kapcsolatoknak köszönhetően. Kérdéses viszont, hogy a speciális edények (*askos*, *tripos*, *kernos*) másolása mögött milyen közös gondolatok, elképzelések állhattak, ha álltak egyáltalán, és nem csak divatjelenségekről van szó.

3.2. Fém

Ami a fémtárgyakat illeti, esetükben kissé biztosabbak lehetünk abban, hogy nem csak bizonyos formák, díszítések másolásából keletkeztek az alábbiakban bemutatásra kerülő példányok, hanem akadhatnak közöttük valódi importok is.

¹¹ Annak megállapítására, hogy milyen célt szolgáltak ezek a tárgyak, érdemes lenne belsejüket megvizsgálni, esetleges szerves maradványok reményében.

¹² FIALA 1899, 69.

¹³ VASIĆ 1987a, 556.

¹⁴ GÁBOR 2005, 10.

¹⁵ VASIĆ 1997, 57.

¹⁶ Ez a példány a fül illesztésénél található, degradálódott kígyós-palmettás minta miatt is érdekes: ennek első előfordulásai hellenizált környezetben az i.e. 6. századra tehetőek (SZILÁGYI 1968, 128).

¹⁷ GÁTI 2009, 67.

A dalj-busijai egyhurkos fibula tűtartója a közép-görögországi, 6. században szövetségge alakuló Boiótia jelképét, a két oldalról bemélyedő (néhányszor homokóra alakúként aposztrofált) boiót pajzsot formálja [3. kép 1].¹⁸ A boiót pajzs formájú tűtartóval ellátott fibulák valamikor a 7. században jelennek meg a Dél-Balkán területén, viszont meglehetősen sokáig élő típusról van szó.¹⁹ Arról nem érdemes spekulációkba bocsátkozni, hogy mennyire tekinthető a pajzs a hasonló formájú fibula előképének vagy sem, mindenesetre a szakirodalomban jellemzően ezen a néven említik.

A boiót pajzs formájú tűtartóval ellátott fibuláknál elterjedésük valószínűsíti déli eredetüket. A dalj-busijai példányhoz hasonlóak a Szávától délre rendre megjelennek kora vaskori sírleletekben, például a macedóniai Trebeniste és Dedeli,²⁰ a szerbiai Novo Selo és Novi Pazar,²¹ a boszniai Osovo, Luburić polje, Livno, Prozor és Donja Dolina nekropolisaiban.²²

A filigránnal és granulációval is díszített, horvátországi Erdut (Erdőd) közelében előkerült ezüst fülbevalópár az ún. csónak alakú fülbevalók típusához tartozik, amelyek régóta töretlen népszerűségnek örvendenek Kis-Ázsia és a Balkán területén [5. tábla 1]. A bemutatott példány a 6–4. századi görögországi Eretria és Thessalia, a macedóniai Vraca, Serres és Radolište,²³ az albániai Belsh²⁴ leleteivel mutat közelebbi rokonságot, illetve legközelebbi párhuzamként meg kell említenem a szerbiai Sremska Mitrovicában előkerült szórványt, melyet ión mester munkájának tartanak.²⁵ A filigrán és granuláció technikája az általánosan elfogadott nézet szerint a hellén ötvösművészetből származik, letagadhatatlan föníciai előképekkel.²⁶ A hellenizált területeken a Kr. e. 6. századtól érték el e technikák legmagasabb szintjét.

Az ezüst filigrándrótból készített bikónikus gyöngyök Szentlőrincen – az ásató véleménye szerint is – hellén hatást mutatnak [5. tábla 7].²⁷ Hasonlóakat ismerünk Észak-Görögországból, a bulgáriai Malomirovo tumulusából, a boszniai Glasinac és a szerbiai Umčar temetkezéseiből. Beremenden előkerült egy nagyobb méretű, granulációval díszített, gerezdelt ezüstgyöngy [5. tábla 8.]. Ez a publikáló szerint föltűnő hasonlóságot mutat a szintén ión munkaként aposztrofált, Sremska Mitrovicán előkerült arany nyaklánc, illetve a bulgáriai Duvanli²⁸ és a szerbiai Atenica fejedelmi sírjának gyöngyeivel.²⁹ Szerintem ezek mellett még a magyarországi Regöly határában előkerült nagyméretű aranygyöngyökkel,³⁰ illetve a szerbiai Hrtkovci/Herkóca mellett megtalált kincs egyetlen gömbforma gyönggyével is párhuzamba állítható.³¹ Ez utóbbiak kapcsán a szakirodalom általában a szinkretizmusra

¹⁸ Ez a pajzstípus a boiót pénzeken látható alakját föltehetőleg az archaikus vagy a geometrikus korszakban nyerte el, és az 5. századig volt használatban.

¹⁹ VASIĆ 1997, 48.

²⁰ VASIĆ 1987c, 694.

²¹ VASIĆ 1987b, 647.

²² ČOVIĆ 1987a, 247.

²³ VINSKI 1950, 73.

²⁴ ALBANINI 1988, 257.

²⁵ MIHELIC 2007, 187. A Duna alsó folyásánál létrehozott, már emlegetett gyarmatvárosok közül Tyras, Tomoi és Istros ión, míg Kallatis dór alapításúak.

²⁶ Bővebben erről a témáról Moritz Hoernes munkásságában (HOERNES 1915).

²⁷ JEREM 1968, 186.

²⁸ TONKOVA–PENKOVA 2009, 202.

²⁹ JEREM 1972, 63. lábjegyzet.

³⁰ ARANYKINC 2000, 113.

³¹ JEVTIĆ–RUŠEVLJAN 2006, 300.

törekvő, helyi és hellén előképek alapján egyaránt dolgozó illyr ötvösöket szokta gyártóként megnevezni.³²

Két másik díszítésre érdemes még figyelnünk a fémek esetén – az ún. Štrpci-Čurug típusú fibulák palmetta-mintái és a velük együtt előkerült pántkarperecek kígyófejes végződése is déli irányba mutatnak.

A szerbiai Čurug/Csurog határában 1927-ben előkerült kincs meglehetősen szenzációt okozott a maga idejében, darabjai láthatólag egy több száz évig gyűjtögetett kollekciót alkotnak, melynek földbekerülését egy korai La Tène Dux-fibula jelenléte alapján a 4–2. századra teszik.³³ Legrégőbbi darabjai, a sodronyos bronzfibulák nyugati kapcsolatokat mutatnak, míg a többi példány az általános vélekedés szerint déli hatásra került a területre.³⁴

A Csurog típusú fibulákon megfigyelhető palmetta-minta, mely ebben a formájában ismeretlen a Hallstatt-kor előtt a Kárpát-medencében, meglehetősen népszerű elem volt a Földközi-tenger keleti partvidékén, Egyiptomtól kezdve Asszírián és Perzsián át a hellén-makedón-thrák díszítőművészetig.

Ezeket a fibulákat a kutatás már régóta görög kulturális származéknak tartja, ha nem is konkrét import formájában.³⁵ A fejen látható, már tárgyalt palmetta-minta mellett előképek megjelenései is emellett szólhatnak: Kis-Ázsia hellén gyarmatokkal teli partvidékétől Thessálián és Makedónián át Thrákiáig jelentkeznek a 8. századtól. Az Észak-Balkánt valamikor az 5–4. században érhették el a fejlődésük utolsó fázisába tartozó példányok [3. tábla 5–6].

A vizsgált területen találtakhoz rendkívül hasonlóak kerültek elő a macedóniai Sedes, Beranci és Trebeniste, a bulgáriai Bukjovci, a szerbiai Mladenovac sírjaiból, illetve a szintén szerbiai Hrtkovci, valamint a névadó Čurug és a boszniai Štrpci kincseiből.³⁶

A pántkarperecek kapcsán ejtenem kell néhány szót a kígyóról: mint szimbólum már a mykénéi időktől jelen van a helladikus mitológiában – egyszerre ártó és segítő lény.³⁷ A karon viselt kígyószimbólum az élet és termékenység fölötti mágikus hatalmat szimbolizálja a hellenisztikus korszakban.³⁸ A görög mitológia mellett a thrák vallásban is fontos szerepet játszott a kígyó: az istenhérosznak és az anyaistennőnek is kísérő, segítő állata, valószínűleg az újjászületés és a termékenység szimbólumaként.³⁹ Az illyrek mitikus őseinek tartott Kadmos és Harmonia kígyó alakban vezették népüket a harcba a hellén polisok ellen.⁴⁰

Ezek a kígyófejes pántkarperecek kissé nehezebb kérdés elé állítanak az elterjedésüket illetően. Dél-Pannónián kívül a szerémségi Hrtkovci és a dél-bácskai Čurug kincseit leszámítva ugyanis délebbi területeken ebben a formájukban ismeretlenek. Ugyanakkor a több, legalább két fejjel rendelkező kígyó, mint pántkarperecek lezáró eleme – nyilván a szimmetria miatt – igen népszerű az egész Balkánon a korai vaskorban. Az ezüsből és néha aranyból készült kígyós pántkarperecek a korábban bemutatott leletekkel együtt rendszerint előkelő

³² JEVTIĆ–RUŠEVLJAN 2006, 303.

³³ VASIĆ 1995, 86.

³⁴ MÁRTON 1933, 29 - további kutatók véleményének felsorolásával.

³⁵ BRUNŠMID 1902, 83.

³⁶ VASIĆ 1997, 55.

³⁷ Gondoljunk csak a mykénéi anyaistennő- vagy papnőábrázolásokra.

³⁸ LAPATIN–WIGHT 2002, 93.

³⁹ FOL–MARAZOV 1984, 49.

⁴⁰ THEODOSSIEV 2000, 177.

sírok mellékletei, mint a macedóniai Kolari és Trebeniste, a montenegrói Kruševica vagy a koszovói Pečka Banja esetében.

Hasonló motívumok jelennek meg az ún. Mramorac típusú övek némelyikén is, például a névadó lelőhelyről előkerült példányon.⁴¹ Mindezek a kígyóábrázolás töretlen népszerűségét bizonyítják az egész Balkánon, mégsem válaszolják meg a kettős (pontosabban négyes) kígyófejjel ellátott pántkarperecek eredetének kérdését. Érdekes még megjegyezni, hogy a horvátországi, vukovari példányok egy viszonylag gazdag temetkezésből kerültek elő, míg a baranyai szórvány töredék ráadásul teljesen unikális módon aranyból készült [5. tábla 5–6].⁴²

Egyes föltevések szerint a tárgyakon ábrázolt kígyó- illetve vízimadár alakok vallási-spirituális különbséget jeleznek a Hallstatt kultúrkör keleti ága és az illyr-thrák területek között.⁴³ E két műveltség találkozása nagyjából a vizsgált területre esik, így a későbbiekben talán érdemes lenne ezzel a kérdéssel is behatóbban foglalkozni.

Tovább haladva a fémtárgyakkal: az Ω -fejű díszű formája teljesen ismeretlen az őskor korábbi szakaszaiban a vizsgált területen. A görög ábécé – melyben az Ω betű az utolsó helyet foglalja el – valamikor a 8. századra alakult ki,⁴⁴ és körülbelül a 6. században már Thrákia területén is használták; addigra valószínűleg már Makedóniában is elterjedt. A korszak előkelő sírjaiban népszerű hosszú, dupla szárú ezüst díszűk hat csoportja között a „III. d” variánsként számon tartott ómega-fejű példányok a 6. század végétől jelennek meg szerte a Balkánon.⁴⁵ Ezeket a III. típus többi variánsával ellentétben egybeöntötték, nem drótból hajlították.

A dél-pannóniai két példa közül a Vukovar-Bogdanovciban előkerült darab egy meglehetősen gazdag női sírhoz tartozott,⁴⁶ a Dalj-Busija 89. sírjából származó viszont sajnos a kérdéses temetkezés egyetlen megmaradt fémmelléklete [5. tábla 2–3]. Sajátos, hogy mindkettő a legészakabbi előfordulások közé tartozik.⁴⁷

Az Ω -fejű díszűk elterjedése jól követhető a már említett macedóniai Trebeniste és Vratnica, a boszniai Potpećine, Pod kod Bugojno, Potočani, a koszovói Pečka Banja, a szerbiai Leskovac és Novi Pazar, valamint a horvátországi Hrastovac lelőhelyein át.⁴⁸

A viselet következő tárgyalandó eleme, a négyzetes tűtartójú fibulák esetén talán nem tévedek, ha stilisztikailag az ún. attikai-boiót fibulát tekintem prototípusnak, mely a 9. századtól kezd elterjedni hellén területeken. Ezek a hellén darabok általában bronzból készültek, igen nagy méretűek (akár a 20 centimétert is eléri a hosszuk), és általában szentélyekben helyezték el őket, talán fogadalmi ajándékként.⁴⁹

⁴¹ Ilyen övlemezeket egyébként Dél-Magyarországról is ismertünk (MÁRTON 1933, 77).

⁴² Holott a Dél-Dunántúl ebben a korszakban nemigen bővelkedik aranyleletekben, és a tárgyalt területen illyr hatásra az ezüst jóval népszerűbb fémnek számított a kora vaskor egészében.

⁴³ JEREM 1968, 185.

⁴⁴ SHERRATT 2003, 237.

⁴⁵ VASIĆ 2003, 122.

⁴⁶ Ha valóban egy sírban volt többek között a két ezüst nyakpereccel és két ezüst kígyófejes karpánttal, a korallból, borostyánból és üvegből készült gyöngyökkel (BRUNSMID 1900, 232).

⁴⁷ Mindössze egyetlen, Alsó-Ausztriában, már La Tène környezetben egy férfisírból előkerült bronz példány található még északabbra náluk (RAMSL 2009, 119).

⁴⁸ ČOVIĆ 1987b, 573.

⁴⁹ Így eltérnek a balkáni példányoktól, melyek alapanyaga arany, ezüst és bronz is lehet, viszonylag kicsik (4–5 centiméteresek) és sírmellékként jelennek meg. Am a tűtartón megfigyelhető, poncolással, véséssel és

E fibulák elterjedését is kiválóan nyomon lehet követni a Balkánon. A legszebb, aranyból és ezüsből készült példányok az ún. hercegi vagy fejedelmi temetkezésekben jelennek meg: a macedóniai Trebeniste, a koszovói Pečka Banj, a boszniai Glasinac, a szerbiai Novi Pazar és Atenica sírjaiban. Analógiáik ismertek Görögországból is, Athén, Lusoi és Olympia környékéről.⁵⁰

Magyarországról a beremendi példányok előkerülése előtt csak bronzból készült darabokat ismert a kutatás, főleg szkíta kontextusban,⁵¹ illetve a Komárom-Esztergom megyei Somodorpusztáról.⁵² Ezüsből készült legészakabbi előfordulásuk hiteles föltárásból Beremenden legalábbis érdekes [3. tábla 2]. A föltárt temetőrészlet, bár szép együtteseket tartalmazott, mégsem kezelhető a délebbi, kiemelkedően gazdag temetkezésekkel egy szinten, legalábbis a megmaradt mellékletek alapján. A négyzetes tütartójú ezüst fibulák mellett bronz astragalos-öv, bronz Certosa fibulák, háromszögű csüngőkkel díszített bronz „jogar”-borítások, vaslándzsák és üveggyöngyök voltak a két sírban.⁵³

Ugyanez a helyzet a legközelebbi párhuzamként említhető szerbiai Kuzmin határában talált szintén ezüst példánynál is – a fibula értékesebbnek tekinthető, mint a sír többi lelete.⁵⁴

Szórványként került elő két további darab a vizsgált területről: az egyik a horvátországi Sotin (Szata) környékéről, a másik ismeretlen magyarországi lelőhelyről [3. tábla 3–4].⁵⁵ Mivel azonban az utóbbi is ezüsből készült, amilyen formában a Dél-Dunántúlon kívül hazánkban nem ismert a tárgytypus, óvatosan föltételezhető, hogy ez is Somogy vagy Baranya megye területéről származhat. Sajnos ez a két példány sem segít annak megválaszolásában, hogy a Szávától északra miért nem az igazán előkelő sírokban jelenik meg ez a fibula.

Hasonlóan elgondolkodtatóak a magyarországi Okorág határában előkerült kincs spirális karperecei – ezeket a szakirodalom eredetileg dák eredetűként aposztrofálta,⁵⁶ én azonban kételkedem ebben. A dák példányokhoz legfőljebb spirális kiképzésükben hasonlítanak – de ez a forma olyannyira általános a karpereceknél, hogy nem lehet egyetlen kultúrához kötni. A karperecekkel egy időben előkerült fibulákat a Kr. e. 1. századra keltezték.⁵⁷ A magam részéről azonban nem tartom indokoltnak, hogy a karékeket is a fibulákkal egyidősnek tekintsük. Egyrészt a megtalálás körülményei meglehetősen homályosak, ezért nem biztos, hogy a fibulák a karperecekkel egy időben és egy helyen kerültek a földbe.⁵⁸ Másrészt rengeteg olyan „kincs” látott már napvilágot, melyben több száz éven keresztül gyűjtögetett tárgyak voltak egymás mellett, így talán föltételezhető, hogy itt is ez a helyzet áll fenn.⁵⁹

domborítással kialakított díszítések halványan emlékeztethetnek az attikai-boiót fibulákon föltűnő ábrázolásokra.

⁵⁰ ČURČIĆ 1909, 98.

⁵¹ Főleg Szentcs-Vekerzug temetőiből ismerünk ilyen fibulákat (PÁRDUZ 1954, 36).

⁵² MÁRTON 1913, 333.

⁵³ JEREM 1972. E sírok kapcsán fölmerült bennem az idegen területől származó feleségek gondolata, mivel mindkét sírban egyértelműen déli viseletű nőket temettek el. A fennálló kapcsolatok közé természetesen beletartoznak a régészeti módszerekkel egyelőre megfoghatatlan házasságkötések, vagy a mesteremberek vándorlása is, mely témának a későbbiekben nagyobb figyelmet kellene szentelni.

⁵⁴ Ha egyáltalán egy sírban voltak eredetileg a vele együtt a múzeumnak ajándékozott üveggyöngyök és az astragalos-öv (BRUNŠMID 1902, 71).

⁵⁵ A fibula a Fejérváry-gyűjteményből került a Magyar Nemzeti Múzeumba (MÁRTON 1913, 333).

⁵⁶ PÁTEK 1942, 29.

⁵⁷ MARÁZ 2008, 69.

⁵⁸ TÖRÖK 1941, 2.

⁵⁹ Ráadásul a Kr. e. 1. századi kelta–római hagyatékában semmi megközelítőleg hasonlót sem sikerült fölfedeznem eddig.

Ha közelebbről megvizsgáljuk az okorági karpántokat, föltűnik, hogy milyen erősen profiláltak. Helyenként a boiót pajzséhoz hasonló bemélyedések, máshol gyöngykeretes, félkörös kiugrók láthatóak rajtuk [5. tábla 6]. Az utóbbiak rendkívül hasonlítanak a Trebenişte előkelő sírjaiban talált Csurog típusú fibulák kengyeléhez és a rozetta-fejű tűk nyakrészéhez – ezek a tűk pedig valószínűsíthetően khalkidikéi műhelyekben készültek.⁶⁰ Természetesen nem állítom, hogy az okorági karperec hellén műhelyben készült volna, de mindenesetre érdekes a díszítések hasonlósága, és érdemes lenne a későbbiekben nagyobb figyelmet fordítani erre a kincsleletre.

A viselet és az ékszerek után az utolsó fémből készült tárgycsoport a fegyvereké. A védő fegyverzethez tartozó görög-illyr típusú sisak valószínűleg hellén területeken alakult ki a 8–7. században,⁶¹ és hamar népszerűvé vált a környező népeknél is. A bemutatott darab az alapformák közül a második típusba tartozhat – már van nyakvédője, de arcvédője még jelentősen korlátozza viselője hallását [4. tábla 3]. Ez a típus legkorábban a 7. század végén jelent meg, vagyis valószínűleg ennél előbb nem jutott el messzebbre, így Dél-Pannóniába sem. Számos szép párhuzama – Görögországban Sindos, Aghia Parasevki, és Zeitenlik,⁶² Boszniában Grude és Putičevo,⁶³ Albániában Borova és Çinamak,⁶⁴ Koszovóban Pećka Banj⁶⁵ – közül ki kell emelni a macedón Trebeniştet és a boszniai Donja Dolinát. Ugyanis csak ezek a darabok tartoznak ugyanúgy a második fázisba, mint a kaptoli [6. tábla].⁶⁶

A korinthusi típusú sisak, melyet az előbbitől alapvetően orrvédője és keskenyebb szemnyílása különböztet meg, szintén a 8. század során alakult ki.⁶⁷ A kaptoli darab a második fázisba sorolható a szélein látható lyukak alapján, melyek az alatta viselt textilhez való hozzáerősítést segítették [4. tábla 5]. Így a 7. század végére, 6. század elejére keltezhető.⁶⁸ Párhuzamai például a görögországi Edessa, Nea Syllata, Sindos és Aghia Parasevki, a macedóniai Trebenişte és a boszniai Glasinac gazdag temetkezéseiből ismertek.⁶⁹ Glasinac és Kaptol a furcsán kiugró legészakabbi előfordulási helyei ennek a sisakfajtának, ami jelezheti az egykor ide temetettek igen magas rangját vagy kivételesen jó lehetőségeit a kereskedelemre [7. tábla].

E két sisaktípussal már behatóbban foglalkoztak délszláv kutatók.⁷⁰ Az általuk elvégzett stilisztikai vizsgálatok alapján talán ezek a tárgyak lehetnek azok, amelyeknél pontosabb készítési helyet meg lehet állapítani: korai típusuk, illetve a tény, hogy előkerülési helyük és a legközelebbi párhuzamaik között igen nagy a földrajzi távolság, talán arra enged

⁶⁰ A rozetták a környék díszítőművészetének szerves részét képezték a későbbiekben is: ott látjuk őket például II. Philippos verginai sírjának arany urnáján (PROEVA 2007, 75).

⁶¹ WILKES 1995, 241.

⁶² THEODOSSEV 2000, 197.

⁶³ FIALA 1899b, 151.

⁶⁴ ALBANEN 1988, 218, 230.

⁶⁵ PALAVESTRA 2007.

⁶⁶ POTREBICA 2008, 194.

⁶⁷ Bár ez a görög művészetben a leggyakrabban ábrázolt sisaktípus, az 5. század folyamán mégis kiment a divatból a származási helyén. Ettől függetlenül például Itáliában igen népszerű maradt a köztársaság koráig (EGG-WAURICK 1990, 12).

⁶⁸ POTREBICA 2008, 193.

⁶⁹ POTREBICA 2008, 193.

⁷⁰ Elsősorban Biba Teržan, Rastko Vasić és Hrvoje Potrebica.

következtetni, hogy ezek nem a később kialakult makedón központok közvetítésével jutottak el a Száván túlra, hanem „valódi” hellén területekről származhatnak.⁷¹

A védőfegyverzethez tartozó bronz lábvértéket már a késői helladikus, görögországi Dendra sírjából is ismerünk, a Kr. e. 15. századból. Úgy tűnik azonban, hogy az ezek igazán mesteri példányaihoz, a megrendelő lábára pontosan illeszkedő darabok elkészítéséhez szükséges viaszveszejtéses eljárást csak valamikor a hoplita harcmódor kialakulásának kezdetei táján fejlesztették ki.⁷² A kaptoli vért pár a korinthusi sisakhoz hasonló rögzítő lyukacs-kái alapján a 6. századra tehető.⁷³ Szép párhuzamait találjuk előkelő sírokban: a már sokszor emlegetett macedóniai Trebenishtëben, a montenegrói Kličevo, a boszniai Glasinac, Čitluci és Sanski Most,⁷⁴ vagy az albániai Belsh sírjaiban.⁷⁵

4. Összegzés

Mint az a fentiekből kiderült, a bemutatott tárgyak jelentős részénél párhuzamaikat a Balkán előkelő, akár fejedelmi szintű temetkezéseiben találjuk meg. Vizsgált területünkön azonban egyetlen ilyen sír sincsen.⁷⁶

Az azért kitetszik a vizsgált anyagból, hogy a déli hatások igenis eljutnak Dél-Pannóniába, de hogy közvetlenül vagy közvetve, és akkor hány közvetítőn át, azt egyelőre igen nehéz megállapítani.

Ahhoz, hogy ezeket a ritka és jó minőségű tárgyakat megfigyessék, az egykor itt élteknek is rendelkezniük kellett valamiféle cserealappal. Erre talán Kaptol esetén találjuk a legkézenfekvőbb magyarázatot: a környező Papuk-hegységben ugyanis grafitlelőhelyek találhatók, melyeknek kiaknázása jelenthette a „kaptoli hercegek” hatalmának és vagyonának alapját – a grafit a Hallstatt kortól kezdve népszerű hozzávalója a csillogó fekete kerámiának.⁷⁷

Még néhány dolog valószínűnek tűnik e régió társadalmi-hatalmi viszonyait nézve. Föltehetjük, hogy Dél-Pannónia kapcsolatai valószínűleg beszűkültek valamennyire a késő bronzkorhoz képest – hiányoznak azok az igazán gazdag temetkezések és telepek, melyek a keleti Hallstatt kultúra más területein és, mint láthattuk, a Balkánon is jelen vannak ekkor. Ennek oka egyelőre ismeretlen, a magam részéről a Dráva menti kereskedelmi útvonal használatának visszaszorulásával magyarázom, illetve azzal a föltevessel, hogy a korabeli kereskedők máshol találták meg azokat az árucikkeket, amelyekért útnak indultak, és nem kellett egészen Dél-Pannóniáig elutazniuk.

Ezt támaszthatja alá az is, hogy Donja Dolina, a Szávának épp csak a másik oldalán fekvő lelőhely rendkívül fontos regionális központ lehetett a 8. és 5. század között, és valószínűleg közvetítő szerepet töltött be az alpi, észak-itáliai és balkáni területek közötti kereskedelemben.

⁷¹ VASIĆ 2010, 38.

⁷² Tehát Kr. e. a 8/7. századtól a 4. századig széles körben elterjedt és igen népszerű volt az ilyen lábvért (FORREST 1986, 29).

⁷³ POTREBICA 2008, 194.

⁷⁴ FIALA 1899a, 65.

⁷⁵ ALBANEN 1988, 246.

⁷⁶ Igaz, hogy például a kaptoli tumulusok, a vukovári sír vagy a beremendi temetőrészlet a maga nemében igen szép és meglepő leleteket tartalmazott, mégsem tekinthetők egyenrangúnak a boszniai vagy szerbiai síregyüttesekkel.

⁷⁷ Kaptolhoz hasonlóan a makedóniai Ohrid-tó környékén sűrűsödő gazdag lelőhelyek (például Trebenishtë, Delagožd, Radolište) esetén is jó eséllyel megállapíthatjuk a vagyon alapját: ugyanis ezüstbányák működtek a környéken.

Valószínű az is, hogy az 5. századra a kereskedelmi utak ismét megváltoztak, méghozzá annyira, hogy Donja Dolina elveszítse jelentőségét, és új központok emelkedjenek föl. A leleteink tanúsága szerint az egyik ilyen regionális központ Sremska Mitrovica lehetett, a scordisci későbbi törzsi centruma.⁷⁸

Az alkalmazott technikák és a megrajzolható elterjedési térképek tehát alátámasztják a bemutatott tárgyak dél-balkáni eredetét. Azonban, mint már korábban említettem, a nagyjából hasonló kulturális szinten álló és igen szoros kapcsolatokat ápoló Thrákia – Makedónia – Hellás körön belül igen nehéz megállapítani, hogy pontosan mely területről érkeztek Dél-Pannóniába az összegyűjtött tárgyak, illetve honnan származtak az elkészítésükhöz szükséges ismeretek, esetleg mesterek.

Ugyanakkor néhány felsorolt tárgy mindezen problémák ellenére segíthet a kronológia és a kapcsolatok tisztázásában: ilyenek a sisakok és a lábvértek, illetve bizonyos fibulák, melyek a pontosabb keltezést, legalábbis egy valószínűsíthető *terminus post quem* megállapítását lehetővé teszik.

A bemutatott sisaktípusok és lábvértek az elfogadott vélemény szerint a 7–6. század fordulója körül jelenhettek meg a vizsgált területen. Koraiságuk talán arra mutat, hogy makedón/illyr közvetítés nélkül, egyenesen a hellén területekről érkeztek Dél-Pannóniába. A boiót pajzs tűtartójú fibulák a 7. századtól, a négyzetes tűtartójú típus a 6. század közepétől, míg az ún. Štrpci-Čurug fajtájúak leghamarabb az 5. század végén jelennek meg [8. tábla].⁷⁹

Mint a fentiekből is kitűnik, van lehetőség tovább folytatni a megkezdett kutatást, főleg a természettudományos vizsgálatok terén. A várható új eredmények figyelembevételével és a kutatás kiterjesztésével a Szerémség kimaradt részére, illetve a Dél-Dunántúl újabb megyéire (Tolna, Somogy, Zala) kívánok hozzájárulni a Kárpát-medence kapcsolatrendszerének földterítéséhez, és a korai vaskor kérdéseinek tisztázásához.

IRODALOM

- ALBANIEN 1988 = *Albanien. Schätze aus dem Land der Skipetaren*. Hrsg.: Eggebrecht, A.–Eggebrecht, E. Mainz am Rhein 1988.
- BRUNŠMID 1900 = Brunšmid, J.: Prethistorijski predmeti iz srijemske županije. *VAMZ* 4 (1900), 231–237.
- BRUNŠMID 1902 = Brunšmid, J.: Prethistorijski predmeti iz srijemske županije. *VAMZ* 6 (1902), 68–86.
- ČOVIČ 1987a = Čović, B.: Grupa Donja Dolina–Sanski Most. In: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V. Željezno doba*. Red.: Gabrovec, S. Sarajevo 1987, 232–288.
- ČOVIČ 1987b = Čović, B.: Glasinačka kultura. In: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V. Željezno doba*. Red.: Gabrovec, S. Sarajevo 1987, 571–574.

⁷⁸ Erre utalnak a város területén előkerült ión arany ékszerek, az illyr-görög sisakok, a Csurog típusú fibulák és a kettős kigyófejes pántkarperecek. Ráadásul a közvetlen környéken több helyen is találtak szignifikáns kincsleleteket (Hrtkovci, Nikinci), melyek a 4–2. századra keltezhetőek, és talán már a mitrovicai műhelyben gyártották egyes darabjaikat (JEVTIĆ–RUŠEVLJAN 2006, 302).

⁷⁹ Ez utóbbi kettőt, mivel ezüstből készültek, érdemes lenne proveniencia kutatások tárgyává tenni – nem lehetetlen, hogy alapanyaguk a korszakban virágozni kezdő makedón ezüsbányákból származik.

- ČURČIĆ 1909 = V. Čurčić, V.: Prähistorische Funde aus Bosnien und der Herzegowina in den Sammlungen des k.k. Naturhistorisches Hofmuseums in Wien. *WissMittBosn* 11 (1909), 91–100
- DRAVECZKY 1970 = Draveczy B.: *Somogy megye régészeti képeskönyve*. [Somogyi Múzeum 17.] Kaposvár 1970.
- EGG–WAURICK 1990 = Egg, M.–Waurick, G.: *Antike Helme. Katalog zur Ausstellung*. Mainz 1990.
- FEKETE 2007 = Fekete M.: *Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába*. [Specimina nova dissertationum ex Institutio Historiae Antiquae et Archaeologiae Universitatis Quinqueecclesiensis 7.] Pécs 2007.
- FIALA 1899a = Fiala, F.: Das Flachgräberfeld und die prähistorische Ansiedlung in Sanski-most. *WissMittBosn* 6 (1899), 62–129.
- FIALA 1899b = Fiala, F.: Griechische Bronzehelme aus Bosnien und der Hercegovina. *WissMittBosn* 6 (1899), 148–153.
- FORREST 1986 = Forrest, G.: Greece. The history of the Archaic period. In: *The Oxford History of the Classical World*. Ed.: Boardman, J.–Griffin, J.–Murray, O. Oxford 1986, 19–49.
- GABROVEC 1987 = Gabrovec, S.: Dolenjska grupa. In: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V. Željezno doba*. Red.: Gabrovec, S. Sarajevo 1987, 29–11.
- GÁBOR 2006 = Gábor O.: A legkorábbi ókori emlék Baranyában. Szajki leletek a JPM Régészeti Osztályának gyűjteményében. *Pécsi Szemle* 9/3 (2006) 4–13.
- GÁTI 2009 = Gáti Cs.: A szajki (Baranya megye) kora vaskori telep kulturális kapcsolatai. In: *Őskoros kutatók VI. összejövetelének konferenciakötete. Nyersanyagok és kereskedelem*. Kőszeg, 2009. március 19–21. Szerk.: Ilon G. [MŰMOΣ 6.] Szombathely 2009, 65–77.
- LAPATIN–WIGHT 2002 = Lapatin, K.–Wight, K. /Ed./: *Handbook of the Antiquities Collection*. The J. Paul Getty Museum. Los Angeles 2002.
- HOERNES 1915 = Hoernes, M.: *Urgeschichte der bildenen Kunst in Europa von den anfangen bis um 500 v. Chr I-II*. Wien 1915.
- JEREM 1968 = Jerem, E.: The Late Iron Age Cemetery of Szentlőrinc. *ActaArchHung* 20 (1968), 159–208.
- JEREM 1972 = Jerem E.: Késővaskori sírleletek Beremendről (Baranya megye). *JPMÉ* 16 (1971), 69–90.
- JEVTIĆ–RUŠEVLJAN 2006 = Jevtić, M.–Ruševljan, V. D.: Silver Jewelry of Hellenistic and Celtic Type from Hrtkovci in Srem. *Starinar* 56 (2006), 291–307.
- KEMENCZEI 2012 = Kemenczei, T.: Angaben zur Kenntnis der Eisenzeit in der Südwesthälfte des Karpatenbeckens. *ActaArchHung* 63 (2012), 317–349.
- MARÁZ 2008 = Maráz, B.: Archäologische Angaben zur mittleren und späten La Tène-Zeit in Südosttransdanubien. *CommArchHung* 2008, 65–94.
- MÁRTON 1913 = Márton L.: A magyarhoni fibulák osztályozása II. *ArchÉrt* 33 (1913), 141–159, 195–209, 327–340.
- MÁRTON 1933 = Márton L.: *A korai La Tène kultúra Magyarországon*. [ArchHung 11.] Budapest 1933.

- METZNER-NEBELSICK 1997 = Metzner-Nebelsick, C.: Hallstattzeitliche Zentren in Südostpannonien. *ZM* 8 (1997), 9–26.
- METZNER-NEBELSICK 2002 = Metzner-Nebelsick, C.: *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien I-II.* [Vorgeschichtliche Forschungen 23.] Rahden 2002.
- MIHELIĆ 2007 = Mihelić, S.: *Trgovina i razmjena u pretpovijesti: izložba (Trade and exchange in prehistory: exhibition).* Pula 2007.
- MITSOPOULOU 2010 = Mitsopoulou, C.: De nouveau Kernoi pour Kernos... Réévaluation et mise à jour de la recherche sur les vases de culte éleusiniens. *Kernos* 23 (2010), 145–178.
- OBERFRANK 1996 = Oberfrank F.: *Az aranyművesség története.* Budapest 1996.
- ODŽA 2009 = Odža, A. = Željeznodobne fibule iz arheološke zbirke Franjevačkog samostana na Humcu kod Ljubuškog. *VAPD* 102 (2009), 7–58.
- PATEK 1942 = Patek E.: *A pannoniai fibulatípusok elterjedése és eredete.* [Dissertationes Pannonicae 2.] Budapest 1942.
- PÁRDU CZ 1954 = Párducz, M.: Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug II. *ActaArchHung* 4 (1954), 25–91.
- POSEDEL 1909 = Posedel, J.: Ein prähistorisches Gräberfeld bei Stagno. *WissMittBosn* 11 (1909), 101–103.
- POTREBICA 2008 = Potrebica, H.: Contacts Between Greece and Pannonia in the Early Iron Age (with Special Concern to the Area of Thessalonica) In: *Import and Imitation in Archaeology.* Ed.: Biehl, P. F.–Rassamakim, Y. [Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes 11.] Langenweißbach 2008, 187–212.
- PROEVA 2007 = Proeva, N.: Who were the authors of the Trebeniste culture and the gold funeral masks. In: *Macedonian Affairs. Analyses of Macedonian Politics, Economy and Society VI.* Ed.: Dzuvalakovska-Casule, M. Skopje 2007, 73–80.
- RAMSL 2009 = Ramsel, P. C.: Eine Omeganadel im latènezeitliche Gräberfeld von Mannersdorf am Leithagebirge, Niederösterreich. In: *Keltske studije II. Studies in Celtic Archaeology. Papers in honour of Mitja Guštin.* Ed.: Tiefengraber, G.–Kavur, B.–Gaspari, A. [Protohistoire Européenne 11.] Montagnac 2009, 117–124.
- SANEV 2013 = Sanev, G.: Red figure vases in the FYR Macedonia. *RevArch* 1 (2013), 3–55.
- SHERATT 2003 = Sherratt, S.: Visible writing. Questions of script and identity in Early Iron Age Greece and Cyprus. *OJA* 22/3 (2003), 225–242.
- ŠIMEK 2004 = Šimek, M.: Grupa Martijanec-Kaptol. In: *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj.* Ed.: Balen-Letunić, D. Zagreb 2004, 79–130.
- ŠIMIĆ 2004 = Šimić, J.: Grupa Dalj. In: *Ratnici na razmeđu istoka i zapada. Starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj.* Ed.: Balen-Letunić, D. Zagreb 2004, 35–78.
- SMITH 1875 = Smith, W.: *A Dictionary of Greek and Roman Antiquities.* London 1875.
- SZILÁGYI 1968 = Szilágyi, J. Gy.: L'œnochoe de Mitrovica". *ActaAntHung* 16 (1968), 117–131.
- STOJIC 2007 = Stojić, M.: Hisar in Leskovac at the end of the Early Iron Age. *Starinar* 57 (2007), 175–189.

- TASIĆ 2004 = Tasić, N.: Historical picture of development of Early Iron Age in the Serbian Danube basin. *Balkanica* 35 (2004), 7–22.
- THEODOSSIEV 2000 = Theodossiev, N.: The dead with the golden faces II. Other evidence and connections. *OJA* 19/2 (2000), 175–209.
- TONKOVA–PENKOVA 2009 = Tonkova, M.–Penkova, P.: Les parures en or de la nécropole thrace de Duvanli du ve siècle av. J.-C. : le cas du tumulus de Kukova. *ArchSci* 30 (2009), 201–209.
- TÖRÖK 1941 = Török Gy.: *Pécs Szabad Királyi Város „Majorossy Imre Múzeumának” 1941. évi Értesítője*. Pécs 1941.
- VASIĆ 1987a = Vasić, R.: Sremska grupa zapadno balkanskog kompleksa. In: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V. Željezno doba*. Red.: Gabrovec, S. Sarajevo 1987, 555–558.
- VASIĆ 1987b = Vasić, R.: Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice. In: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V. Željezno doba*. Red.: Gabrovec, S. Sarajevo 1987, 644–650.
- VASIĆ 1987c = Vasić, R.: Srednja i istočna Makedonija. In: *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja V. Željezno doba*. Red.: Gabrovec, S. Sarajevo 1987, 690–700.
- VASIĆ 1995 = Vasić, R.: Silver Jewelry of the 4th century in the central Danubian Basin. The Čurug Hoard. In: *Silver Workshops and Mints*. Ed.: Popović, I.– Cvjetićanin, T.–Borić-Brešković, B. Beograd 1995, 83–90.
- VASIĆ 1997 = Vasić, R.: Early Iron Age regional groups in the Užice area. *Balkanica* 27 (1997), 45–62.
- VASIĆ 1999 = Vasić, R.: *Die Fibeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Mazedonien)*. [Prähistorische Bronzefunde XIV.12.] Stuttgart 1999.
- VASIĆ 2003 = Vasić, V.: *Die Nadeln im Zentralbalkan (Vojvodina, Serbien, Kosovo und Makedonien)*. [Prähistorische Bronzefunde XIII.11.] Stuttgart 2003.
- VASIĆ 2005 = Vasić, R.: Srebrni nalaz iz Nikinaca (Silver find from Nikinci). *Starinar* 55 (2005), 67–73.
- VASIĆ 2010 = Vasić, R.: Reflecting on Illyrian helmets. *Starinar* 60 (2010), 37–55.
- VEZETŐ = *Vezető a Janus Pannonius Múzeum régészeti kiállításához*. [Janus Pannonius Múzeum Füzetek 11.] Pécs 1966.

WEBIRODALOM

- OTKA 2013 = OTKA Magazin. A hónap kutatója. 2013. szeptember. <http://www.otka.hu/otka-magazin/a-honap-kutatoja/2013-1/2013-szeptember>
(a letöltés dátuma: 2014. 10. 24. 18:55)
- PALAVESTRA 2007 = Palavestra, A.: The Iron Age princely tomb Pećka Banja in Metohija. *The Handstand* 2007. december <http://www.thehandstand.org/archive/december2007/articles/archaeology.htm>
(a letöltés dátuma: 2014. 10. 21. 20:12)

MIRA MAJDÁN

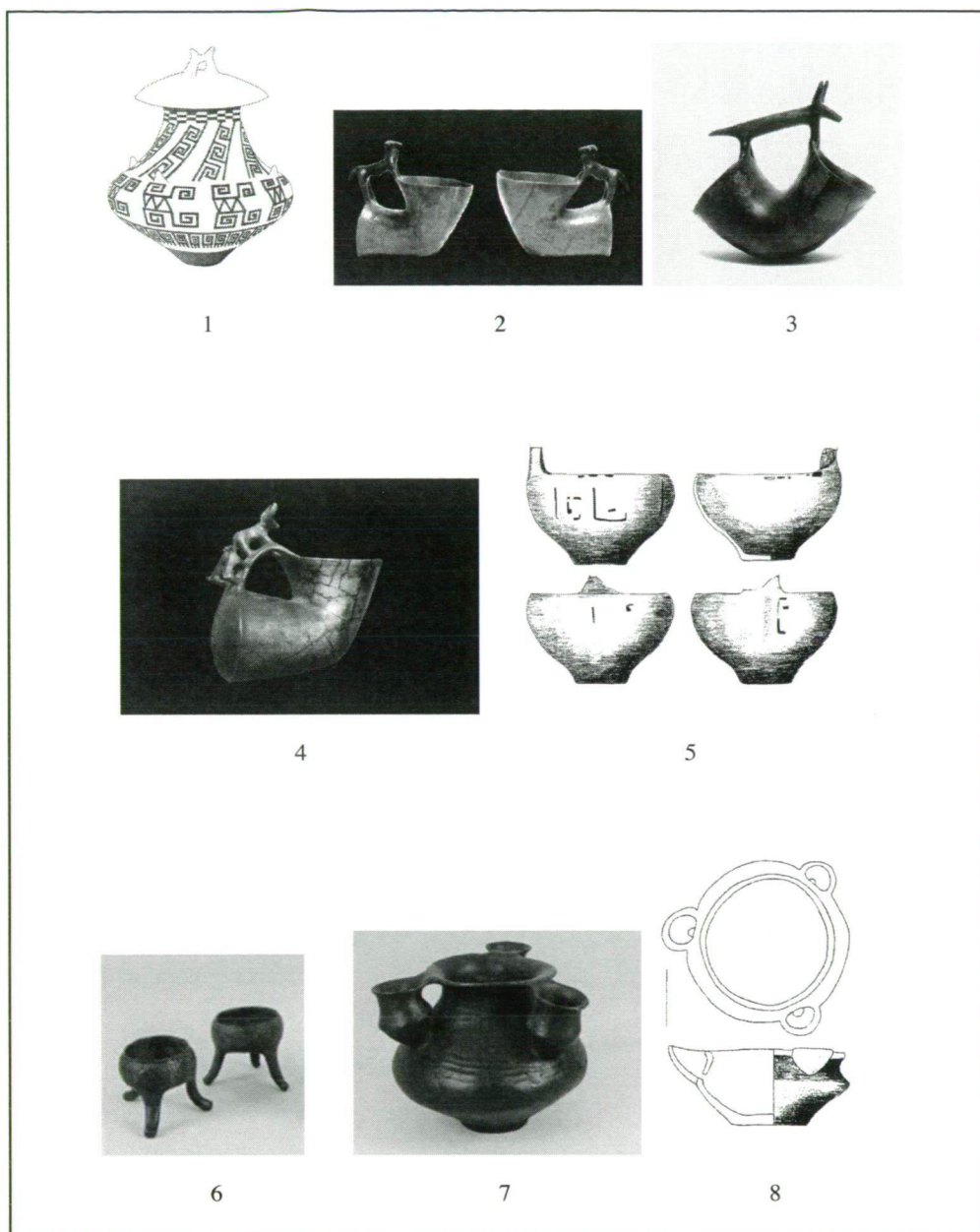
Southern impacts in the Early Iron Age in South Transdanubia and in between the Drava and Sava rivers

The beginning of the Iron Age brought significant changes to everyday life in the Carpathian Basin. Many different cultural complexes had an impact on this area from around 800 BC. I conducted my investigations in search for the elements arriving from the south, namely from Hellas and the Balkan Peninsula towards a territory best described as South Pannonia. This region seems to be culturally intertwined throughout the Late Bronze Age and all of the Early Iron Age as well. The borders of this area are the river Sava in the south and the Srem region in the east, while the northern and western limits are less clear – they may lay around the river Kapos and the river Mura.

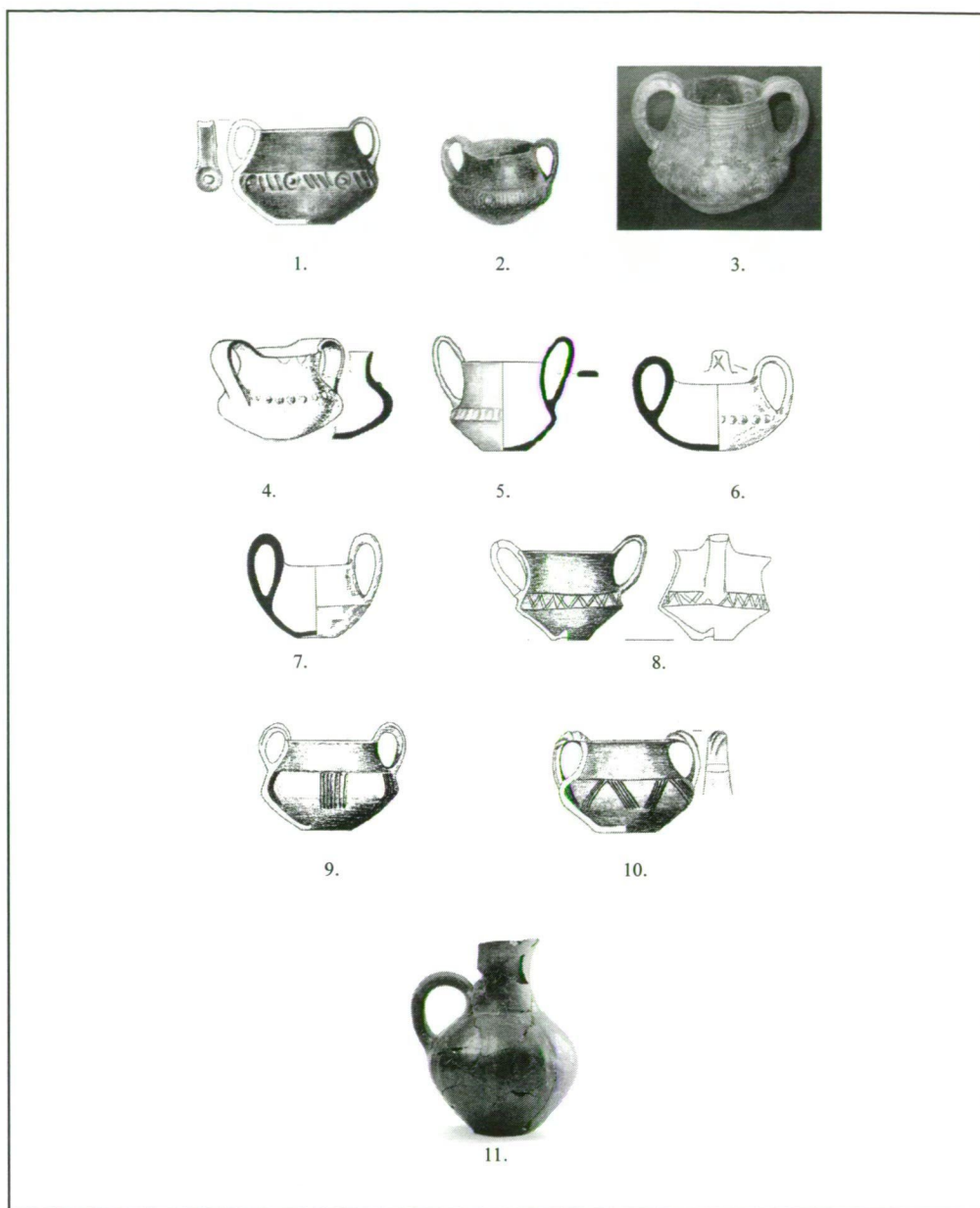
As these are the centuries, from the 8th to the 6th BC, which are the most active periods of the Greek colonisation, one cannot be surprised that the products and ideas of the Hellenised world travelled great distances.

The products which may bear effects, or may themselves arrive from the south, are categorised as follows: ceramics, elements of attire, jewellery, weapons.

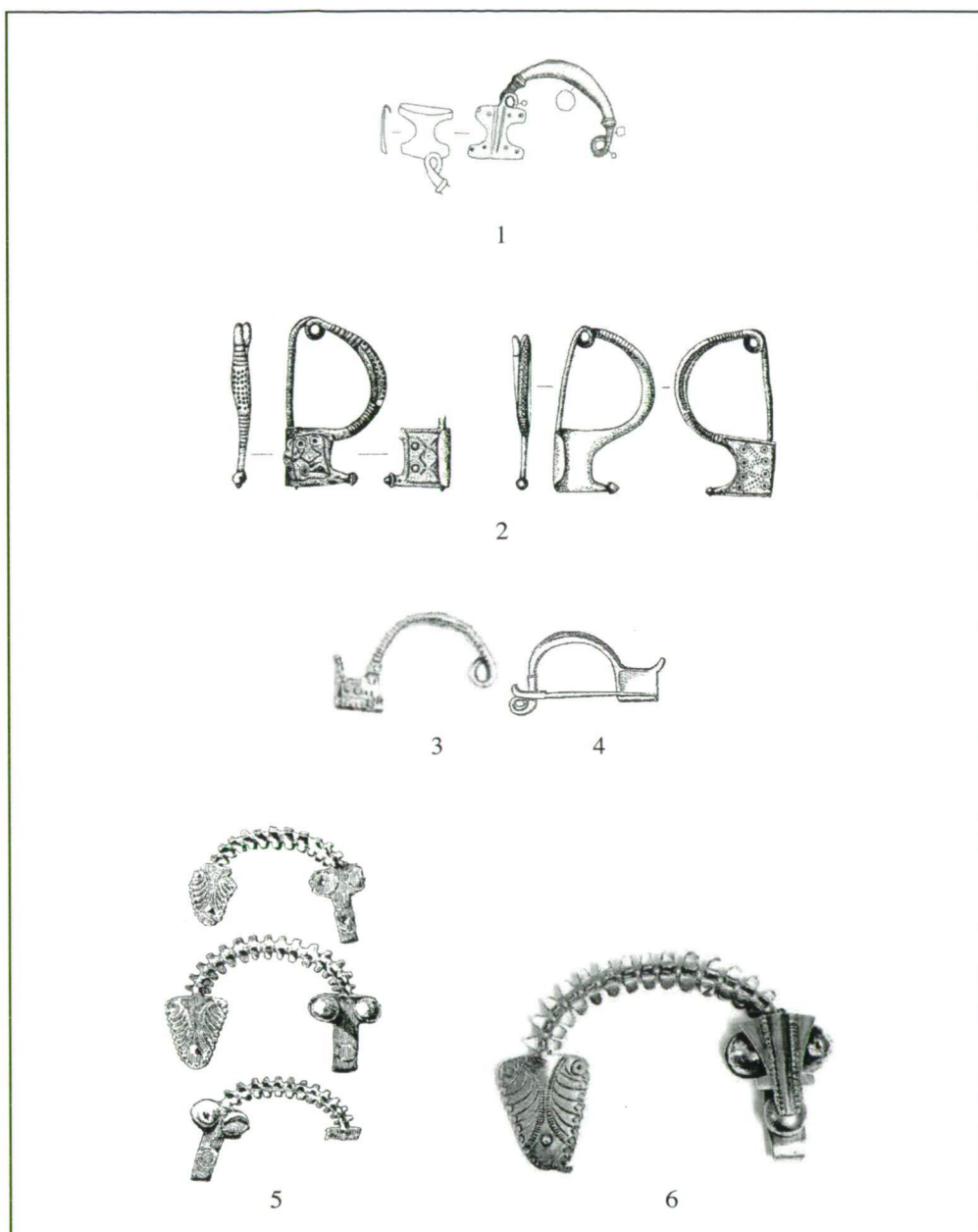
The main influences can be sought in techniques of production as granulation, filigree, or black painting on red base. Some decorations – meanders, serpents and palmettes – seem to deriviate from southern art as well. Forms of the objects could also help, as in the case of askoi, kantharoi, tripodes, oinokhoai and kernoi, all from Hellenised ceramic tradition, or the omega and Boetian shield shapes. It is also necessary to pay attention to the spread of these objects. Some of them can be traced back in time and space to the southern parts of the Balkan Peninsula. Among these items, the most important ones may be the special types of weaponry: the Graeco-Illyrian and Corinthian helmets and cire perdue greaves of the princely graves in Kaptol, Croatia. These could be original products imported from workshops in Hellas.

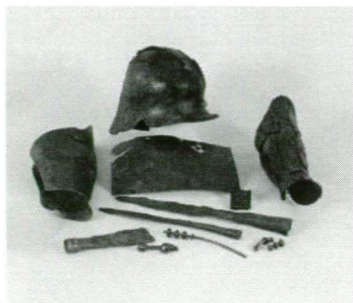
1. tábla: 1.: Urna. Martijanec–Gamulica (ŠIMEK 2004); 2.: Askos. Dalj–Busija (ŠIMIĆ 2004);
 3.: Askos. Kaptol–Čemernica (ŠIMEK 2004); 4.: Askos. Goričan (ŠIMEK 2004);
 5.: Egyfülű csészé. Dalj–Busija (METZNER–NEBELSICK 1997); 6.: Tripós. Kaptol–Čemernica
 (ŠIMEK 2004); 7.: Pseudokernos. Kaptol–Gradac (ŠIMEK 2004); 8.: Pseudokernos. Batina
 (METZNER–NEBELSICK 2002)

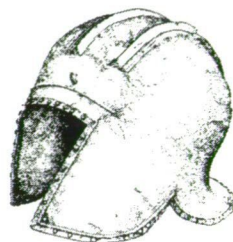
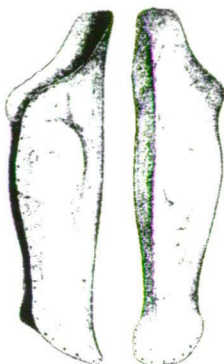
2. tábla: Pseudokantharosok: 1.: Batina (METZNER-NEBELSICK 2004);
 2.: Dalj (METZNER-NEBELSICK 2004); 3.: Osijek–Zeleno polje (Fotó: Majdán Mira);
 4.: Somogyszentimre (DRAVECZKY 1970); 5.: Szajk 73. lh. (JEREM 1968);
 6.: Szentlőrinc (GÁTI 2009); 7.: Szentlőrinc (GÁTI 2009); 8.: Vukovar–Lijeva bara (METZNER-
 NEBELSICK 2004); 9.: Vučedol (METZNER-NEBELSICK 2004); 10.: Ismeretlen lelőhely
 (METZNER-NEBELSICK 2004); Oinokhoé: 11.: Szajk 73. lh. (GÁBOR 2006)

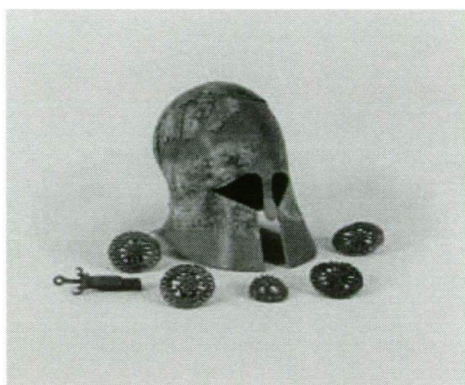
3. tábla: 1.: Boiót pajzs formájú tűtartós fibula. Dalj–Busija (METZNER-NEBELSICK 2002);
 2.: Négyyszögletes tűtartójú fibulák. Beremend (JEREM 1972); 3.: Négyyszögletes tűtartójú fibula.
 Sotin (ŠIMIĆ 2004); 4.: Négyyszögletes tűtartójú fibula. Ismeretlen lelőhely (MARTON 1913);
 5.: Štrpci–Čurug fibulák. Ismeretlen lelőhely, Szlavónia (BRUNŠMID 1902);
 6.: Štrpci–Čurug fibula. Vukovar–Bogdanovci (ŠIMIĆ 2004)

1

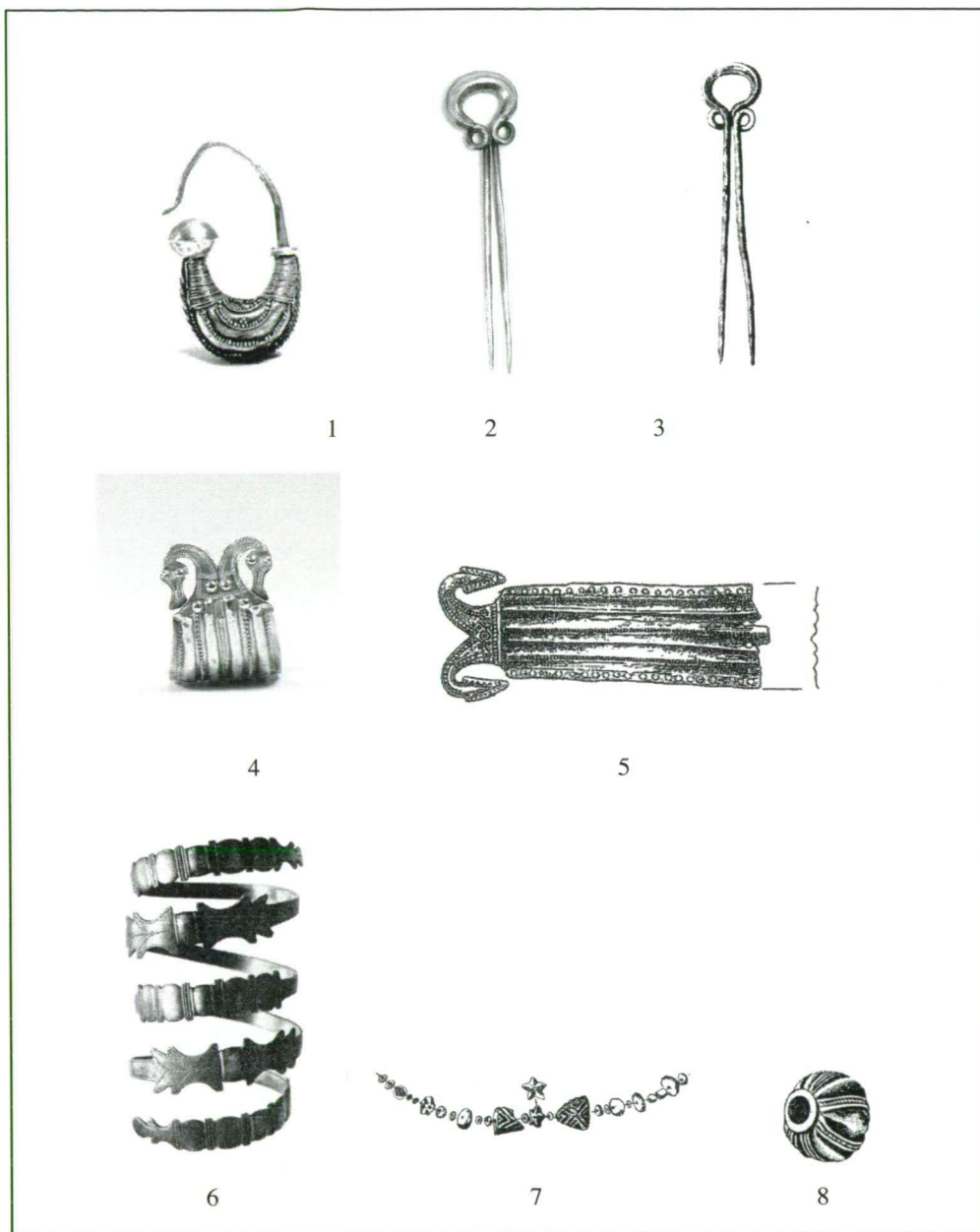
2

3

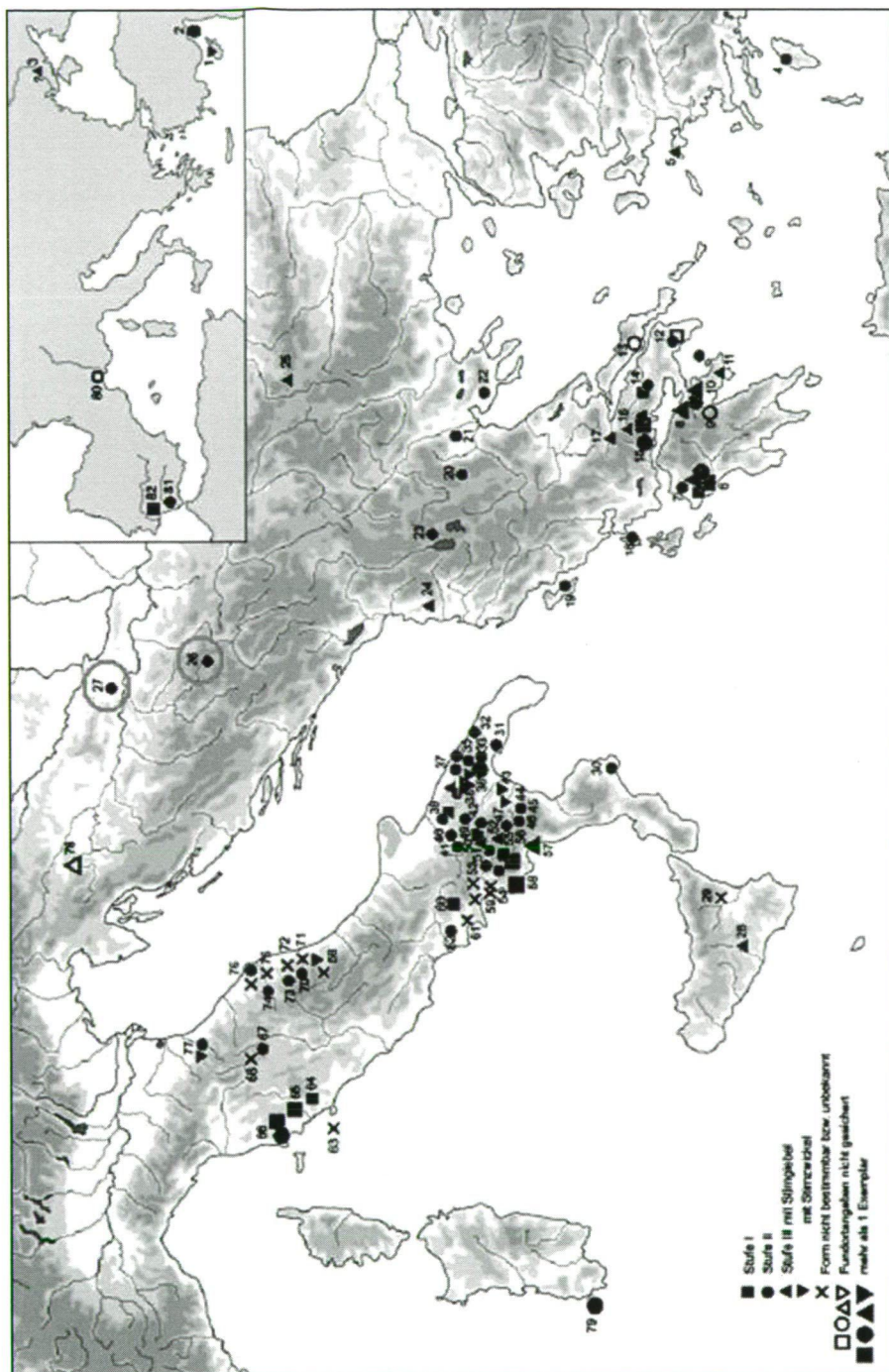
4. tábla: 1.: Bronz lábvérték. Kaptol-Čemernica (ŠIMEK 2004); 2.: Illyr-görög sisak. Kaptol-Čemernica (ŠIMEK 2004); 3.: Korinthosi sisak. Kaptol-Čemernica (ŠIMEK 2004)

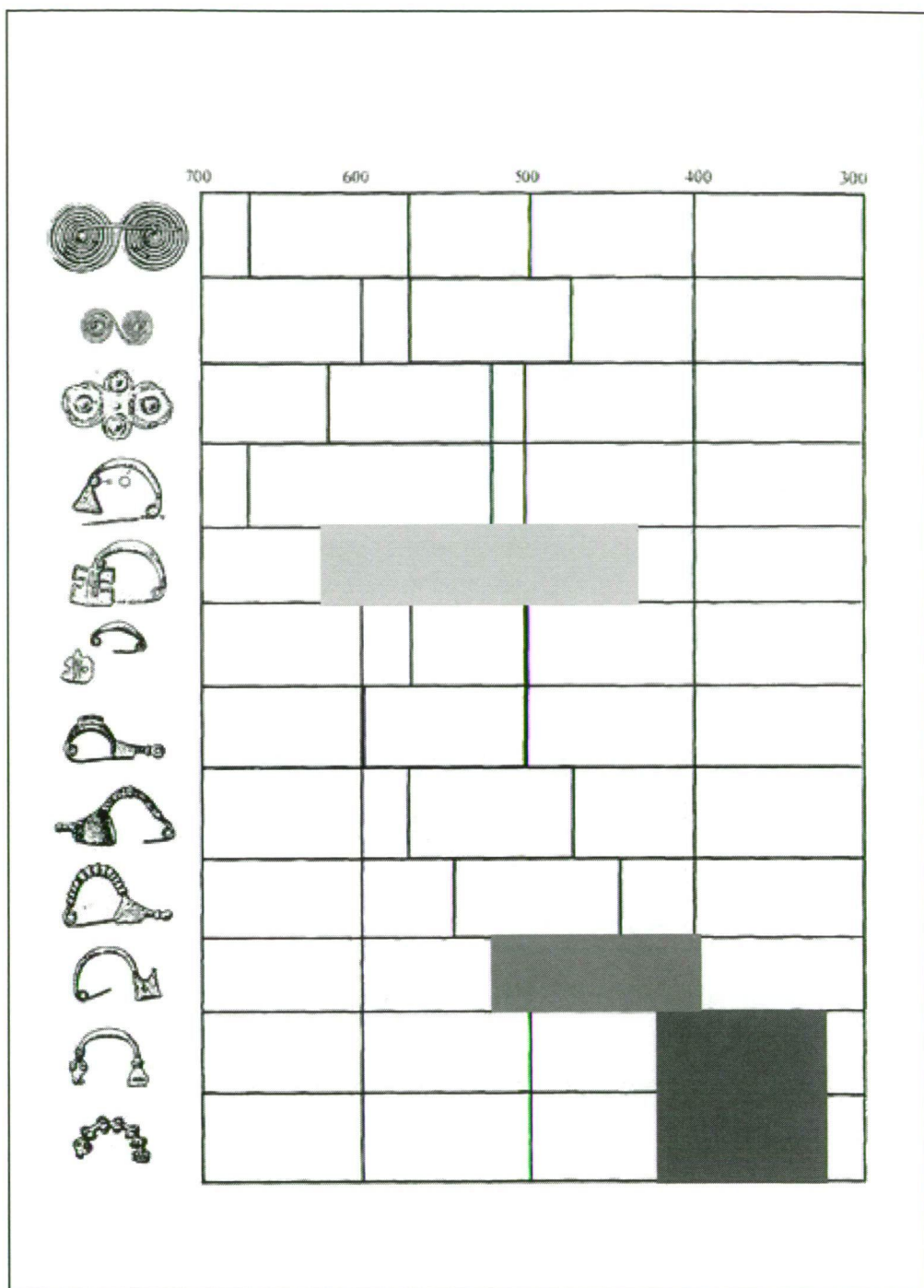
5. tábla: 1.: Fülbevaló. Erdut (ŠIMIĆ 2004); 2.: Ómega-fejű dísztü. Dalj–Busija (ŠIMIĆ 2004); 3.: Ómega-fejű dísztü. Vukovar–Bogdanovci (METZNER–NEBELSICK 2002); 4.: Kígyófejes pántkarperec. Vukovar–Bogdanovci (ŠIMIĆ 2004); 5.: Kígyófejes pántkarperec. Ismeretlen lelőhely, Baranya (KEMENCZEI 2012); 6.: Spirális karperec. Okorág (VEZETŐ); 7.: Bikónikus filigrángyöngyök. Szentlőrinc (JEREM 1968); 8.: Fóliagyöngy. Beremend (JEREM 1972)

6. tábla: Illyr-görög típusú sisakok földrajzi elterjedése (POTREBICA 2008)

7. tábla: Korinthosi típusú sisakok földrajzi elterjedése (POTREBICA 2008)

8. tábla: Balkáni fibulatípusok időbeli elterjedése (VASIĆ 1999)

Női és gyermekviseleti elemek egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében

1. Bevezetés¹

A Kárpát-medencei szarmata viselet egyik – ha nem is gyakori – ékszertípusa a csüngő.² Az M43 autópálya nyomvonalán (Apátfalva–Nagyút-dűlő) feltárt késő császárkori temető rítusának vizsgálata során több alkalommal is megfigyeltük a csüngőket, melyeket ebben a temetőben kizárólag nők és gyermekek sírjaiban találtunk. Dolgozatunkban ezeket a temetkezéseket elemezzük részletesen.³

A csüngők eredetéről, típusairól, elterjedési területéről és jelentéstartalmáról korábban számos publikáció jelent meg,⁴ mégis fontosnak tartottuk ezeket a tárgyakat egy új, mindezidáig egyedülálló összefüggésrendszerben megvizsgálni. Összehasonlító elemzésünk során számos értelmezési lehetőséggel találkoztunk, amely ezeknek a viselethez tartozó tárgyaknak a funkcióját határozza meg. A kutatás két fő csoportba sorolja őket: egyrészt kultikus jelentéssel ruházzák fel (óvó-, védő- bajelhárító szerep), másrészt csupán ékesítő funkciójáról számol be. Valójában a probléma igen összetett, elsősorban azért, mert a „mágikus” jelentéstartalom bizonyítása nehézségekbe ütközik.⁵ Gondolunk erre azért is, mivel sírban lévő tárgyak pusztán „néma bizonyítékai” a szarmaták hitvilágának.⁶

Figyelemre méltó jelenség, hogy Apátfalván, a csüngővel eltemetett halottakon olyan patológiás elváltozásokat tapasztaltunk – mint a szarmatáknál eddig kevésbé publikált *csont-tuberculosis*⁷ – amely felvetette az amulettek egy újabb jelentésének lehetőségét.

Dolgozatunk első részében röviden ismertetjük a lelőhelyen feltárt női és gyermek sírok

¹ Dolgozatom nem jöhetett volna létre Marcsik Antónia (ny. egyetemi docens, SZTE TTIK, Embertani Tanszék) szíves közreműködése nélkül. Külön köszönetemet fejezem ki Kulcsár Valériának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), Istvánovits Eszternek (régész, régészeti osztályvezető, JAM), Kulcsár Kornélnak (régész, MNM-NÖK) valamint Gulyás Gyöngyinek (régész, Ásatárs Kft), hogy a dolgozatban lévő adatokat rendelkezésemre bocsájtották és elemző leírásokban segítséget nyújtottak.

² A Szolnok megyében előforduló csüngők anyagát Vaday Andrea közölte (VADAY 1989, 45–67). Az ő tipológiai megfigyelései a szarmata Barbaricum teljes területére jellemzőek.

³ A dolgozat elkészítéséhez az eredeti dokumentációt, sírrajzokat és fotókat használtunk fel. A jelenségekre a sírszámok alapján (melyek megegyeznek az objektumszámokkal) hivatkozunk.

⁴ A félhold alakú csüngőkről részletes adatokat ismerhetünk meg Joachim Werner (WERNER 1988, 241–286) illetve Vaday Andrea (VADAY 1989, 55–57) publikációiból. A balta és vödör alakú csüngők részletes tipológiájával és elterjedésével Gulyás Gyöngyi foglalkozott (GULYÁS 2002).

⁵ A görög-római világ mágiáiról bővebb összefoglalást Franz Graf kötetében olvashatunk (GRAF 2009).

⁶ KOKOWSKI 2001, 201–219.

⁷ Egy publikált esetről van tudomásunk a szarmata Barbaricum területén: Berettyóújfalú, Nagy-Bócs-dűlő (SZELEKOVSKY–MARCSIK 2010, 3–15).

temetkezési rítusát. Ezt követően – szintén szűk keretek között – beszámolunk a temető demográfiai profiljáról, ismertetjük azokat a morfológiai jegyeket és anatómiai variációkat, amelyeket a későbbi elemzésnél felhasználtunk. A patológiai elváltozások bemutatása során részletesebben elemezzük a tbc-s (és feltételezhetően tbc-s) eseteket, mert a későbbiekben ezek segítségével utalunk az amulettekkel való esetleges összefüggésekre.

A dolgozat további részében az Apátfalván csüngővel eltemetettekhez hasonló temetkezéseket vizsgáljuk. Az anyaggyűjtés során nem volt célunk a kutatásban eddig megismert összes csüngős temetkezés felderítése. A mintavétel rendeltetése elsősorban a korszakban és a régióban is hasonló jellegű sírok összehasonlító analízise volt. Mind a korábbi, mind a későbbi korszak néhány temetkezését beillesztettük a vizsgálatba, hiszen a csüngős viselet nem csak a 4–5. században, és nem csak a szarmata etnikumra volt jellemző. Az eredmények összefoglalását és a következtetések levonását követően a tanulmány elején felvetett hipotézisünk megválaszolását tárgyaljuk.

Dolgozatunk fő célkitűzése az, hogy rámutassunk a csüngők viselete és a viselőjük megbetegedése közötti esetleges összefüggésekre. A tanulmány feladata egyrészt a probléma felvetésén alapul, másrészt támpontot nyújt a további kutatásokhoz. Ennek első lépését kívánjuk most közre adni.

2. A lelőhely

Apátfalva Magyarország DK-i részén, a Tisza és a Maros folyók között, az utóbbi jobb partján fekszik. A település a Csongrád megye területén elhelyezkedő, mintegy 500 km² területű Marosszög kistájhoz tartozik.⁸

A szegedi Móra Ferenc Múzeum 2010. november 3. és 2011. október 7. között Paluch Tibor vezetésével folytatott próba- és megelőző feltárást az M43-as autópálya 43. számú lelőhelyén, Apátfalva–Nagyút-dűlőn és a hozzátartozó földdepo területén.⁹

A feltárt lelőhely nyomvonalba eső keleti részén egy 47 síros szarmata temető látott napvilágot,¹⁰ melytől nyugati irányban, szintén árokkal körülvéve feküdt a késő szarmata kori telep.¹¹

A temető ÉK–DNy-i irányban mintegy 65 m hosszan elnyúlva, megközelítőleg 2500 m²-en terül el. A feltárt 47 sír mindegyike *inhumációs* rítusú volt. A teljesen feltárt temetőt árokkal vették körül, amelynek az egyik – ÉNy–DK-i irányban húzódó szakasza – valószínűleg a teljes települést is átszelő Maros fattyúága volt, további elemei pedig egyértelműen emberi kéz alkotásai.

⁸ MAROSI-SOMOGYI 1990, 210; KUJÁNI 2014, 1. tábla 1.

⁹ A szarmata temető közlési jogát Paluch Tibor (régész, MFM) engedte át.

¹⁰ KUJÁNI 2014, 1. tábla 2.

¹¹ A temető térképeinek, valamint sírrajzainak digitalizálását Kamarási András (Archeoline Kft.) és Zoltán Sándor Péter (MFM) készítette.

Temetőnkben az értékelhető (bizonyosan vázat vagy mellékletet tartalmazó) sírokban (44 sír)¹² elhelyezett halottak (47 csontváz) jelentős többsége a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumra jellemző D–É irányítású volt.¹³ A késő császárkori temető rítusairól, temetkezési szokásairól és a sírokban talált leletekről a területi korlátok miatt eltekintünk.¹⁴

Az időrend meghatározásához támpontot nyújtott a fülbevalók, közülük is a lemeztagos példányú,¹⁵ a nyakperec [6. tábla 1], a megvastagodó karikájú, ráhajló peckű csatok,¹⁶ a balta alakú csüngők [6. tábla 2; 7. tábla 6, 14; 9. tábla 4, 8] és az üveg függesztőfüles gyöngyök [5. tábla 2, 5, 9; 9. tábla 6–7] jelenléte. A csont tűtartó¹⁷ és a kiöntőcsöves, bikónikus testű, besimított edényke¹⁸ előkerülése alátámasztotta véleményünket: a sírokban talált viseleti tárgyak, ékszerek, valamint a temetkezési szokások összessége a sírkert használatát a 4. század második felére és az 5. század első fele közötti időszakra keltezi. Mind a rítus, mind a leletanyag szoros rokonságot mutat a közelben napvilágra került óföldéai temetőrészlettel.¹⁹ Számos párhuzam fedezhető fel ezen felül a területileg egyelőre nem körülhatárolt, ugyanakkor e földrajzi környezetben húzódó temetők anyagával is.

3. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében

Dolgozatunk további részében olyan jelenségekre mutatunk rá, amelyek az apátfalvi temetőben specifikus jelleget öltöttek. Mind az anatómiai variációk, mind a patológiás elváltozások esetében feltűnt, hogy régészeti mellékletként olyan tárgytípusokkal együtt temették el az elhunytakat, amelyek a szakirodalmi közlések szerint egyéb funkcióval is bírnak.²⁰ Kizárólag nők és gyermekek sírjából ékszerként és/vagy amulettként értelmezhető tárgyak kerültek elő, amelyek viseleti helye a bolygatás miatt kérdéses volt. Ezeket minden bizonnyal a nyaklánc közé fűzve vagy a karékként hordhatták, erre utal az eredeti helyeken azonosított példányok előfordulása. Bronzkarikákból álló ékszeregyüttest, balta-, félhold, érme- és függesztőfüles gyöngy csüngőket figyeltünk meg [9. tábla]. A fejezetben ezeket a tárgyakat a patológiás elváltozásokkal együttesen vizsgáljuk.

¹² A sírgödörök és a temetkezések száma eltérő. A 47 sírgödörben 1 kettős temetkezést (131., 132. temetkezések), 1 szuperpozíciót észleltünk (134., 135. temetkezések). 2 vázat két esetben találtunk egy sírgödörben (153., 203. temetkezések), míg 3 sírgödör üres volt. Ezen a helyen említjük meg, hogy az apátfalvi temető 47 sírgödör közül 3 objektumot, az általában jelentkező feltájt alapján temetkezésnek gondoltunk, lelet azonban nem került elő belőlük. Méreteik és a temetőben elfoglalt helyzetük alapján feltételezzük, hogy valójában ezek is temetkezési céllal megásott gödörök. A temetkezés hiányára a további kutatás adhat magyarázatot. Hasonló, a temető szerkezetbe szervesen illeszkedő, ám üres sírgödörrel, több korabeli temetőben is találkoztunk, például Mezőszemere–Kismari-fenék (VADAY–DOMBORÓCZKI 2001, 45).

¹³ A Kárpát-medencei temetkezési rítusáról összefoglalóan Kulcsár Valéria (KULCSÁR 1998) munkájában olvashatunk.

¹⁴ Az apátfalvi temető temetkezési rítusáról bővebben KUIJÁNI 2014, 101–129. Közlés alatt áll a temető leletanyaga, amely előreláthatólag két részben jelenik meg (KUIJÁNI 2015 m.a.).

¹⁵ KUIJÁNI 2014, 9. tábla 1–2. A rajzokat Czabarka Zsuzsanna (MFM) és Koncz Margit (MFM) készítette.

¹⁶ KUIJÁNI 2014, 2. kép 1, 3; 7. tábla 1, 4.

¹⁷ KUIJÁNI 2014, 9. tábla 4.

¹⁸ KUIJÁNI 2014, 10. tábla 1.

¹⁹ Az M43-as autópálya építése során előkerült, azonos korra datált szarmata temetőrészletek leletanyaga több ponton is egyezést mutat. Ezek összehasonlító vizsgálata jelenleg is folyik. A közöletlen óföldéai anyagba Sósuti Kornél engedélyezte a betekintést.

²⁰ A csüngők funkciójáról és értelmezési lehetőségeiről (szakirodalmi hivatkozásokkal) bővebben a következő alfejezetben szólnunk.

3.1. A csüngők értelmezési lehetőségei és megjelenési formái az apátfalvi temető sírjaiban

A szakirodalmi terminológiában néhány tárgy elnevezése és értelmezése nem egységes. Az ékszerek egy csoportja jó példa erre. Számos publikációban azonos jelentéstartalmat tulajdonítanak a csüngőknek és amuletteknek, holott míg az egyik jelentéstartalommal bíró tárgytípus, a másik „csupán” az aktuális divathullámot megtestesítő, viselethez tartozó ékszertípus. Minden esetben igaz: a régészetben csak az élénk kerülő tárgy marad meg, a mögöttes tartalomról azonban csak találgatni lehet.

A kutatás amulettnek nevez minden olyan szerves vagy szervetlen tárgyat, amely megóvjá viselőjét a szerencsétlenségektől, ugyanakkor szerencsét és erőt kölcsönöz tulajdonosának.²¹ Ezt a tárgyat csak és kizárólag a test valamely részén lehet viselni.²² Fontos, hogy viselője minden esetben testi kontaktusban legyen a tárggyal. Itt kell különbséget tenni a talizmán és az amulett között, amely egyes szakértők véleménye szerint azonos, mások szerint eltérő szerepet tölt be. Ez utóbbi vélekedések szerint: amíg az amulett a baj elhárítása miatt, addig a talizmánt a pozitív hatások begyűjtése, vonzása érdekében viselik.²³ Véleményünk szerint a fejezet elején tárgyalt „csüngő” szó nem hordozza egyik jelentéstartalmat sem, pusztán ékesítési funkcióval bír. Az utóbbi tárgyak – melyek speciális szimbólumot fogalmaznak meg viselőjük és a tárgy jelentéstartalmát ismerők számára – elkülönítése nagy nehézségbe ütközik. Azért is helytálló ez a tézis, mert nem ismerjük a régmúlt korok elvont gondolkodását. Ugyanakkor megállapítható, hogy azzal sem lehetünk tisztában, hogy egy korábban mindenki által viselt/használt tárgyat vagy ékszert a későbbiek során ruháztak-e fel/láttak-e el más funkcióval. Ez minden valószínűség szerint akkor következett be, amikor a közösségen belül és/vagy az egyén számára magasabb szintű jelentéstartalmat nyert el. Az okokat és a változás idejét nem kutathatjuk. Ami a régészetben kimutatható, az talán a funkció. Jelen dolgozatunkban szinonimaként használjuk a csüngő/amulett/talizmán kifejezéseket, de célszerűnek tartanánk ezeket a későbbiek során elkülöníteni, amennyiben már bizonyított a tárgytípus rituális jelentéstartalma (például balta alakú csüngő, lunula, csengő, vödör stb.).²⁴

Vaday Andrea a Kr. u. 1. és 5. század között a csüngők 13 altípusát különítette el.²⁵ A temetőben ezek közül mindössze 5 változattal találkoztunk: balta- és félhold alakúval (lunula), karika- és éremcsüngővel valamint üveg fülesgyönggyel. Összesen 4 nő és 3 gyermek viselt amulettet.

A balta, a jogar, a buzogány, mint hatalmi jelkép a Kr. e. 3. évezred közepét jóval megelőző idők hagyományainak felel meg. A balta (jogar) évezredekre visszamenőleg a királyi hatalom megszerzésének és az uralkodásnak a jelképe és az „Égi” (és az „Égből” kapott földi) hatalmat jelképezi.²⁶ Rövid nyelű, széles pengéjű kéziszerszám, amelyet fegyverként is használtak. Az ég isteneinek szimbóluma; a hatalmat, a mennydörgést, az eső és a vihar termékenyítő erejét fejezi ki. Már a neolitikumtól kezdődően megjelenik: elsősorban, mint

²¹ KING 1969, 149–157.

²² THRANE 1973, 268–269.

²³ LAARS 2005, 15–16.

²⁴ Vaday Andrea publikációjában a csüngőkről külön fejezetben számol be (VADAY 1989, 54–63). Gulyás Gyöngyi a szarmata korszakban ismert balta és vödör alakú csüngőket gyűjtötte fel (GULYÁS 2002). Nagy Margit a mártélyi gyermeksírkapcsán foglalta össze a gyermektemetkezéseknél előforduló amuletteket (NAGY 2005, 97–127).

²⁵ VADAY 1989, 45–67.

²⁶ MAKKAY 2005, 100.

hatalmi szimbólum,²⁷ de ettől az időtől őrző-védő szerepe sem elhanyagolható.²⁸ Az antikvitásban Zeus/Jupiter jelképe; a mítosz szerint feje baltaütéstől nyílt meg Pallasz Athéné/Minerva születésekor. Egyformán jelöli a magvakat fakasztó első tavaszi záport, a trollokat kordában tartó fegyvert és a házasulandókat megáldó és termékennyé tevő szent tárgyat, valamint a kovács kalapácsát is. Mint vágó szerszám a néphitben az égiháború telektől való elhárítására szolgált a balta földbevágása.²⁹ A mágikus praktikákban a fájdalom, kín elvágására, elűzésére használták és használják napjainkban is. A svéd parasztok a kízó fájdalmat a fájó testrész mellett elhelyezett tuskóba vágott baltával gyógyítják,³⁰ a Borsa-völgyben a múlt század fordulóján a kelések, a tályogok, csontfájdalmak megszüntetésének eszközeként használták a baltát.³¹ A hazai régészeti kutatás jelenleg egyoldalú álláspontját, mely szerint a csüngők szerepe a rossztól való védelem,³² ebben a dolgozatban szeretnénk egy tágabb értelmezési lehetőséggel kibővíteni.

A balta alakú csüngők egy speciális altípusára 3 példányban bukkantunk temetőkben [6. tábla 2; 7. tábla 6, 14; 9. tábla 4, 8]. A szárnyasbalta alakú öntött bronz példányok párhuzama eddig egyetlen közölt lelőhelyről ismert. Gulyás Gyöngyi ehhez a típushoz sorolta a Hódmezővásárhely–Erzsébet, Új község 4. sírban előkerült darabot.³³ Közlés alatt állnak az M0-ás (Pest megye) és M43-as (Csongrád megye) autópálya nyomvonaláról előkerült további példányok.³⁴ A *securis* típusú, balta formájú csüngők előfordulása nem koncentráldik egy területre, az Alföldön a középső szarmata kortól a Kr. u. 5–6. századig előfordul.³⁵ Eredetét a kutatás a Pontus nyugati és északi területéről származtatja. A szárnyasbalta altípus a késői időszakra (a 4. század végére és az 5. század közepére) keltezhető, és mint látható, igen zárt területre koncentráldik.³⁶ Temetőkben ezt a típust kizárólag felnőtt nőknél találtuk, mindig karikával együtt került elő. Két esetben bolygatott sírból származik, egy alkalommal a karék része volt. Érdekesség, hogy a halottak viseletében ezzel egyidejűleg soha nem találtunk gyöngy nyak- vagy karláncot.

Apátfalván felnőtt és gyermeksírban egyaránt előfordultak a karikacsüngők [4. tábla 5; 7. tábla 5, 6, 8, 10; 8. tábla 1; 9. tábla 1–2]. Leggyakrabban bronzból öntött karikával találoztunk. A női sírok jellegzetességeként figyeltük meg az ezüsből vagy bronzból öntött, viszonylag robusztus, bikónikus kialakítású példányokat [8. tábla 1]. Ezek a darabok önállóan vagy ékszeregyüttes részeként mindig a mellkas vagy a nyak környékén helyezkedtek el. A jelenségről és a tárgytípológiai leírásom túli értelmezésről az általunk ismert szakirodalom nem közölt további adatot.

A 178. sírból – a koponya alsó része és a nyak közötti részből – került elő egy másodlagosan elhasznált, *Antoninus Pius denarius*ból készített amulett³⁷ [5. tábla 6; 9. tábla 10]. Bronz

²⁷ TROGMAYER 1990, 66–67.

²⁸ BANNER–FOLTINY 1945, 13.

²⁹ PÓCS 1990, 680.

³⁰ PÁL–ÚJVÁRI 2001, 72.

³¹ VAJKAI 1943, 124, 143.

³² GULYÁS 2002, 3.

³³ NAGY 1984, 12. ábra 7–7a; GULYÁS 2002, 19–20, 7. kép 15. Vaday Andrea 1989-es munkájában Hódmezővásárhely–Újtelep néven jelölte be a lelőhelyet az elterjedési térképen (VADAY 1989, Abb. 6).

³⁴ Kulcsár Valéria, Gulyás Gyöngyi valamint Sóskuti Kornél előzetes szóbeli közlése alapján.

³⁵ VADAY 1989, 54; GULYÁS 2002, 8.

³⁶ GULYÁS 2002, 2. táblázat 2. kép.

³⁷ Az érmét Újszászi Róbert (numizmatikus, MFM) határozta meg.

rögzítőfüle töredékes, valószínűleg egy nittszeggel applikálták fel. Keltező értékével jelen esetben nem számolhatunk.³⁸ A pénzből készített csüngők jelentéstartalmának vizsgálata a mai napig vitatott. A pannóniai területeken előkerült, keretbe foglalt csüngőknel feltételezik a „hivatalos jelleget”.³⁹ A Barbaricumban ismert – az előbbiektől eltérő kidolgozása – típusoknál nem valószínűsítik ezt a funkciót. Ugyanakkor a „barbár utánzatnak” tartott, asztrális szimbólumokkal (hold–csillag) készített hátlapú érmecsüngőknel a szarmata hitvilággal való kultikus kapcsolat lehetőségét vetik fel.⁴⁰

Ugyanebben a sírban, a nyaklánc gyöngyei között függesztőfüles üvegyöngyöket találtunk [5. tábla 2, 5, 9; 9. tábla 6–7].⁴¹ A kislány sírjában előforduló 3 darab fülesgyöngy mind-egyike a nyaklánc gyöngyei között csüngött [11. tábla]. Mivel az ismert lelőhelyek közül ez az egyetlen, ahol beteg gyermek temetkezésében tűnik fel, feltételezésünk szerint viselete itt összefügghetett bizonyos óvó-védő, bajelhárító (esetleg fájdaloműző)⁴² szereppel.

A kutatás jelen állása szerint a szóban forgó csüngő két anyagból, borostyánból vagy üvegből készülhet, ezek önálló típusokat alkotnak. Az üvegből készült példányok közül eddig két nagy csoporttal találkozhattunk, egyik méz- vagy aranybarnaként jelenik meg, a másik világos- vagy tengerkék, esetünkben smaragdzöld színű.⁴³ Istvánovits Eszter véleménye szerint⁴⁴ a borostyán példányok önálló csoportot alkotnak, melyeket Alekszejeva⁴⁵ a 193b. típusú gyöngyeihez sorol. Ezeket a 4. századra keltezi: fekete opak, sötétkék átlátszó, sárgás átlátszó színt említ a Fekete-tenger északi partvidéki darabokkal kapcsolatban. A Barbaricumban – különösen a Vajdaságban és a Körös–Maros-közén – a mézszínű üveg és a borostyán példányok mellett a világos és sötét típusú üvegcsüngők előfordulása egyaránt megfigyelhető.

Lunulacsüngőt-, és bikónikus karikacsüngőket találtunk a 203. sírban [8. tábla 1, 2]. Itt két vázat különítettünk el. Az alaptemetkezéshez tartozott a félhold alakú csüngő. Feltételezhető, hogy a második test sírba kerülésekor az első halott koponyáját és a gerincoszlop felső szakaszát egyszerűen kidobták. A maradvány vázcsontokon nem volt kimutatható patológiás elváltozás, ezért a félhold alakú csüngőket a továbbiakban nem vizsgáltuk.

³⁸ E mellékleteknél merül fel leginkább az a kérdés, amely a leletekkel kapcsolatos kronológiai meghatározást szinte lehetetlenné teszi: az érmék előállításának, használatának, valamint földbekerülésének ideje eltérő lehet. A kutatók rámutatnak, hogy a szarmata Barbaricumban ez a „csúszás” még a területre való eljutás időtartalmával is kiegészül (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994, 69–70). Ehhez még hozzáadódik a pénzhasználat egy újabb állomása: a másodlagosan – amulettként vagy ékszerként – újra felhasznált veretek problematikája. Az ezekből készített tárgyak viselete még egy fázissal meghosszabbítja a pénzérme „életútját”.

³⁹ ALFÖLDI 1954, 71–72.

⁴⁰ VADAY 1989, 60–61.

⁴¹ A szakirodalomban füles gyöngyként/gomba alakú gyöngyként vagy csüngő alakú gyöngyként ismert ékszer.

⁴² Gondolhatunk erre azért is, mert a gyermek súlyos tbc-ben szenvedett, és minden valószínűség szerint a hosszan elhúzódó betegség igen nagy fájdalmakkal járhatott.

⁴³ Az üvegből készült példányok között lelőhelyei az Alföldön: Madaras–Halmok (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011) 7., 232., 236., 334. sírok; Szabadka–Verusics (SZEKERES–SZEKERES 1996) 67. sír; Vojlovica–Pancsevo 35. sír (BATISTIĆ–POPADIĆ 1985); Szeged–Kundomb (SALAMON–CS. SEBESTYÉN 1995) 260. sír. Ez utóbbi temetkezést Salamon és Cs. Sebestyén az avarokhoz köti, míg Pintye iráni eredetűnek tartja (PINTYE 2011, 71–81). Közlés alatt áll: Jánoshalma, Hergyevica HT-40 lh. 32. SNR; Kiskundorozsma–Daruhalom-dűlő III., 214. és 230. sír; Felgyő–Kettőshalmi-dűlő, 4253. objektum, valamint a dolgozatban többször említett M43-as autópálya 9. és 10. lelőhelyén előkerült példányok. Sósuti Kornél és Gulyás Gyöngyi a még publikálatlan leletek adatainak előzetes közlését engedélyezték.

⁴⁴ Istvánovits Eszter szíves szóbeli tájékoztatása alapján.

⁴⁵ ALEKSZEJEVA 1978, 74.

3.2. A csontvázak embertani feldolgozása⁴⁶

Az apátfalvi temetőben a 47 sírgödörből 43 csontváz képezte a vizsgálat tárgyát. Ezek jellemzően közepes, illetve töredékes megtartásúak voltak. A felnőttek száma 30, a fiatakorúaké 3, a gyermekeké 10 volt.⁴⁷ A 30 felnőtt és fiatakorúak közül 10 férfit és 23 nőt azonosítottunk. A gyermekek és a fiatakorúak életkorcsoporti megoszlása mintegy 30%-ra tehető.

A hasonló korszakú, viszonylag nagyszámú, késő szarmata-kora hun kori temetők közül Szabadka–Verusicson az 56 szarmata etnikumba sorolt eltemetettből 24 férfit és 18 nőt azonosítottak,⁴⁸ míg Kiskundorozsma–Subasán az 57 sírból 19 férfi mellett 17 nő és 8 gyermek váza került elő.⁴⁹ Madaras–Halmok lelőhelyen az Apátfalvához hasonló arányú, bár jóval nagyobb populációjú temető vizsgálatát Marcsik Antónia végezte el,⁵⁰ 132 férfi és 205 női csontvázat határozott meg.⁵¹

Megállapítottuk, hogy a 182. sírban eltemetettnél a fogak elváltozását is figyelembe véve (kétgyökerű szemfog és *tuberculum dentale*) számos anatómiai variációval találkozhattunk, amelyek azonban az egyén életében nem jártak panaszokkal.⁵²

3.2.1. Patológias esetek csoportosítása

Az egyénenként mutakozó patológias jellegeket nők és gyerekek/fiatakorúak bontásában csoportosítottuk.

Az 1. tábla szerint az ízületi elváltozások közül megjelenik a csigolyákra lokalizálódó *degeneratív spondylitis (dsp)*, a *Schmorl*-féle csomó benyomata, a megbetegedésből következő gerincelhajlás, és a nagy ízületre lokalizálódó *osteoarthritis*.

Az anyagcsere rendellenességei közül az *osteoporoticus* elváltozások úgy a csigolyákon mint a hosszú csontokon (*tibia*, *fibula*) nem jelentősek. Gyerekeknél a *cribra orbitale* és a *cribra cranii* 5 esetben *porotikus* típusú (135., 157., 163., 176., 183. sírok), ami a megbetegedés kezdeti stádiumára utal. Meg kell említenünk azonban három gyermeknél a „*quadrát*” koponyaformát, amely feltehetőleg *rachitis* következtében alakult ki.

A fertőző megbetegedések között *csonttuberculosis*t lehetett megállapítani⁵³ 3 egyénnél, melyek közül két gyermek és egy felnőtt.⁵⁴ A két gyermek (178., 195. sírok) tbc megbetegedése meglehetősen súlyos (csigolya tbc), ezért részletezésükre külön kitérünk. A felnőtt

⁴⁶ Vizsgálatunk a klasszikus (metrikus-morfológiai) – az embertanban általánosan használt – módszerekkel történt. Az elhalálozási életkor, illetve életkorcsoportok és a nemek meghatározása ACSÁDI–NEMESKÉRI (1970) alapján zajlott. A metrikus, morfológiai jelek felvétele és azok értékelése MARTIN–SALLER (1957): az anatómiai variációk megállapítását FINNEGAN–MARCSIK (1979) kutatásai szerint végeztük el. A patológias jelek felvétele ORTNER (2003) munkájában foglaltak alapján történt. (Az elhalálozási életkor és a nemek meghatározásánál azonban a legtöbb esetben a csontváz általános állapota szerint döntöttünk.)

⁴⁷ A gyermekek nemének meghatározása antropológiailag nem lehetséges, ilyen esetekben a leletanyag segítségével valószínűsítettük az elhunyt gyermek nemét.

⁴⁸ CZÉKUS 1997, 17–24.

⁴⁹ PAJA 2003, 157.

⁵⁰ MARCSIK 2011, 423.

⁵¹ A szarmata időszak embertani arculatának új eredményeiről bővebben lásd MARCSIK–KIJÁNI 2015 m.a.

⁵² A koponyán patológias elváltozás nyomait is felfedeztük.

⁵³ A témáról bővebben: REGÖLY–MÉREI 1962, 186–189.

⁵⁴ Az Alföldön előforduló tbc-s esetekről bővebben: MARCSIK et al. 2014.

nő tbc folyamatát (*sacroiliacalis* tbc) csak feltételezzük, ugyanis a csontváz meglehetősen hiányos.

A legsúlyosabb fertőzés nyomát a 178. sírban feltárt 5–6 éves (mellékletei alapján) kislány csontvázán találtuk.⁵⁵ A nyaki szakaszon és az elülső hátcsigolyákon figyelhettük meg a *tuberculosus* folyamatot.⁵⁶ A C4–T2 közötti csigolyák *processusai* teljesen összenőttek, egy blokkot adnak. A *corpusok* nagy része felszívódott, egymásba süllyedt, aminek következtében kialakult a púp (*Pott-féle* megbetegedés). Mivel a C6 és 7 *corpusából* csak a jobb oldalon maradt meg egy kis darab, ennek következtében a háti *kypohosis* mellett jobb oldali *scoliosis* is kialakult.⁵⁷

Egy másik esetben (195. sír), egy igen fiatal, *infantia* I. korú (~5 éves) gyermek csigolya tbc-s elváltozását is azonosítottuk.⁵⁸ A töredékes megtartás miatt további elváltozás nem rekonstruálható, azonban a megmaradt csigolya *corpusok* és egy *processus* elváltozása tbc-s folyamatra enged következtetni.

A 163. számú sírban lévő gyermek koponyájának belső felületén megfigyelt *endocranialis* rajzolatot *meningitises* folyamattal magyarázhatjuk. Feltételezzük, hogy ebben az esetben is *tuberculosus* folyamat jöhet szóba.

Felnőtt fiatal nő (189. sír) *sacroiliacalis* ízületében egy gennyesedési folyamat játszódott le, mely a csípőcsonti felszínt nagymértékben *erodálta*, egyenetlenné tette.⁵⁹ A folyamat kialakulásában azonban a tbc-s folyamaton kívül lokális fertőzés is szerepet játszhatott, így csak feltételezzük a fertőző megbetegedés jelenlétét.

Egyéb elváltozásokhoz a fejlődési rendellenességeket soroltuk, ezek azonban anyagunkban jelentéktelenek (egy nőnél *sarcum bifidum*, egy gyermeknél feltételezett *hydrocephalosis*). Figyelemre méltó mindazonáltal a 182. sírból származó csontvázon a patológiás elváltozások megjelenése is.⁶⁰ A már korábban ismertetett, több anatómiai variációt is mutató fiatal nő koponyáján (homlok területe nagyobb a *mandibulához* és az arckoponyához képest) és fogazatán (13 zománc *hypoplasia* a felső *caninuson*) kisebb mértékű, ugyanakkor számottevő és látható betegségek jeleit is tapasztaltuk.

Traumás elváltozások (törések) a nők és gyermekek esetében nem figyelhető meg.

3.3. Az amulettek viseletének lehetséges szerepe a temetőben

A *mycobacteriummal* fertőzött és csonttani tüneteket mutató egyének sírjai a temető északi végében helyezkednek el.⁶¹ A tüdő *tuberculosis* terjedése egyértelműen cseppfertőzésre vezethető vissza, a hematogén szórással kialakuló csont-izületi tbc-manifesztálódásához hosszabb idő szükséges.⁶² Megfigyelésünk szerint az Apátfalván feltárt temetőben minden olyan nő és gyermek viselt amulettet, ahol anatómia variációval kombinálva megjelenik valamilyen látható, a közösség számára is észrevehető (súlyos) patológiás elváltozás. Ez ese-

⁵⁵ MARCSIK–KUJÁNI 2015 m.a.

⁵⁶ C1-2-3 *post mortem* károsodott.

⁵⁷ Az érintett csigolyaszakasz leírását lásd MARCSIK–KUJÁNI 2015 m.a.

⁵⁸ Az elváltozás leírását lásd MARCSIK–KUJÁNI 2015 m.a.

⁵⁹ MARCSIK–KUJÁNI 2015 m.a.

⁶⁰ MARCSIK–KUJÁNI 2015 m.a.

⁶¹ KUJÁNI 2014, 1. tábla 2; 2–3. tábla.

⁶² MARCSIK et al. 2006, 14.

tünkben leggyakrabban a fent említett tbc-s esetekkel demonstrálható. Két gyermeknél⁶³ és egy felnőttél egyértelműek a csonttünetek, egy másik eseténél a koponya *meningitises* rajzolata jelentett támpontot.⁶⁴ Külön figyelmet érdemel a 182. sírban lévő fiatal leány, akinél már az előző fejezetben ismertetett deformításokat tapasztaltuk, de tbc-jelenlétét nem tudtuk megállapítani. Az ő esetében a „látható” elváltozások jelentőségét emeljük ki.⁶⁵

Az amulettek lehetséges szerepére az előző alfejezetben már utaltunk. A kimutatott elváltozások függvényében azonban kizártnak tartjuk, hogy Apátfalván a mágikus tárgyat csak bajelhárító szerepe miatt viselhette a tulajdonosa. Feltevésünk szerint a nyakban vagy csuklón viselt amulettek esetében feltehető, hogy a fájdalom elűzésében is (esetleg eddig ismeretlen jelentéstartalomban) szerepet játszhattak. Feltevésünket azzal magyarázzuk, hogy a „baj” és a betegség már hosszú időszakon keresztül jól látható külső jeleket produkált ezeken az embereken (például *Pott-gibbus*, *hydrocephalus*), a kórtól való félelem elhárítása így feleslegessé vált. Az összefüggést ezért Apátfalván temetőspecifikumként értékeltük.

4. Összehasonlító vizsgálatok⁶⁶

Kutatásunk következő fázisába olyan hasonló korú temetőket vontunk be, ahol balta-, karika- és éremcsüngő, csengő vagy függesztőfüles gyöngy került elő női- illetve gyermektemetkezések mellékleteként. Dolgozatunknak – mint ahogy azt már bevezetőnkben kifejtettük – nem volt célja az egyes csüngő típusok összes analógiájának és a hozzájuk tartozó vázak vizsgálata. Sokkal inkább a csüngők viselete és a betegségek közötti esetleges kohézióra szerettünk volna rávilágítani.

Valamennyi vizsgált temetkezést táblázatba foglaltuk [10. tábla]. A csüngővel eltemetett halottakat nem az amulettek fajtái, hanem lelőhelyek szerint közöltük. Az 56 esetből 7 – a már korábban bemutatott temetőre vonatkozik – a fennmaradó 49 a Barbaricum és a Dunántúl területéről származik. A temetkezések a 3. századtól a 6. századig terjedő időszakot ölelik fel. A szarmatákhoz köthető egyedeken kívül vizsgálatunkba bevontuk az avar kori és a germán népekhez köthető vázakat, mivel a balta alakú csüngők viselete ezekben az időszakokban is megfigyelhető a Kárpát-medencében. A legnagyobb számú amulett (18 darab) a szekszárd-palánki temető keleti germánnak meghatározott sírjából származik (217. sír), melyet a kutatás az 5. század második felére keltez.⁶⁷ Ilyen nagy mennyiségű csüngő sem a szarmata,

⁶³ A 195. sírban fekvő kisleány bordáján – a fibulától jóval távolabb – viszonylag nagy kiterjedésű bronzlenyomatot azonosítottunk, de a korrodáció miatt maga a tárgy megsemmisült. A temetkezést a táblázatba ezért nem illesztettük bele.

⁶⁴ A betegség korai stádiumára jellemző csonttünetek kimutatása a hagyományos antropológia eszközeivel nem mindig lehetséges (BAKER 1999, 301–311; KÖHLER et al. 2013).

⁶⁵ A nő a feltárt sírok között a leggazdagabban ékszerezett volt. Sírját sem bolygatás, sem rablás nem érintette. A viseleti elemekből és mellékletekből a későbbiekben jól rekonstruálható lesz a ruházat és a temetkezési rítus. Az ezüstékszerek kidolgozottsága és jelenléte (például a torques), a viseleti elemek sokszínűsége magas társadalmi státusra utal.

⁶⁶ A még publikálatlan lelőhelyek adatait: Sósuti Kornél (Kiskundorozsma–Subasa); Istvánovits Eszter (Nyíregyháza–Felsősima, Gyebás–tanyától északra); Kulcsár Valéria (Üllő 5. lh.) bocsájtották rendelkezésemre.

⁶⁷ Kiss 1996, 55–57.

sem a germán temetkezésekre nem jellemző.⁶⁸ Az 5. századi germán és a középső avar kori hagyatékban általában az 1-1 csüngő jelenléte figyelhető meg a sírokban.⁶⁹

Az 56 sír leletanyagának összevetése során 12 alkalommal találtunk olyan temetkezést, amelyben több kultikus jelentésű tárgyat is elhelyeztek a halottak mellé. A vizsgált esetek közül csak a mártélyi,⁷⁰ a szekszárdi⁷¹ és az apátfalvi⁷² temetőben lévő halottak viseleti módjáról vannak publikált adatok. Ezeket az eredményeket véleményünk szerint érdekes lenne összevetni a még közöletlen temetkezésekkel. Ezáltal egyrészt tágabb képet kaphatnánk a többes csüngő viseletének lehetséges okairól, másrészt újabb összefüggéseket tárhatnánk fel a betegségek és az amulettek szerepének esetleges kapcsolatáról.

4.1. Elemzés

Az adatok összegyűjtése és elemzése során számos nehézségbe ütköztünk. Egyrészt a kiválasztott temetkezéseknél csak a csüngő(k) jelenlétében lehettünk bizonyosak, a csontváz meglétéről vagy állapotáról a legtöbb esetben nem voltak adataink. Két alkalommal a vázak őrzési helyét sem sikerült kiderítenünk (Hódmezővásárhely, Erzsébet-Újtelep 4. sír, Szeged–Kundomb 260. sír). A Kárpát-medencei szarmata embercsont-széria köztudottan rossz megtartottsági állapotát tovább rontja, hogy az amulettekhez „tartozó” vázak jelentős többségében rablott sírból kerültek elő. Sok esetben ütköztünk abba az elháríthatatlan akadályba – különösen a régebbi feltárások anyagának vizsgálata során – hogy a korábban elvégzett antropológiai/patológiai meghatározáskor csak a koponyát vizsgálták, a vázat nem (például Szőreg, Iván-téglagyár; Ócsa 4. sír stb.). Problémát jelentett továbbá, hogy az általunk vizsgált, de már korábban embertanilag publikált lelőhelyek közül csak egyetlen esetben talákoztunk közölt patológiai eredményekkel (Madaras–Halmok).⁷³ A még közöletlen sírok antropológiai vizsgálata csak részben fejeződött be.⁷⁴

Megállapítottuk, hogy az 56 csüngővel eltemetett halott között 14 esetben patológiás elváltozás nyomai fedezhetőek fel.⁷⁵ Ez az összes vizsgált temetkezés 25%-a, ami meglepően magas arányt mutat ahhoz képest, hogy a csontvázak mintegy fele (24) igen rossz megtartású, töredékes csontozatú volt.⁷⁶

⁶⁸ A legtöbb egyforma csüngőt szarmata sírból (5 darab balta alakút) a verseci (Vršac) temető 11. számú (VADAY 1985, 370), valamint az Üllő 4903 obn. számmal jelzett (KULCSÁR, publikálatlan) sírjaiból ismertünk.

⁶⁹ GULYÁS 2002, 15.

⁷⁰ NAGY 2005.

⁷¹ KISS 1996.

⁷² KIJÁNI 2014.

⁷³ MARCSIK 2011, 419–444. A még nem publikált, de korábban megvizsgált embercsontok patológiai adatait (Széchenyi pályázat 05/81.) Marcsik Antónia engedélyével használhattam fel.

⁷⁴ Az M3 autópálya feltárása során Nyíregyháza–Felsősim, Gyebás-tanyától északra nevű lelőhelyen 14 csüngővel eltemetettől van tudomásunk. Az antropológiai vizsgálatok még folynak, Szathmáry László szíves szóbeli közlése alapján a 250. objektumban eltemetett *adultus* korú nő koponyáján *mastoiditist* azonosítottak. Az adatot Istvánovits Eszter szolgáltatta.

⁷⁵ Néhány esetben egy vázon több elváltozás is kimutatható volt. Lásd 10. tábla.

⁷⁶ A madarasi temetőben a 463 vizsgált egyén csontjainak megtartottsága összességében igen rossz állapotú volt. Patológiás elváltozást 66 vázon mutattak ki (31 férfi, 26 nő és 9 gyerek). Ezek közül mindössze egy volt csüngővel eltemetett. Ez az összehasonlító vizsgálat a madarasi csontok igen töredékes állapota miatt nem vezethetett valódi eredményre (MARCSIK 2011, 424–425).

Csonttani tünetek a vizsgált egyedeken számos betegségfajtában megjelentek.⁷⁷ Az elváltozások között megtalálhatjuk a *degeneratív spondylitist*, amely az ízületek megbetegedése, és általában az *adultus* korú nőknél mutatható ki. *Poroticus hyperostosis* – amely leggyakrabban az anémiás megbetegedésekkel hozható összefüggésbe – összesen 5 csontvázon találtunk: Apátfalva–Nagyút-dűlő 135., 163. sírok; Madaras–Halmok 464. sír; Szurdokpüspöki–hosszú-dűlő 5. sír, valamint Óföldsé–Ürmös 9. lh. 4. sír. Az egyéb anyagcserebetegségekkel kapcsolatos csontelváltozásokat 2 egyénnél mutattunk ki (mindkettőt az M43 autópályán feltárt 9. lelőhelyről ismerjük). Egy-egy alkalommal a *processus mastoideus* légkamráinak súlyos gyulladását⁷⁸ (Nyíregyháza–Felsősim 5. sír), illetve *periostitist* állapítottak meg. A fertőző megbetegedések közül a *tuberculosus* elváltozást (2 csigolya tbc, 1 tisztázatlan *etiológiájú* és 1 feltételezett *sacroiliacalis*) csak anyagunkban figyelhetünk meg [2. tábla].

A csüngők típusai igen nagy változatosságot mutattak. Azokban a temetkezésekben, ahol patológiás elváltozás is megjelent, ott balta alakú amulettet találtunk a leggyakrabban: Szurdokpüspöki 5. sír; Kiszombor B 112. sír; Tiszaföldvár 701. sír; Óföldsé 9. lh. 4. sír; Apátfalva 182., 189., 200. sírok.

Karikát azonosítottunk olyan lelőhelyek sírjaiban (Madaras–Halmok 464. sír; Apátfalva 163. sír), ahol az antropológiai vizsgálat teljes körű volt. Érdekes módon mindkét temetkezésben az elhunytaknál *poroticus hyperostosis* jelenségét figyeltük meg.⁷⁹ Két temetőben jelentkező függesztőfüles gyöngy (Apátfalva 178. sír; Óföldsé 9. lh. 157. sír) illetve éremcsüngő (Apátfalva 178. sír; Óföldsé 9. lh. 391. sír). A továbbiakban 1-1 példányban fordult elő csengő (Nyíregyháza–Felsősim 250. sír) valamint gyöngy és karika (Apátfalva 135. sír) a betegek [3. tábla].⁸⁰

A fentiekkel összefüggésben csak annyit jelenthetünk ki bizonyosan, hogy az Apátfalván kívüli temetőkben is megtalálhatóak olyan amulettel eltemetett egyének, akik krónikus megbetegedésben szenvedtek.

5. Összegzés

Dolgozatunkban a szarmata sírokból jól ismert csüngők mágikus jelentéstartalmának új értelmezési lehetőségét vetettük fel. Tettük ezt azért, mert az M43 autópályán feltárt késő császárkori temető halottjainak csüngős viselete és az elhunytakon található patológiás elváltozások között összefüggést vélünk felfedezni.

A csüngőknél vizsgáltuk azokat az értelmezési lehetőségeket, amelyek a kutatásban jelenleg is elfogadottak. Jelentéstartalmuk szerint elkülönítettük a csüngőket: egyszerű ékszert, amulettet és talizmánt határoztunk meg. A közöttük felmerülő esetleges szimbólumtartalmi különbségeket meghatároztuk. Az óvó-védő, termékenység elősegítő, bajelhárító amulettel funkcionális vizsgálatánál rámutattunk arra, hogy a mágikus praktikákban a csüngők

⁷⁷ Előfordult, hogy egy egyénnél több megbetegedést is kimutattak.

⁷⁸ A megbetegedést Szathmáry László vizsgálata alapján közöljük.

⁷⁹ Ez a csonttani tünet minden olyan állapotban kialakul, amikor a vörösvértest termelődése megnövekszik (anémiák bizonyos típusai, malária és szívfejlődési rendellenességek) (Józsa et al. 2010, 192).

⁸⁰ Jelen vizsgálatunk még nem terjedt ki az egyes betegségek és az amulettel típusainak lehetséges összehasonlítására.

bizonyos altípusainál (például a vágószerszámoknak) jól ismert a fájdaloműző szerep. Rávilágítottunk arra a tényre, hogy a gyógyításban a „szokásos praktikákon túl” minden valószínűség szerint a csüngők mágikus hatását is alkalmazták.

A temetőben 43 csontváz teljes antropológiai és paleopatológiai vizsgálatát végeztük el. 7 alkalommal találtunk olyan csonttani elváltozást, amely gyulladással, fertőző vagy anémiás megbetegedésre utalt.⁸¹ Az eredmények alapján ezek a vázak nőkhez és gyermekekhez tartoztak. Viseletükben minden esetben csüngőt is találtunk. A különböző típusú amulettek (balta-, érme-, karika és függesztőfüles üveggyönggyel) a meghatározható esetekben a nyakon, a mellkason, valamint a jobb csuklón fordultak elő.

Hipotézisünk szerint nem véletlen, hogy ebben a temetőben kizárólag olyan nők és gyermekek viselték az amulettek különböző fajtáit, akik valamilyen krónikus megbetegedésben szenvedtek. Feltételeztük, hogy a hosszantartó, a csontokban is megjelenő elváltozások elhúzódó fájdalommal járhattak, ennek csillapítására is „használhatták” a mágikus tartalmú tárgyakat. A szakirodalomban korábban ismertetett funkciókat a megbetegedések fajtái miatt kizártuk.

Dolgozatunk további részében 23 lelőhelyről 49 temetkezést hasonlítottunk össze az apátfalvi temetőben lévő jelenségekkel. Mintavételünk természetesen nem lehetett reprezentatív, hiszen nem vontuk vizsgálatunk alá az összes csüngővel eltemetett halottat. A kutatásban megjelenő temetkezések nem alkottak homogén csoportot, mert nem ugyanabból a korszakból és etnikumból tevődtek össze, és ami a legfontosabb: az elhunytak nem azonos megbetegedésben szenvedtek. Ezt a tényt azért tartottuk fontosnak megjegyezni, mert a vizsgálat során nem törekedtünk a teljességre. Fő célkitűzésünk, mint ahogyan azt korábban megfogalmaztuk, inkább az összefüggések esetleges kimutatása volt a csüngők viselete és a megbetegedések között. A tanulmányban összesen 56 temetkezést vizsgáltunk, ebből 7 Apátfalváról származott. A biztosan betegek és egyúttal csüngőt viselők száma összesen 14 volt, ebből a nagyút-dűlői temető 6 esettel képviseltette magát. Kimutattuk, hogy a 49 „egyéb” lelőhelyről származó elhunyt közül mindössze 16%-nál fordult elő ez az összetett jelenség. Az apátfalvi lelőhely temetkezésével kibővíve 25%-os eredményt kaptunk. Ez közel sem elhanyagolható mértékű eredmény, különösen ha figyelembe vesszük a csontvázak állapotát (esetleges hiányát) és a közölt patológiai vizsgálatok csekély számát.

Ez a kutatás még csak a kezdeti stádiumban tart. További célkitűzéseink igen szerteágazó feladatok megoldására sarkallnak. A temető rítusának ismertetésével, a demográfiai profil, a morfológiai jegyek és a patológiás elváltozások bemutatásával olyan adatokat közlünk, amelyek – reményeink szerint – elősegítik a további kutatásokat.

A következő lépésben a dél-alföldi temetőkben csüngőkkel eltemetett szarmata etnikumhoz köthető halottak patológiás vizsgálatát szeretnénk összegezni. Eredményeinket egy adatbázisban rögzítjük, melyet utólagos, szélesebb körű vizsgálatok adataival egészítünk ki. Az eredmények tükrében talán közelebb kerülhetünk a Kárpát-medencei szarmaták hitvilágához.

⁸¹ Egy esetben, a csüngővel eltemetett halottnál a hiányos csontváz nem tette lehetővé a patológiás vizsgálat elvégzését.

IRODALOM

- ACSÁDI–NEMESKÉRI 1970 = Acsádi, Gy.–Nemeskéri, J.: *History of Human Life Span and Mortality*. Budapest 1970.
- ALEKSZEJEVA 1978 = Алексеева, Е. М.: *Античные бусы Северного Причерноморья*. [Археология СССР. Свод археологических источников Г1–12.] Москва 1978.
- ALFÖLDI 1954 = R. Alföldi, M.: Perlen, Ketten, Anhänger. In: *Intercisa (Dunapentele). Geschichte der Stadt in der Römerzeit*. Hrsg.: Borzsák, I. [ArchHung 36.] Budapest 1957, 440–445.
- BANNER–FOLTINYI 1945 = Banner J.–Foltinyi I.: Újabb ásatások a hódmezővásárhelyi Kökénydombon. *FolArch* 5 (1945), 8–34.
- BAKER 1999 = Baker, B. J.: Early manifestations of tuberculosis in the skeleton. In: *Tuberculosis. Past and present*. Ed.: Pálfi, Gy.–Dutour, O.–Deák, J.–Hutás, I. Budapest–Szeged 1999, 301–311.
- BATISTIĆ–POPADIĆ 1985 = Batistić, P.–Popadić, D.: Sarmatska nekropola Vojlovica – Pančevo. *Arheologija* 29 (1985), 59–83.
- CZÉKUS 1997 = Czékus, G.: Anthropological presentation of skeletons from the Verušić – NA Vojvodina, (Yugoslavia) cemetery from the Sarmatian age 4th–5th century. *Acta-Biol* 42 (1997), 17–24.
- FINNEGAN–MARCSIK 1979 = Finnegan, M.–Marcsik, A.: A non-metric examination of the relationship between osteological remains from Hungary representing populations of Avar periods. *ActaBiol* 25 (1979), 97–118.
- FÜLE 1995 = Füle P.: Adatok a későszarmata-hun kori kerámia kérdéséhez. *SMK* 11 (1995), 55–68.
- GARAM 1995 = Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. [Cemeteries of the Avar period (567–829) in Hungary 3.] Budapest 1995.
- GRAF 2009 = Graf, F.: *A mágia a görög-római világban*. Ford.: Torma P. Budapest 2009.
- GULYÁS 2002 = Gulyás Gy.: *A balta- és vödör alakú csüngők elterjedése a szarmata Barbarikum területén*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2002.
- GULYÁS 2009 = Gulyás Gy.: Szarmata temetők Óföldséék–Ürmös II. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M-43-as autótú és a Makót elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 24–25.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1994 = Istvánovits E.–Kulcsár V.: IV. századi éremmel keltezett sírok a kárpát-medencei szarmata Barbaricumban. In: *A numizmatika és a társtudományok*. Szerk.: Nagy Á. Szeged 1994, 69–85.
- JÓZSA et al. 2010 = Józsa L.–Pap I.–Farkas L. Gy.: Hyperostosis porotica – ritka és elfeledett csontelváltozás. *Osteologiai Közlemények* 18/4 (2010), 192–198.
- KING 1969 = King, C. W.: Talismans and Amulets. *The Archaeological Journal* 26 (1969), 149–157.
- KISS 1996 = Kiss, A.: Das Gräberfeld von Szekszárd-Palánk aus der zweiten Hälfte des 5. Jh. und der ostrogotische Fundstoff in Pannonien. [In: Chronologische Fragen der Völkerwanderungszeit. Archäologische Konferenz des Komitates Zala und Niederösterreiches IV. Traismauer, 11–13. 10. 1993. Hrsg.: Vándor, L.] *ZM* 6 (1996), 53–87.

- KOKOWSKI 2001 = Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreis der Gotenkultur. In: *International Connections of Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A.D. Proceedings of the international conference held in 1999 in Aszód and Nyíregyháza*. Ed.: Istvánovits, E.–Kulcsár, V. [A Jósa András Múzeum Kiadványai 47. – Múzeumi Füzetek 51.] Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011 = Köhegyi M.–Vörös G.: *Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011.
- KULCSÁR 1998 = Kulcsár V.: *A kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai*. [Múzeumi Füzetek 49.] Aszód 1998.
- KUJÁNI 2014 = Kujáni Y.: Adatok a Maros–Körös-közének 4–5. századi temetkezéseihez az apátfalvi temető alapján. *MFME Új folyam* 1 (2014), 101–129.
- KUJÁNI 2015 m. a. = Kujáni Y.: Viseleti elemek és mellékletadási szokások egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az apátfalvi temető elemzése I. *MFME Új folyam* (megjelenés alatt).
- LAARSS 2005 = Laarss, R. H.: *Mágikus amulettek és talizmánok könyve*. Ford.: Kássa L. Miskolc 2005.
- LÁSZLÓ 1990 = László Gy.: *Őseinkről*. Budapest 1990.
- MAKKAY 2005 = Makkay J.: Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. In: *Hétköznapi Vénuszai. Tanulmánykötet a hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításához*. Szerk.: Bende L.–Lőrinczy G. Hódmezővásárhely 2005, 85–121.
- MARCSIK 2011 = Marcsik A.: Szarmaták az Alföldön. Újabb adatok a szarmata időszak embertani arculatához. (Madaras–Halmok). In: Köhegyi M.–Vörös G.: *Madaras–Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető*. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1.] Szeged 2011, 419–444.
- MARCSIK–KUJÁNI 2015 m. a. = Marcsik A.–Kujáni Y.: Apátfalva–Nagyút dűlő lelőhely (M43 43. lh.) szarmata időszak humán csontvázeleteinek elemzése. *MFME Új folyam* (megjelenés alatt).
- MARCSIK et al. 2006 = Marcsik A.–Molnár E.–Ősz B.: *Specifikus fertőző megbetegedések csontelváltozásai történeti népességek körében*. Szeged 2006.
- MARCSIK et al. 2014 = Marcsik, A.–Koloszi, B.–Kujáni, Y.–Hajdu, T.: *New data of bone tuberculosis from the ancient population in Hungary*. [Poster] Day of the Dead: Recent Research in Human Osteoarchaeology. Conference of Queen's University Belfast. 17th–19th October 2014, Poster Session 4.
- MAROSI–SOMOGYI 1990 = Marosi S.–Somogyi S. (szerk.): *Magyarország kistájainak katasztere I*. Budapest 1990.
- MARTIN–SALLER 1957 = Martin, R.–Saller, K.: *Lehrbuch der Anthropologie in Systematischer Darstellung mit besonderer Berücksichtigung der Anthropologischen Methoden I*. Stuttgart 1957.
- MÉSZÁROS et al. 2007 = Mészáros P.–Paluch T.–Sóskuti K.–Sz. Wilhelm G.: Régészeti kutatások Felgyő határában. *Magyar Múzeumok* 13/1 (2007), 41.
- NAGY 1984 = Nagy M.: Az i. e. I – i. sz. VI. század. A dák és a szarmata-jazig uralom. In: *Hódmezővásárhely története*. Főszerk.: Nagy I. Hódmezővásárhely 1982, 189–257.

- NAGY 2005 = Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermeksírok amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye.) *ZM* 14 (2005), 97–127.
- ORTNER 2003 = Ortner, D. J.: *Identificatio of Pathological Conditions in Human Skeletal Remains*. Amsterdam–Tokyo 2003.
- PAJA 2003 = Paja L.: Kiskundorozsmai 26/78-as lelőhely embertani anyagának rövid ismertetése. In: *Úton, útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópálya nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 157–163.
- PÁL–ÚJVÁRI 2001 = Pál J.–Újvári E.: *Szimbólumtár. Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Budapest 2001.
- PÁRDUZ 1950 = Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III*. [ArchHung 30.] Budapest 1950.
- PÁRDUZ 1959 = Párducz, M.: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnezeit in Ungarn. *ActaArchHung* 11 (1959), 309–398.
- PINTYE 2011 = Pintye G.: Egy elfeledett sírról, avagy a Szeged-kundombi avar temető „különce”. In: *Hadak útján. A népvándorlás kor kutatóinak 19. konferenciája*. Szerk.: Bíró Sz.–Tomka P. [Győr-Moson-Sopron Megyei Igazgatósága. Tanulmányok 3.] Győr 2011, 231–246.
- PÓCS 1990 = Pócs É.: A háztartás mágiája – A vihar elhárítása. In: *Magyar néprajz 7. Népszokások, néphit, népi vallásosság*. Szerk.: Dömötör T.–Hoppál M. Budapest 1990, 680.
- REGÖLY-MÉREI 1962 = Regöly-Mérei Gy.: *Az ősember és későbbi emberi maradványok rendszeres kórbonctana*. Budapest 1962.
- SALAMON 1959 = Salamon, Á.: Sarmatische Funde in Ócsa. *FolArch* 11 (1959), 75–89.
- SÓSKUTI 2009 = Sóskuti K.: Késő szarmata temetők és kora népvándorlás kori sírok Óföldséák–Ürmös I. lelőhelyen. In: *Nyomvonalba zárva. Régészeti feltárások az M-43-as autópályán és a Makói elkerülő út nyomvonalán*. Szerk.: Balogh Cs. Szeged 2009, 22–23.
- SZEKERES–SZEKERES 1996 = Szekeres L.–Szekeres Á.: *Szarmata és XI. századi temetők Verusicsón*. Szabadka 1996.
- SZELEKOVSKY–MARCSIK 2010 = Szelekovszky, M.–Marcsik, A.: Anthropological analysis of human skeletal material (7–9th century AD, East Hungary). *Ann. Roum. Anthropol.* 47 (2010), 3–15.
- TROGMAYER 1959 = Trogmayer O.: Szarmata temető Dócon. *MFME* 1958–1959 (1960), 59–69.
- TROGMAYER 1990 = Trogmayer, O.: Der Gott mit Axt. Gedanken zu einem neuen Statuettenfund. In: *Alltag und Religion. Jungsteinzeit in Ost-Ungarn*. Hrsg.: Meier-Arendt, W. Frankfurt am Main 1990, 66–69.
- THRANE 1973 = Thrane, H.: „Amulett”. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 1. Hrsg.: Beck, H. Berlin–New York 1973, 268–269.
- VADAY 1985 = H. Vaday, A.: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós–Surján–Újtelep. *ActaArchHung* 37 (1985), 345–390.
- VADAY 1989 H. = H. Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler der Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18:1988–89 (1989).
- VADAY 1994 = H. Vaday, A.: Late Sarmatian graves and their connections in the Great Hungarian Plain. *SLA* 42/1 (1994), 105–124.

- VADAY–DOMBORÓCZKI 2001 = Vaday, A.–Domboróczy, L.: Mezőszemere, Kismari-fenék. Spätkaiser-, frühvölkerwanderungszeitliches Gräberfeldsdetail. *Agria* 37 (2001), 5–206.
- VAJKAI 1943 = Vajkai A.: *Népi orvoslás a Borsavölgyében*. [Borsavölgyi kutatások – Néprajz] Kolozsvár 1943.
- VÖRÖS 1985 = Vörös, G.: Hunkori szarmata temető Sándorfalva-Eperjesen. *MFME* 1982–1983/1 (1985), 129–172.
- WERNER 1988 = Werner, J.: Dančeny und Brangstrup. Untersuchungen zur Černjahov-Kultur zwischen Sereth und Dnestr und zu den „Reichtumszentren“ auf Fünen. *Bonner Jahrbücher* 188 (1988), 241–286.

WEBIRODALOM

- KÖHLER et al. 2013 = Köhler K.–Mende B. G.–Pósa A.: A tuberkulózis megjelenése a Dunántúl kései neolitikumában. *Magyar Régészet* 2013/Nyár http://www.magyarregeszt.hu/wp-content/uploads/2013/07/Kohler_13Ny1.pdf
(a letöltés dátuma: 2014. 03. 28. 18:25)

**Female and child costume elements in a 4th-5th century
cemetery from the Great Hungarian Plain
Importance of the amulets in the light of paleopathology**

Pendants belong to the object types decorating the costume of the Sarmatians of the Carpathian Basin. Examining the Late Roman Age cemetery of Apátfalva–Nagyút-dűlő, I met pendants in several cases. In this cemetery they were found exclusively in female and child graves.

A great number of studies have been published on pendants, however, it seemed to be important to examine these objects in a new, unique system of relations. It is notable that in Apátfalva the dead buried with pendants had pathological mutations which proposed a possibility of a new meaning of amulets.

The main goal of my research was to point to the possible relationship between the use of amulets and the sickness of their bearer. My study is based on the proposal of the problem, and gives a support for further research.

In the first half of my study I summarise the burial rite of the female and child graves found at the site and analyse the semantics of pendants known up to now. In the course of the functional examination of the amulets I point out that in the case of certain subtypes the role of painkilling is well known, so the magic impact of pendants, in all probability, was used in healing.

In the next part I give an account on the anthropological results gained from the human bone material of the cemetery. In the chapter discussing pathological mutations I enter in details to the tuberculosis cases, because later I refer to possible relationship with amulets on this basis.

The third part of my study represents burials similar to the ones containing pendants in Apátfalva. I analysed 49 graves from 23 sites and compared the results with that of from Apátfalva. I established that among the dead known from the 49 “foreign” sites, this complex phenomenon shows up only at 16 percents. If we add the burials from Apátfalva, we get 25 percents.

Reviewing the burial rite of the cemetery and the complete anthropological examination I publish data that will promote the further research.

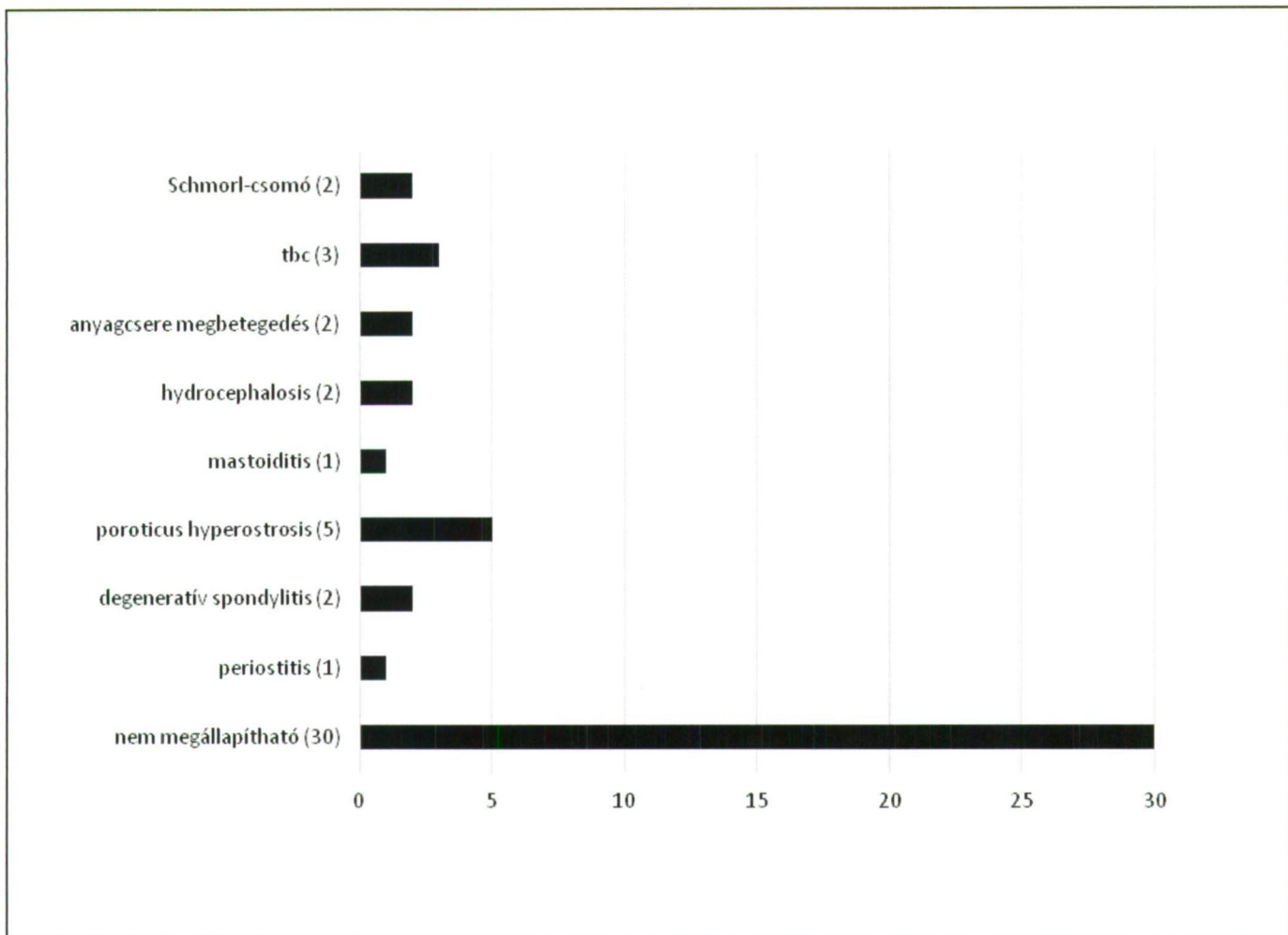
This is only the beginning of the examination. I consider my primary task to get microbacterial DNA analysis of the bones from Apátfalva belonging to the dead who suffered from tuberculosis. The next step would be the pathological examination of the dead buried with pendants in the cemeteries of the Great Hungarian Plain. My data are included in a database that should be supplemented with results of wider range. Based on the we can learn more on the world of believes of the Sarmatians in the Carpathian Basin.

betegségek típusai	nők	fiatalkorúak, gyerekek
traumás elváltozások		
ízületi elváltozások; <i>degeneratív spondylitis</i> (<i>dsp</i>)	164; 187; 200 + <i>Schmorl</i> -csomó	
anyagcsere megbetegedések	160; 164; 200	135; 157; 163; 176; 183
fertőző betegségek (tbc)	189	163; 178; 195
tumорок és tumor-szerű képletek		
egyéb (fejl. rendellenesség)	189 <i>sacrum bifidum</i>	182 <i>hydrocephalosis?</i>

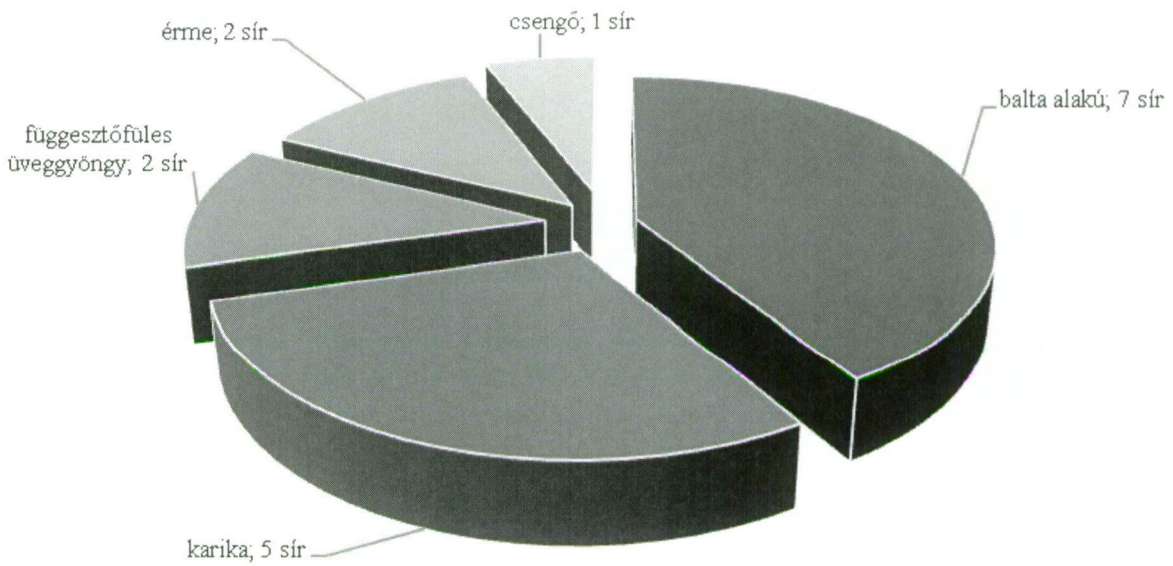
fogak betegségei	nők	fiatalkorúak, gyerekek
<i>caries</i>	139 (26, 27); 153/1 (23, 24, 28)	182 (34, 35)
<i>abscessus</i>	153/1 (14, 17, 18, 26, 27); 164 (16, 15); 171 (17)	
<i>zománc hypoplasia</i>		182 (13)

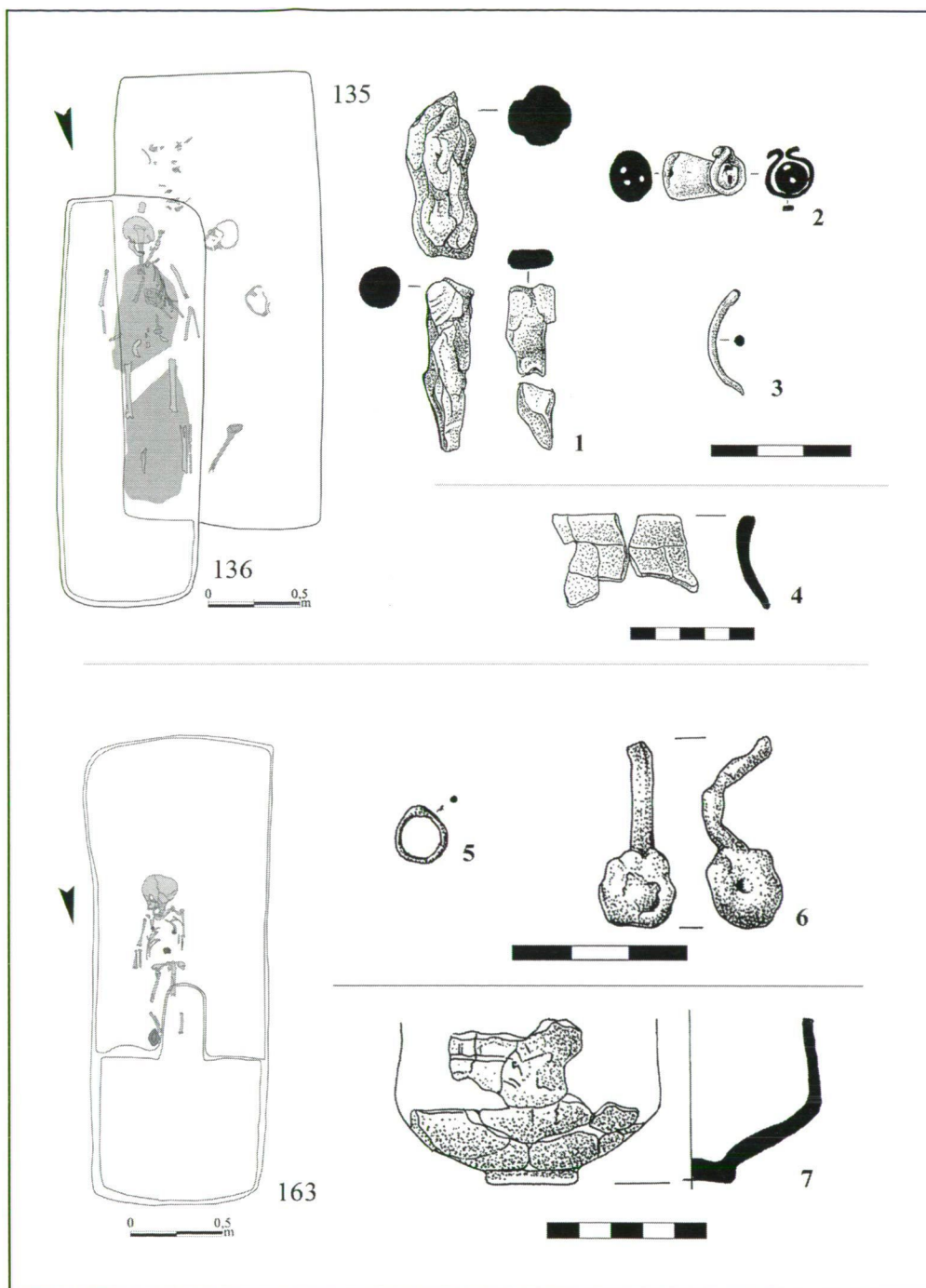
1. tábla: A patológiás esetek és a fogak

2. tábla: A patológiás elváltozások megoszlása

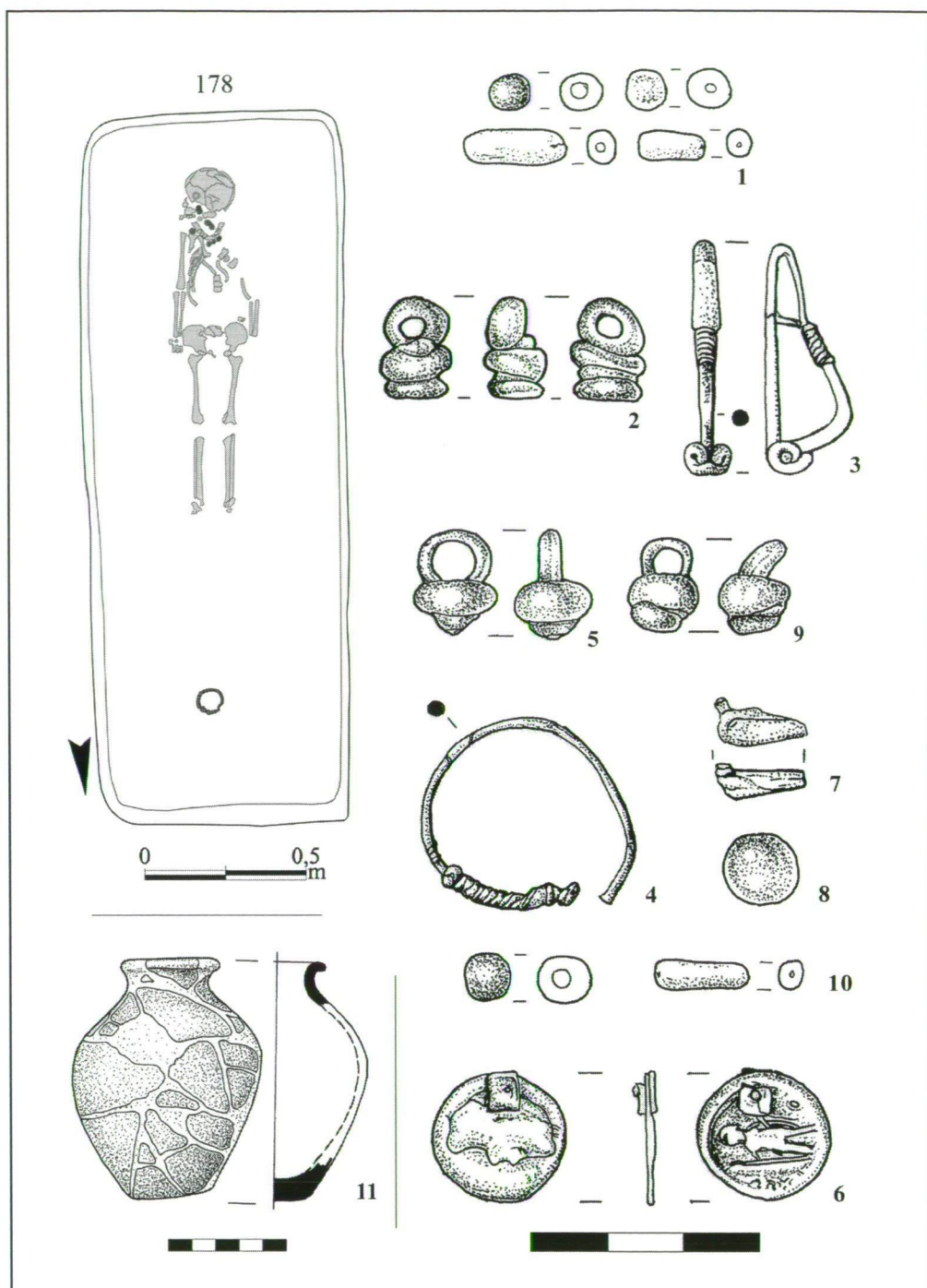

3. tábla: A csüngők megoszlása a patológias elváltozások ismeretében

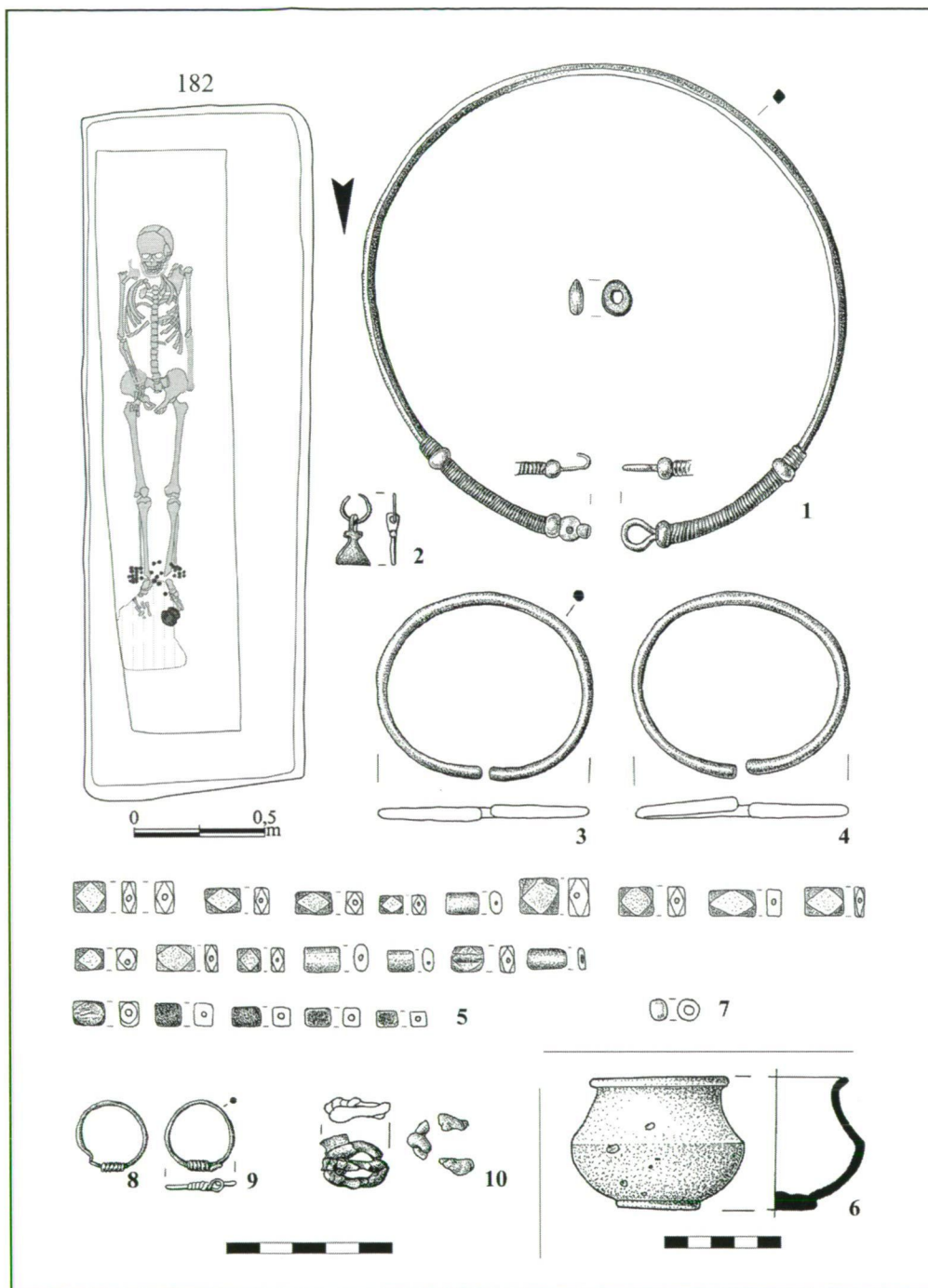

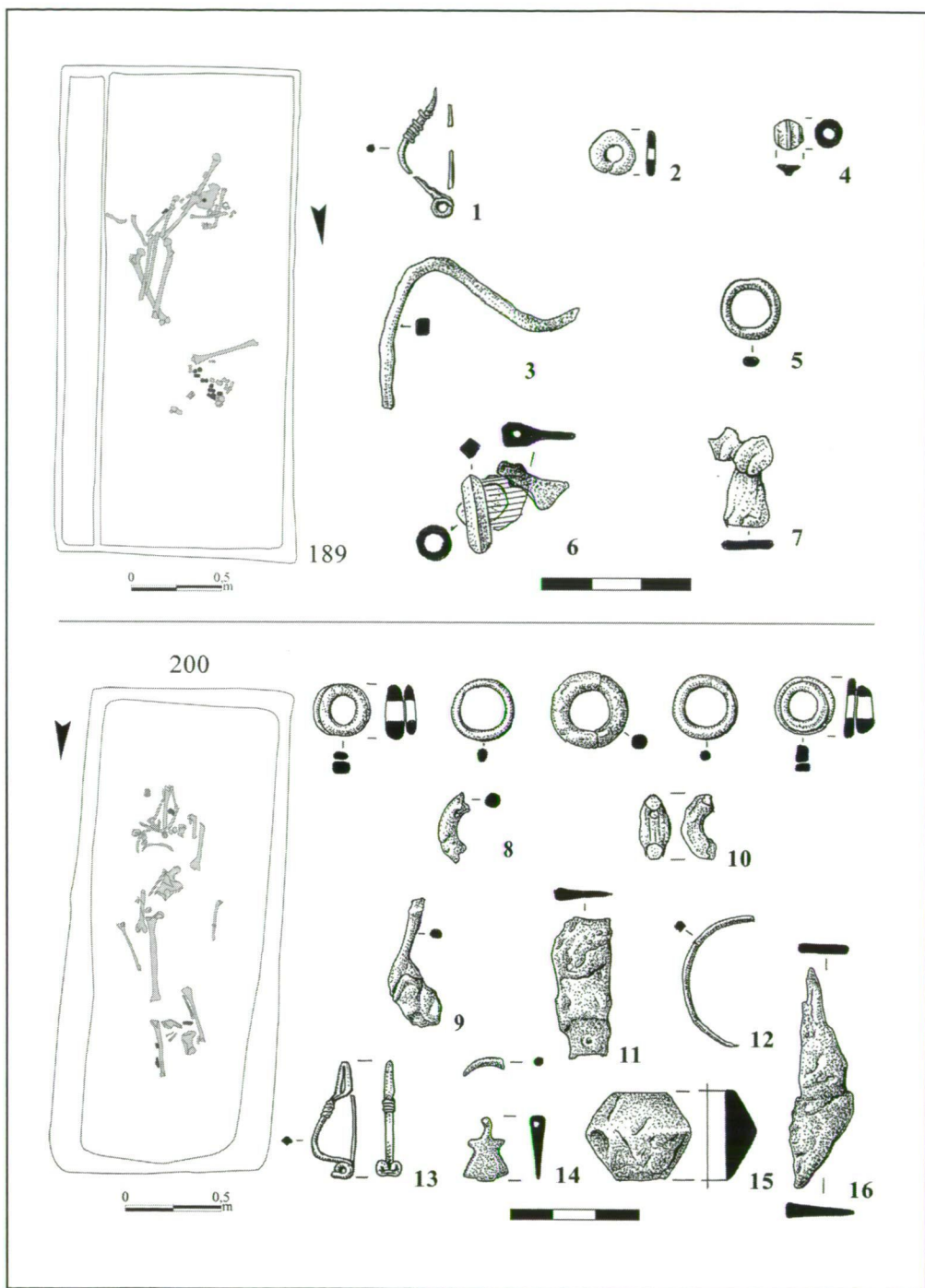
4. tábla: 1-4.: 135-136. sír; 5-7.: 163. sír

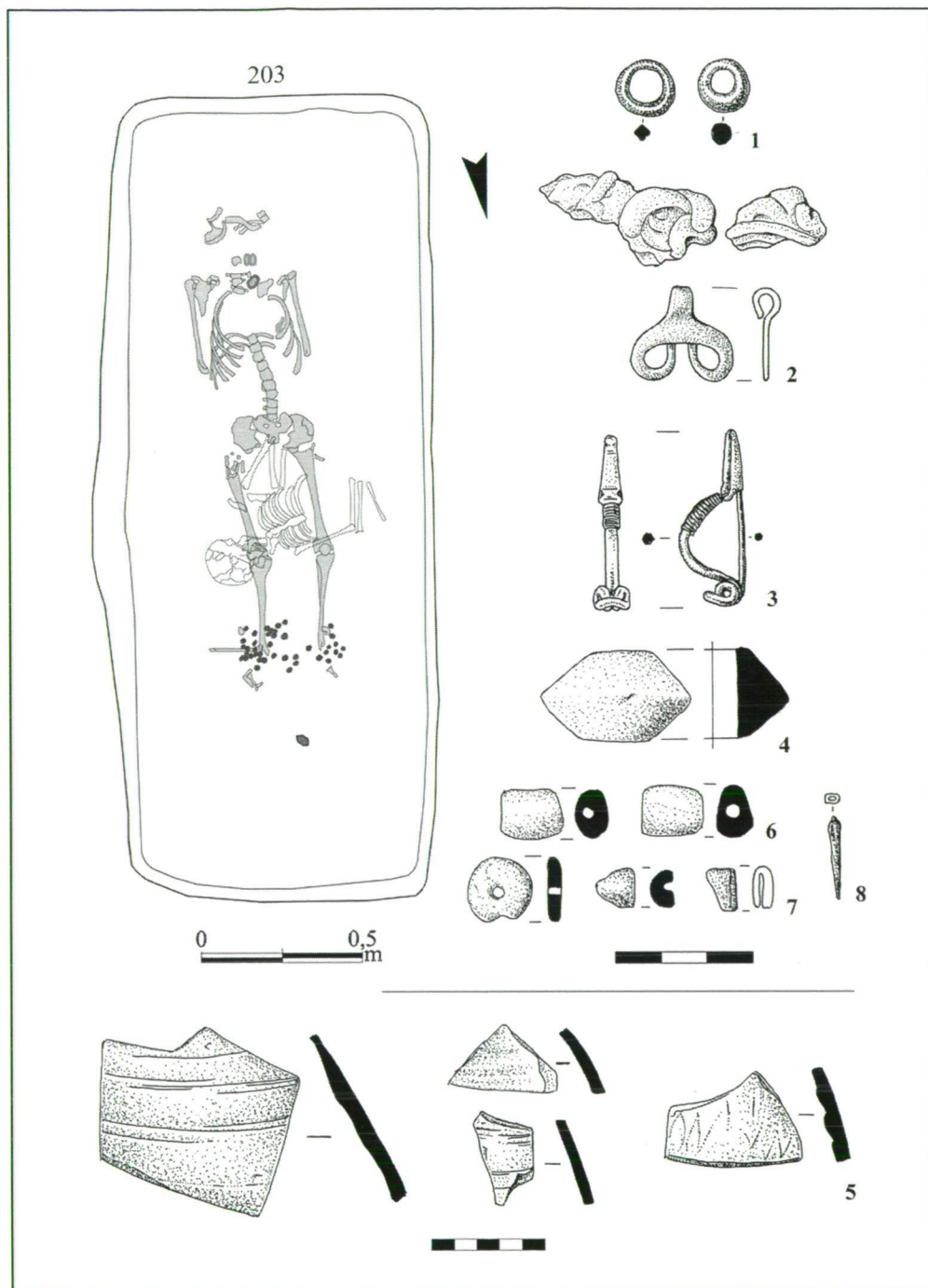
5. tábla: 178. sír

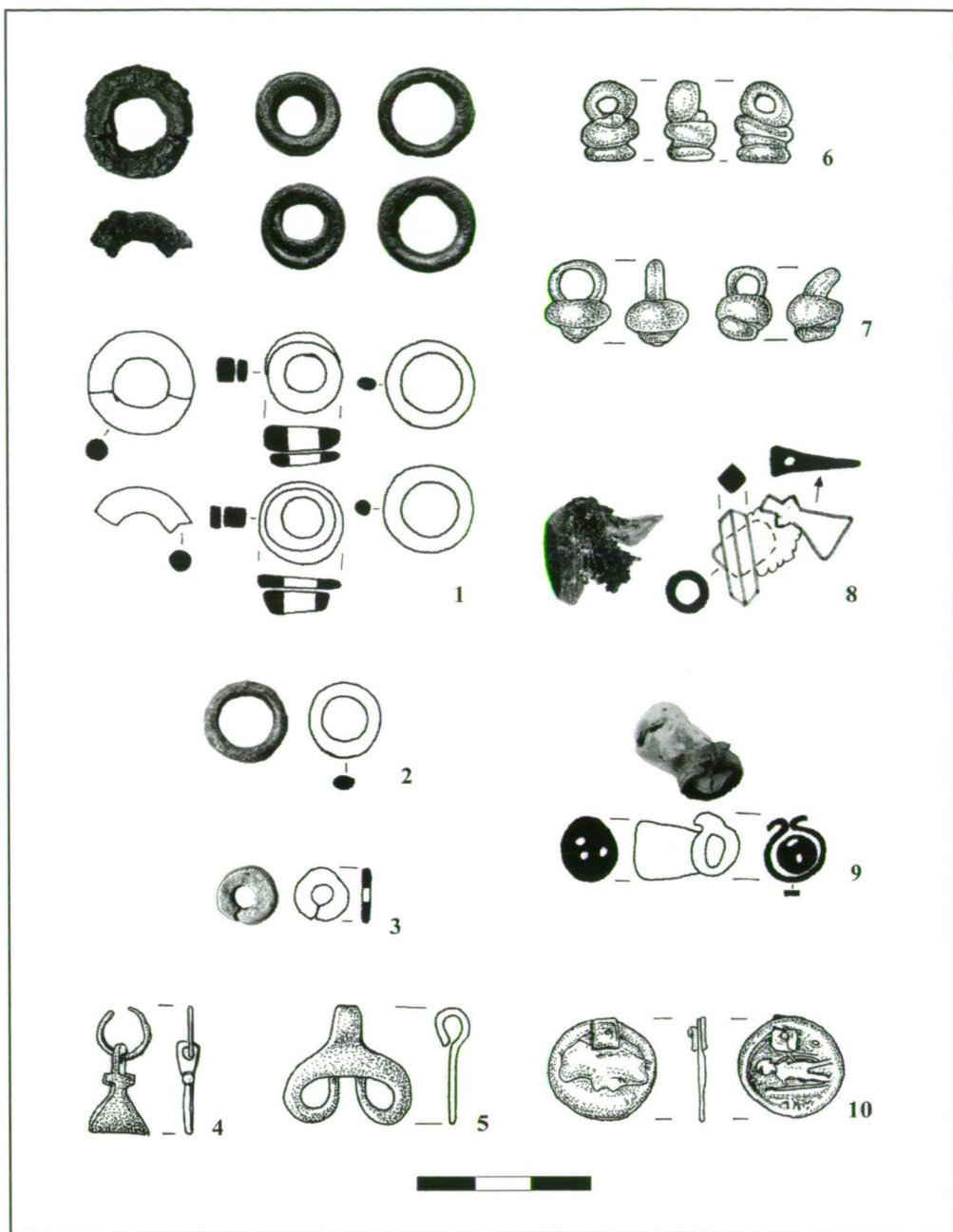
6. tábla: 182. sír

7. tábla: 1–7.: 189. sír; 8–16.: 200. sír

8. tábla: 203. sír

9. tábla: 1–2.: karikacsüngők (200., 189. sírok); 3.: alátétszerű csüngő (189. sír); 4.: balta alakú csüngő (182. sír); 5.: félhold alakú csüngő (203. sír); 6–7.: függesztőfüles üveggyöngyök (178. sír); 8.: ékszeregyüttes (189. sír); 9.: gyöngy és lemezkarika (135. sír); 10.: éremcsüngő (178. sír)

Lelőhely	Sír	Nem	Csüngő típusa	Csontváz	Megtartás	Koponya	Váz	Patológias elváltozás	Kor-szak	Egyéb	Publikáció
Apátfalva–Nagyút-dűlő	182. sír	♀	szárnyas-balta+karika	•	j	•	•	•	4–5. sz.	hydrocephalosis ?	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Apátfalva–Nagyút-dűlő	189. sír	♀	karika (3 db), szárnyasbalta,	•	j	•	•	•	4–5. sz.	tbc ?	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Apátfalva–Nagyút-dűlő	200. sír	♀	karika (8 db), szárnyasbalta,	•	r	–	•	•	4–5. sz.	dsp, Schmorl-csomó	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Apátfalva–Nagyút-dűlő	203. sír	♀	karika (2 db), lunula	•	j	–	•	?	4–5. sz.	nem vizsgálható	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Apátfalva–Nagyút-dűlő	135. sír	⊖ (♀)	gyöngy+karika	•	r	•	•	•	4–5. sz.	poroticus hyperostosis	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Apátfalva–Nagyút-dűlő	163. sír	⊖ (♀)	karika	•	j	•	•	•	4–5. sz.	poroticus hyperostosis, meningitis, tbc ?	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Apátfalva–Nagyút-dűlő	178. sír	⊖ (♀)	érem, függesztőfüles gyöngy (3 db)	•	j	•	•	•	4–5. sz.	tbc	KUJÁNI 2014; MARCSIK–KUJÁNI 2015
Csárdaszállás	12. sír	♀	balta	•	k	•	•	–	4–5. sz.		VADAY 1994
Dóc	6. sír	♀	balta	•	r	•	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	TROGMAYER 1960
Madaras–Halmok	148. sír	♀	balta	•	r	–	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	164. sír	⊖	balta	•	r	•	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	204. sír	♀	balta	•	r	•	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	264. sír	♀	balta	•	r	–	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	7. sír	♀	függesztőfüles gyöngy	•	k	–	•	–	3–4. sz.		KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	232. sír	♀	függesztőfüles gyöngy	•	r	–	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	236. sír	⊖ (♀)	függesztőfüles gyöngy	•	r	–	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	464. sír	♀	karikacsüngő	•	k	•	–	•	3–4. sz.	poroticus hyperostosis	KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Madaras–Halmok	334. sír	♀	függesztőfüles gyöngy	•	j	•	•	–	3–4. sz.		KÓHEGYI – VÖRÖS 2011
Tápé–Malajdok	29. sír	♀	balta	•	k	•	–	–	4–5. sz.		VADAY 1985

Lelőhely	Sír	Nem	Csüngő típusa	Csontváz	Megtartás	Koponya	Váz	Patológiás elváltozás	Kor-szak	Egyéb	Publikáció
Hódmező-vásárhely, Erzsébet-Újtelep	4. sír	☉ (♀)	szárnyasbalta	–	–	–	–	–	4–5. sz.	nincs csontváz	VADAY 1989, GULYÁS 2002
Sándorfalva–Eperjes–Ivótavak	6. sír	♀	balta	•	r	•	•	–	4–5. sz.		VÖRÖS 1985
Kiskundorozsma–Subasa	148. sír	♀	balta	•	k	•	•	–	4. sz. vége		publikálatlan
Szőreg–Iván-téglagyár		♀	balta	•	r	•	–	–	3. sz.-nál később	igen töredékes csontok	VADAY 1985
Szeged–Öthalom	19. sír	♀	balta	–	–	–	–	–	4. sz.	nincs csontváz	PÁRDU CZ 1959
Kiszombor B	112. sír	♀	balta	•	k	•	–	•	3–4. sz.	hydrocephalosis ?	PÁRDU CZ 1950
Nyíregyháza–Felsősima, Gyebás-t.	250. sír	♀	csüngő	•	k	•	•	•	2–3. sz.	mastoiditis	publikálatlan
Ócsa	4. sír	♀	balta	•	k	•	–	–	3–4. sz.		SALAMON 1959
Üllő 5	450. obn	♀; ☉ (♀)	csüngő	•	r	•	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	4903. obn	♀	5 db balta	•	r	–	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	4919. obn	♀	szárnyasbalta	•	r	–	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	4925. obn	♀	szárnyasbalta	•	r	–	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	4938. obn	♀	csüngő	•	r	•	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	5619. obn	☉	csüngő	•	r	–	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	5971. obn	♀	csüngő	•	r	•	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	5978. obn	♀	csüngő	•	r	•	–	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	7091. obn	♀	csüngő	•	r	–	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Üllő 5	7521. obn	♀	csüngő	•	r	•	•	–	3–4. sz.	igen töredékes csontok	publikálatlan
Szurdok-püspöki–Hosszú-dűlő	5. sír	♀	balta	•	k	•	•	•	germán	poroticus hyperostosis, periostitis, Schmorl-csomó	MASEK 2014

Lelőhely	Sír	Nem	Csüngő típusa	Csontváz	Megtartás	Koponya	Váz	Patológias elváltozás	Korszak	Egyéb	Publikáció
Mártély		⊖ (♀)	több csüngő (lunula, fog, csengő)	•	r	•	•	?	5. sz.	igen töredékes csontok	NAGY 2005
Szekszárd-Palánk	217. sír	♀	18 balta alakú csüngő, 2 lunula	•	k	•	•	–	germán	torzított koponya	KISS 1996
Kiskőrös-Város alatt	126. sír	♀	balta	•	k	•	•	–	avar		LÁSZLÓ 1990
Tiszafüred	701. sír	♀	balta	•	j	–	•	•	avar	dsp	GARAM 1995
Tiszafüred	972. sír	♀	balta	•	j	–	•	–	avar		GARAM 1995
Szabadka-Verusič	67. sír	?	függesztőfüles gyöngy	•	?	•	•	?	4–5. sz.	nincs patológiai vizsgálat	SZEKERES – SZEKERES 1996
Szeged-Kundomb	260. sír	⊖ (♀)	függesztőfüles gyöngy	•	–	–	–	–	4–5. sz.	nincs csontváz	PINTYE 2011
Felgyő-Kettőshalmi-dűlő	4253. obn	♀	függesztőfüles gyöngy	•	k	•	•	–	4. sz. vége		MÉSZÁROS et al. 2007
Óföldéak 9. lh.	4. sír	♀	balta	•	r	•	•	•	4. sz. vége	poroticus hyperostosis	SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	114. sír	♀	balta (2 db)	•	k	•	•	–	4. sz. vége		SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	138. sír	⊖ (♀)	érem	•	r	•	•	–	4. sz. vége	igen töredékes csontok	SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	149. sír	⊖ (♀)	függesztőfüles gyöngy	•	r	•	•	–	4. sz. vége	igen töredékes csontok	SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	155. sír	⊖ (♀)	függesztőfüles gyöngy, érem	•	r	•	•	–	4. sz. vége	igen töredékes csontok	SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	157. sír	♀	függesztőfüles gyöngy	•	k	•	•	•	4. sz. vége	anyagcsere megbetegedés	SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	159. sír	♀	balta	•	k	•	•	–	4. sz. vége		SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	160. sír	♀	érem	•	k	•	•	–	4. sz. vége		SÓSKUTI 2009
Óföldéak 9. lh.	391. sír	⊖ (♀)	érem	•	r	•	•	•	4. sz. vége	anyagcsere megbetegedés	SÓSKUTI 2009
Óföldéak 10. lh.	120. sír	⊖	függesztőfüles gyöngy	•	r	•	•	–	4. sz. vége	igen töredékes csontok	GULYÁS 2009

10. tábla: Összesítő táblázat a csüngők és az antropológiai eredmények alapján

Rövidítések: j = jó megtartású, k = közepes megtartású, r = rossz megtartású

11. tábla: A 178. sírban eltemetett kislány rekonstrukciós rajza

Fibulák és öltözetek az 5. század második felében néhány Kárpát-medencei fibulatípus alapján (Bakodpuszta, Letkés típus)

1. Bevezetés

Dolgozatom témája két tetszőlegesen kiválasztott, a Kárpát-medencében is fellelhető 5. századi fibulatípus, melyek a következők: a Bakodpuszta és a Letkés típus. Választásom azért ezekre a fibulákra esett, mert közel egy időben és egy térben voltak használatban. Gyűjtésem alapját a Kárpát-medencei leletanyag képezi, de az egyéb európai példányokat sem hagyom figyelmen kívül. Elsőként a tárgyak felgyűjtésével és bemutatásával foglalkozom, majd ezt követően térek rá az alaposabb elemzésre. A rendelkezésemre álló dokumentációk gyakran hiányosak és nehezen értelmezhetők, ezért úgy vélem, hogy fontos a két fibulatípus felgyűjtése és katalógusba rendezése. Célom a fibulatípusok elterjedésének vázolása, a fibulaviselet rekonstruálása, a tárgyak kronológiai helyzetének tisztázása és végül kísérletet teszek az etnikum meghatározására is. A ruhakapcsoló-tűk párhuzamaira is kitérek, de a jelenlegi dolgozatnak nem feladata azok részletesebb elemzése. Végül, de nem utolsó sorban archeometriai vizsgálatok alapján felvetem a lehetőségét, hogy az ezüstöntvények itt, helyben is készülhettek.¹

2. Bakodpuszta típus [1–2. tábla]

Öntött fibulatípus, melynek feje félkör, lába rombusz alakú. A fejet legyezőszerű ékvéssel és három, változatos kialakítású gombbal ékesítették. Az ékvésés a fibula lábán is megtalálható, itt azonban geometrikus motívumokat alkalmaztak.² A láb végén elhelyezett gombok – csakúgy, mint a fejen lévők – változatosak. Kengyelét ritkán díszítették. A típus egy híres lelőhely után kapta a nevét, ahol egy aranyozott ezüst fibulapár került elő.

¹ Szeretnék köszönetet mondani B. Tóth Ágnesnek (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) dolgozatomban nyújtott segítségéért és útmutató tanácsaiért. Köszönettel tartozom Kulcsár Valériának (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) a sok segítségért és Tóth Máriának (nyugdíjas tudományos munkatárs, MTA CsFK), illetve Szabó Máténak (intézeti mérnök, MTA CsFK) az archeometriai mérésekben való közreműködéséért.

² KALTOFEN 1984, 51.

2.1. Elterjedés

Az általam vizsgált terület nem korlátozódik a Kárpát-medencére, hanem kiterjed Európa más részeire is [3. tábla]. Láthatjuk, hogy a fibula előfordul a mai Csehország (3 db), Magyarország (4 db), Románia (2 db) és Ukrajna (1 db) területén is. A leletek a Kárpát-medencén belül a Dunántúl térségében, a Balatontól délkeletre és a Dunántúl déli részén mutatnak sűrűsödést. A csehországi leletsűrűsödést sem szabad figyelmen kívül hagyni, hiszen három darab onnan származik; az egyik az ország délkeleti területéről, a másik annak közepéről, a harmadik pedig szórványlelet. Lényegében ez a fibulatípus Közép-Európára jellemző, de némely vélemény szerint elterjedésének kiindulási pontja a Fekete-tenger térsége lehetett.³

2.2. Viselet

A felgyűjtött 10 lelőhelyről⁴ mintegy 16 db fibula került elő, ezek közül 7 lelet sírból származik, a többi adat nélküli szórványként van számon tartva.⁵ A fibulákat anyaguk és méretük szerint is szemügyre véve a fibulatípus változatossága rajzolódik elénk. Észrevehetjük, hogy a kisebb méretűek (4,8–5,4 cm) sokkal nagyobb értékűek, mint a nagyobb példányok (ez utóbbiakat kb. 6 cm-től számíthatjuk). A kisebb fibulák aranyozott ezüstök, illetve aranyozott bronzok, ezzel ellentétben a nagyobb darabok kivétel nélkül bronzból készültek [1. táblázat].⁶

Arra a megállapításra jutottam, hogy a kisebb és egyben ékeesebb fibulák előállítására nyilvánvalóan jobb minőségű fémet, illetve aprólékos kidolgozást igényelt, míg a nagyobb bronzfibulák alapanyaga „olcsóbb”, könnyebben beszerezhető és előállításuk is egyszerűbb. A nagyméretű bronzfibuláknál még az is szembetűnő, hogy mind a négy esetben csak egy darab fibula került elő. Igaz, ezek mind szórványként kerültek a múzeumi nyilvántartásokba, tehát nem lehetünk megbizonyosodva arról, hogy viselői eredetileg is csak egy darab fibulát használtak. A cegei sírleírás alapján pedig kifejezetten bolygatott sírra gyanakodhatunk, hiszen a tárgyak a fej mellé, egy kupacba voltak összedobálva, ezért sem jelenthetjük ki, hogy egy fibulát helyeztek volna a sírba. Sajnos a temetkezések közül csak két esetben jegyezték fel a csontvázak nemét, mindketten nők voltak (Hács–Béndekpuszta 18. sír, Cége).

Egy esetben ismertették a tárgy sírban való elhelyezkedését, ez pedig a hács–béndekpusztai 18. sírnál történt meg. Az egyik fibula a jobb oldali bordáknál, a másik az ágyéki csigolyák és a jobb medencelapát között helyezkedett el, fejfelé a keresztcsont felé irányítva. A fibulák az öltözéken, tehát egymás alatt, keresztben foglaltak helyet [4. tábla]. Meg kell jegyezni, hogy a fibula kis mérete és vékonysága miatt nem volt alkalmas nagy mennyiségű textilra összetartására. A fibulák elhelyezkedése alapján a *tunica* viseletet lehet felismerni, sőt *cingulum* használatra utaló nyomok is vannak. A combcsontoknál és a kéz végénél előkerült gyöngyök feltehetően a *cingulumon* kaptak helyet, arra voltak felvarrva. Eleinte a széles

³ KALTOFEN 1984, 51.

⁴ Ez esetben egy lelőhelynek vettem a műzsi temető egy-egy fibulapáros temetkezését.

⁵ A fibulák előkerülési körülményéről (például mellékletek) és további adatairól (például díszítés) katalógus készült (MÉSZÁROS 2015, 44–48).

⁶ Azokra a fibulákra vonatkozik, amelyeknél a leírás jelzi a tárgy anyagát, ezért a keresi fibulát nem számítottam bele, hiszen ez az adat nem derül ki a publikációból.

díszöv lecsüngő végére erősítettek különböző, főleg bajelhárítóként alkalmazott tárgyakat, majd később az is előfordult, hogy fémszerelések bőr- vagy textilszalagokon lógtak a használati eszközök (tokos kiskés, kanál, tű), illetve az amulettek (különböző anyagú gyöngyök, gömbök, kagylók, csigák, Donar-buzogányok). A felsőruha fölött hordott köpenyt zárták az ún. kisfibulák, eleinte párosával, majd egyesével.⁷ Valószínűleg a hács-béndekpusztai 18. sír fibulái egy Meroving-kori frank, alamannhoz hasonló viselethez tartozhattak.

A fibulák készülhettek egy öntőműhelyben, azonban nem azonos öntőmintával. Továbbá a profilból ábrázolt kengyeleknél megfigyelhető, hogy azokat ívesen alakították ki. Nem zárnám ki annak a lehetőségét, hogy valamiféle vékonyabb ruhaanyag összefogására használták őket, hiszen a kengyel ívessége nem alkalmas kifejezetten vastag ruha összefogására.

2.3. Kronológia

Volker Bierbrauer a bakodpusztai 3. sír fibuláit 420/430–440/450 közé keltezte.⁸ A már említett hács-béndekpusztai temető vizsgálata során Kiss Attila a tárgyat – amelyet főként az 5. század közepére és második felére szokás keltezni – 454 (?) és 469 közé datálta. A kővágószőlősi temető 1. sírjában előkerült tükör is datáló értékű, igaz, nem az általam vizsgált 6. sír leletanyagában szerepelt, de léte attól még támpontot nyújthat. A tükör az iráni népekkel jelenik meg a steppén, és a Kárpát-medencébe is a szarmaták hozták be elsőként a tükörtörés szokásával együtt. A korabeli pannoniai és római tükrök eltérőek ezektől. A kővágószőlősi sír tükre Istvánovits Eszter és Kulcsár Valéria által elvégzett csoportosítás szerint a nomád tükrök csoportjába tartozik (5. csoport), ezen belül a sugaras bordájú *Čmi-Brigetio* típusba.⁹ Jellegzetessége kerek formája, középen lévő, hurokszerű, kis füle és a sugárirányú-bordás hátlapja. A Kárpát-medencében a 4–5. században a leggyakoribb típus, bár keleten még férfiak is kaphattak a sírba tükröt, itt azonban már az 5. században nem. Az ún. nomád tükör szarmata-alán eredete ellenére sem lehet etnikumjelző, mert használatát az 5. századra a germánok is átvették.¹⁰ Továbbá a kővágószőlősi 1. sírban egy lemezfibula pár is előkerült. A lemezes fibula típus a Pontus vidékén alakult ki, és egészen Spanyolországig eljutott.¹¹ Volker Bierbrauer elterjedésüket 400–420 közé keltezi, amikor is az Erdélyből néhány évvel korábban távozó nyugati gótok a Dunától nyugatra is elterjesztették.¹² A cegei sírban előkerült egy Constans érme, amit 341–346 között vertek. Ezzel *terminus post quem* keltezni tudjuk a sírt és vele együtt a tárgyat is. Azonban emiatt nem szabad abba a hibába esni, hogy a tárgy használati idejét a 4. század közepe tájékára tegyük.¹³ Tehát a Bakodpuszta típusú

⁷ B.TÓTH 2005, 16.

⁸ Bóna István a bakodpusztai ékszerek készülését és viselését 430–470 közé tette. Úgy vélte, hogy az 1. és 2. sír ékszerei még a hun korban készültek, azonban a 3. – vagyis az általam vizsgált – sír késői ékszerei igazolják, hogy az előkelő halottakat a hun uralom után temették el (BÓNA 1993, 28).

⁹ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 14–15.

¹⁰ GÁBOR 1998, 134.

¹¹ GÁBOR 1998, 133.

¹² BIERBRAUER 1968, 4.

¹³ Fontos megjegyezni, hogy egy sírban előkerült érménél három dátumot kell figyelembe venni. Az első az érme verésének ideje, a második az utolsó tulajdonosához kerülése és használati ideje, végül harmadikként a tárgy földbe helyezésének időpontja. Tehát közel sem biztos, hogy a sírba helyezés a 4. század közepén történt meg és nem később, hiszen nem tudhatjuk, hogy az érme megszerzésének ideje és földbe kerülése között mennyi idő telhetett el.

fibuláról elmondható, hogy az 5. század közepe után jelen van a Kárpát-medencei leletanyagban. Pontosabb keletezéshez pedig további vizsgálatok szükségesek.

A Bakodpuszta típusú fibulánál egyaránt fellelhető párhuzam és előzmény. A belgrád–zimonyi (Beograd–Zemun) fibula [10. tábla 1] feje szintén félkör formájú, amelyen a már szokásos legyezőszerű, sugaras ékvésés található. A fejen három gomb helyezkedik el, csak úgy, mint az általam vizsgáltaknál. Lába hosszabb az eredeti típusnál, és alakban sem egyeznek, de a díszítése hasonló háromszöges–geometrikus ékvésés.¹⁴

2.4. Az etnikai hovatartozás kérdése

A bakodpusztai leletekkel többek között Bóna István foglalkozott behatóan. Véleménye szerint az itt eltemetett nők ékszereinek kora, stílusa, gazdagsága, viselete azt sugallja, hogy a szkír királyi család nőtagjaival és udvartartásukkal hozhatók kapcsolatba.¹⁵ A bakodpusztai fibulák táblázatát Kiss Attila állította össze a hács–béndekpusztai 18. sír kapcsán. A temető kronológiai behatárolásán kívül, megpróbálta meghatározni az itt élő népesség etnikumát. A „B variáns” lehetőségét fogadta el, igaz, több lelet esetében is kételyeket fogalmazott meg azt illetően, hogy azok keltezhetőek-e kizárólag a keleti gótok pannoniai időszakára.¹⁶ Bár elfogadja, hogy a 18. sír fibulái a legkorábbiak, mégis a temető nyitását jelentve 456 előttre nem datálhatóak. Gábor Olivér az előbbieket elfogadva a kővágószőlősi temetőt szintén a keleti gótokhoz kapcsolja. Ám felhívja a figyelmet arra, hogy az eltemetettek ruházatában a korabeli internacionális viseleti szokások tükröződnek.¹⁷ Éppen ezért az etnikum meghatározása csak történeti adatok alapján kísérelhető meg. A keleti gótok 456–473 között éltek a Dél-Dunántúlon, azonban valószínűleg nem egy vegytiszta gót népesség alkotta a lakosságot. A mözsi temető népességéről is elmondható, hogy az 5. század közepén, a hun periódusban itt élő barbár *gens*.

Volker Bierbrauer véleménye szerint a Kárpát-medencei népességből nem választhatók ki a keleti gótok, mert bár a keleti gót királyságra (456–473) történeti bizonyíték van, régészetileg nem körülhatárolható egyértelműen. Először is azért jutott erre a megállapításra, mivel a kivándorlási (Csernyahov–Maroszentanna kultúra) és a bevándorlási terület (Pannonia) – régészeti leletanyaggal jellemezhető – összekapcsolásának lehetősége hiányzik. Ehhez járul az is, hogy a Duna–Kárpát-medence térségében kb. 400-tól az 5. század második feléig egy „keleti germán koiné”¹⁸ található, – ez főként az elitre vonatkozik – ami nem teszi lehetővé az egyes etnikumok megkülönböztetését. Ez nem csak a greutung-i-ostrogótok lokalizálására, hanem más keleti germán törzsekre is érvényes. Az erre vonatkozó vizsgálatok spekulációkra épülnek, és a kutatók könnyen beleeshetnek a vegyes érvelés hibájába. Végül pedig ezzel a kérdés-válasszal zárja tanulmányát: „Mi marad tehát régészeti értelemben a keleti gótok pannoniai királyságából? – Semmi.”¹⁹

¹⁴ BIERBRAUER 2011, 366. Abb. 3/7–8.

¹⁵ BÓNA 1993, 28.

¹⁶ Végül is a temetőt egy keleti gót, az 5. század utolsó harmadában Pannoniában a szvébekkel összeolvadó népesség hagyatékaként határozta meg (Kiss 1995, 319).

¹⁷ Az általam vizsgált sírok gyakori elemei az üveggyöngyök (Kővágószőlős 6. sír, Hács–Béndekpuszta 18. sír), amelyek már korábban is megvoltak a szarmatáknál és rómaiaknál, így etnikumjelző szerepük nincs.

¹⁸ Nyelvileg egységes közösség.

¹⁹ BIERBRAUER 2011, 375–376.

3. Letkés típus [5. tábla]

Karakteres kisfibula-típus, amely öntéssel készült. A fibulát kör alakú fej – amelyet három öntött gombbal díszítettek –, lapos kengyel és a kengyellel szinte azonos szélességű láb jellemzi. Gyakran aranyozták és ezüstözték, illetve gazdagon díszített motívummal látták el, sőt vésték, niellózták és pecsételték.²⁰ A típusnevét egy magyarországi, Pest megyei lelőhely után kapta.

3.1. Elterjedés

A már meghatározott jellemzők alapján az általam bemutatott fibulatípus megtalálható a Kárpát-medence nyugati térsége és Burgundia között [6. tábla]. Igaz, a próbálkozások ellenére sem találhatók igazán jellegzetes példányai a Kárpát-medencén kívül. Ez is igazolja, hogy önálló, itteni típusként kell kezelni. A fibulatípus elterjedése alapján egy kelet-pannoniai műhelyre gyanakodhatunk.²¹ A Kárpát-medencén belül ismét sűrűsödés figyelhető meg, főként a Dunától északra. A Balaton környékéről két lelőhely említhető meg, Keszthely és Hács; északra Letkés és északnyugatról Ringelsdorf (Ausztria). A Kárpát-medencén kívül három darabot vettem be a katalógusba. Így összesen hét lelőhelyet vizsgáltam, a következő eloszlásban: Ausztria (2 db), Franciaország (1 db), Magyarország (3 db) és Németország (1 db). A Letkés típusú fibula a Kárpát-medencétől egészen Burgundiáig nyomon követhető, de figyelembe kell venni, hogy Burgundiában csak egy szórvány darab képviseli.

3.2. Viselet

A gyűjtésem összesen 7 lelőhelyet²² foglal magába. 6 esetben sírból kerültek elő a fibulák, 2 esetben pedig szórványként kerültek be a múzeumokba. Összesen 7 lelőhely 12 darab fibuláját vettem bele az adatbázisba.²³ Négy temetkezésnél figyelték meg, majd dokumentálták is a fibulák sírban való elhelyezkedését [2. táblázat]. Így az öltözet rekonstruálására több megoldás is születhet, hiszen három különböző viseleti szokás rajzolódik ki előttünk.

A hács-béndekepusztai (1) 19. sírban elhelyezett fibulák a mellkas jobb oldalán találhatók, fejjel a könyökcsontnak irányítva [7. tábla]. Itt tehát valószínűleg egy jobbra záródó ruházatról van szó.

A hács-béndekepusztai (2) 20. sír fibulái a jobb medencelapáton és a keresztcsonton kaptak helyet, egymás fölött ferdén. A ferdén álló fibulák, fejjel a bal combcsont felé voltak irányítva [8. tábla]. A medence tájékán előforduló páros fibulák²⁴ *tunica* viseletére utalhatnak, mivel a ruhazáró funkciójukat elveszített fibulák a deréktájra kerültek és inkább a társadalmi helyzet tükrözésére szolgáltak.²⁵ A sírban előkerültek borostyángöngyök és üveggyöngyök, amelyek a szeméremcsont környékén, a jobb combcsont közepe tájékán és a lábszárak

²⁰ KALTOFEN 1984, 52.

²¹ KISS 1995, 308.

²² A hács-béndekepusztai temető 19. és 20. sírjában előkerült fibulapárokat ismét egy lelőhelyként tüntetem fel.

²³ A fibulák előkerülési körülményéről (például mellékletek) és további adatairól (például díszítés) katalógus készült (MÉSZÁROS 2015, 48–51).

²⁴ Az 5. század utolsó harmadától terjedt el (NAGY 2007, 234.j).

²⁵ B.TÓTH 2005, 16.

között helyezkedtek el.²⁶ A gyöngyök helye alapján *cingulum* viseletre lehet gyanakodni. A díszes öv végén helyezkedett el a legnagyobb borostyángyöngy, amelynek helye a lábvégeknél volt. Érdekes, hogy egy temetőn belül két különböző fibulaviselet fordul elő, ez is arra utal, hogy a ruházat összefogása nem egy séma alapján működött.

A keszthely–fenékpusztai 10. sírban egy 4–5 év körüli gyermeket temettek el. Az egyik itt előkerült fibula a bal vállon rendeltetésszerűen helyezkedett el. A másik fibula a koponya alatt került elő, ennek oka állatjárás volt.²⁷ Minden bizonnyal a koponya alatt előkerülő tárgy eredeti helye a jobb vállon lehetett. Ha ezt a feltételezést elfogadjuk, akkor itt a *peplos* viselettel állunk szemben, hiszen ilyenkor a ruhakapcsoló-tű a két vállon fogja össze a ruhát.

A letkési 1. sírban *in situ* került elő a fibulapár a kulcscsontokon [9. tábla]. Ez a két kulcsonton elhelyezkedő fibulaviselet szintén a *peplos* használatára utal.

A vizsgált eseteknél három fajta öltözetet lehetett megfigyelni, ez azt jelenti, hogy háromféle viseleti modell élt egymás mellett az 5. század középső harmadában. Ezek a következők: egy jobb oldalra záródó öltözet, a *tunica* és a *peplos*. Véleményem szerint ezek a fibulák nem voltak alkalmasak nagyobb tömegű ruhaanyag megtartására, mivel kengyel részük nem tette lehetővé a vastagabb ruházat összefogását. Elképzelhető, hogy valami vékonyabb szövet – akár nyári, lengébb öltözet vagy vékony, a ruházat fölött hordott kendő – összekapcsolását szolgálták. A fibulák mérete többnyire 5 cm körül van. Volt olyan elképzelés, miszerint a 6 cm-t nem haladja meg,²⁸ azonban a Letkés típus Kárpát-medencén kívüli párhuzamai nagyobbak, mint 6 cm. A nyolc fibula közül öt aranyozott ezüsből készült, a többiről nem áll rendelkezésemre információ [3. táblázat]. Ez azt jelzi, hogy jó minőségű fémből készültek ezek a darabok, tehát valószínűleg reprezentációs célokat szolgálhattak. Érdemes megemlíteni a Kárpát-medencei példányok közötti hasonlóságot, amely alapján ismét gyanakodhatunk egy azonos öntőműhelyre, de csakúgy, mint a Bakodpuszta típusnál, itt sem azonos az öntőminta. Az öt temetkezésből három esetben határozta meg női csontvázat, illetve egy esetben gyermeket. Érdekesség, hogy két csontváznál, egy nőnél (Hács–Béndekpuszta 20. sír) és a gyermeknél (Keszthely–Fenékpusztai 1. sír) torzított koponyát azonosítottak.

3.3. Kronológia

Andrea Kaltofen megállapítása szerint ez a fibulatípus egyrészt rokonságban áll a Bakodpuszta típussal, másrészt morfológiai kapcsolatba hozható a kis (harapó)fogó fibulával (Polkovice, Vyškov 1. sír, Csehország).²⁹ Az utóbbi fibulák azonos műhelyből kerültek ki 500 körül. A Letkés típusú fibulák³⁰ lelőhelyein már nem kerülnek elő ezüst lemezfibulák, mint korábban a Bakodpuszta típusúnál, de attól a két típus még párhuzamosan használatban volt, mivel a formai hasonlóságuk egy adott időszakra jellemző.³¹ Papp László és Salamon Ágnes

²⁶ A borostyángyöngyök szinte legalul, a lábák végeinél és a jobb combcsontnál kerültek elő, valószínűleg az öv lelógó végére varrták fel őket (KISS 1995, 299).

²⁷ A sírról készült rajz is megerősíti a dokumentációban leírtakat (STRAUB 2006, Abb. 2.1).

²⁸ PAPP–SALAMON 1980, 87.

²⁹ A lábforma díszítését illetően hasonlóságok fedezhetők fel, de fejlemezének sajátos formája egy másik, kronológiailag fiatalabb csoporthoz köti (BEMMANN 2008, 181–182).

³⁰ A Letkés típusú fibulákat némelyik publikációkban más néven említik (mint Béndekpuszta típus), de attól még azonos tárgyról van szó.

³¹ KALTOFEN 1984, 52.

az 5. század utolsó harmadáig keltezte a letkési fibulapár viseletét, főként a koponyatorzítás megléte miatt.³² Kiss Attila szerint a keltezést nyitva kell hagyni, mivel még nem volt olyan kísérőlelet, amely alapján jól lehetne datálni a fibulatípust.³³ A keszthely–fenékpusztai temetőt Straub Péter a régészeti és antropológiai anyag alapján az 5. század középső harmadára keltezte, hiszen annak a kornak az anyagi kultúráját reprezentálta.³⁴

A Letkés típusú fibula előzményének tekinthető a balatonszemes–szemesi-bereki 150. sírj fibulapárja [10. tábla 2]. A balatonszemesi ezüst fibulapár feje ovális alakú, illetve három darab szerelt gombbal látták el. A szerelt gombok az Elba-vidékre mutatnak és tükrözik a „tűring” jeleget. A fibulák a medencecsontnál kerültek elő egymással párhuzamosan, enyhén ferdén;³⁵ elhelyezkedésük szinte megegyezik a hács–béndekpusztai 20. sír fibuláival. A fibulapár az 5. század harmadik negyedére keltezhető. A Letkés típusú fibula párhuzamba hozható a Vinařice típussal. Ehhez a típushoz tartozik az Elstertrebnitz 9. sírjából (Németország)³⁶ előkerült fibula [10. tábla 3] és a Praha–Libeň³⁷ nevezetű lelőhely fibulája is [10. tábla 4]. A különbség főként abban nyilvánul meg, hogy a fejen kifelé hajló indadíszek találhatók, azonban közös vonás, hogy mindkét fibula fecskefarokban végződik, s ez a Letkés típusnál is gyakran előfordul. A német lelőhelyről származó fibula langobárd közösségben került elő, erre utalnak a 9. sír mellékletei (S-fibula,³⁸ füllel ellátott csüngődíszek). Straub Péter még két típust említ meg formai analógiaként, ezek a St.-Sulpice [10. tábla 5] és az Irlmaut/Aubing típus [10. tábla 6].³⁹

3.4. Az etnikai hovatartozás kérdése

Mint a többi fibulatípusnál, ez esetben is megpróbálom a lehetséges etnikai csoportokat meghatározni, habár a vizsgálat nem vezet feltétlenül pontos eredményre. Az 5. századi Kárpát-medence etnikai sokszínűsége miatt a leletek szétválasztása nagyon bonyolult folyamat. Ráadásul némely régészeti kutatás, publikáció még mindig hiányos a tekintetben, hogy a tárgyakat alakjuk és készítésük technikája alapján részletesen vizsgálták volna. Miután ezek megtörténnek, csak akkor lehet nagy bizonyossággal beszélni az áru mozgásáról, kereskedelméről vagy piacáról.⁴⁰

Straub Péter végzett alapos kutatást a fibulát viselő etnikum meghatározása kapcsán, melynek nyomán ismét felhívta a figyelmet a Dunántúl és Alemannia régészeti leletanyaga közötti kapcsolatra. A kutatás mai állása a Közép-Duna-vidéki népeknek, főként a dunai szvébeknek az alemannok második etnogenezisében való részvételének régészeti vonatkozásait és jelentőségét hangsúlyozza. Straub Péter a Dunántúl és a Felső-Duna-vidékének régészeti kapcsolatát a tárgyalt időszakban további leletekkel, köztük a Béndekpuszta típusú

³² PAPP–SALAMON 1980, 90.

³³ KISS 1995, 308.

³⁴ STRAUB 2011, 336.

³⁵ STRAUB 2008, 190.

³⁶ MILDENBERGER 1959, 30–34.

³⁷ KALTOFEN 1984, 258.

³⁸ Egy korai típusú S-fibula, amelyet az 5. század vége–5/6. század fordulójára lehet keltezni. A 9. sír „tűring” típusú leletanyagot tükröz.

³⁹ STRAUB 2008, 193.

⁴⁰ PAPP–SALAMON 1980, 89.

fibulával, illetve megfigyeléssel bővítette. A hács-béndekpusztai temetőben dokumentált fibulaviseleti sajátosságok ugyanis nem azt a keleti germán viseleti hagyományt tükrözik, ami más temetőkben (Mözs vagy Keszthely–Fenékpuszta) mutatkozik. A hitelesen megfigyelt dunántúli keleti germán temetkezésekben a különböző formájú fibulák és tűk a tradícióknak megfelelően a vállakon, illetve a mellkason kerülnek elő.⁴¹ Azonban megfontolandó, hogy a női sírok gazdagsága a család, azaz a férj társadalmi helyzetét is tükrözi. Így a dunántúli aranyozott ezüstfibulás női sírokhoz nyugati bevándorlók esetén hozzátartoznának a rangos fegyverzetű férfisírok is, amelyek Alemanniában jól ismertek.⁴² A kétségekre magyarázatot adhat Jaroslav Tejral elképzelése a hun birodalom szétbomlását követően a Közép-Duna-vidékének egyes földrajzi régióiban létrejött hasonló struktúrájú germán királyságok régészeti emlékegyezéséről.⁴³ A közös kulturális gyökerek egy olyan keleti germán kultúrkomplexum kialakulását eredményezték, melyen belül a temetkezési szokások, a viselet és a leletanyag szoros összhangban állhatott. Ez érintette a nyugati germán területeket is.⁴⁴

Ismét Straub Péter végezte el a keszthely–fenékpusztai temető újraértelmezését, alaposabb vizsgálatát is. Véleménye szerint a temetőben előkerült leletek – az ékszerek nagyarányú előfordulása, a „tarsolyzárak” és a csontfésűk – alapján kétségtelenül igazolt a keleti germán származás. Jordanes leírása és Sági Károly kutatásai alapján a sírokat/leleteket/termékeket a keleti germánoknak tulajdonították, akik Pannoniában kis idővel 456 után telepedtek meg. A Dunántúl déli részén világosan kirajzolódik a keleti germán anyagi kultúra hagyatéka, amivel már a hun korszak előtt is lehet számolni. Ahogy a kronológiánál már megjegyeztem, az 5. század középső harmadára keletkezett a temető, évtizedekkel Thiudimer gótjai elé.⁴⁵

A letkési temetőt illetően is megvizsgálták a lehetséges etnikumot, de meg kell jegyezni, hogy ez is csak egy hipotézis (ráadásul már több mint 30 éves). A tárgyalt időszakban jelent meg Nagy Theoderich gót királyként a Keletrómai Birodalomban, Itáliában. Célja egy békés kapcsolat kialakítása volt a környező germán népekkel. Pannonia, azaz a Dunántúl továbbra is az érdekszférában maradt, többek között azért, mert innen indultak a keleti gótok, illetve a terület topográfiai, stratégiai is fontos pont volt. Ezért van, hogy a Kárpát-medencei és az itáliai leletanyag azonosságot mutathat, de nem szabad kizárólagosan a keleti gótokhoz kötni.⁴⁶

4. Ezüst öntvények

A Bakodpuszta és Letkés típusú fibulák ezüst öntvények, melyek nagyarányú Kárpát-medencei előfordulása egy helyben működő öntőműhely léteire utal. Nem kizárt, hogy a bronzműhelyek és a nemesfém öntvények készítésére szolgáló műhelyek is lehettek egy helyütt. Emellett a fibulákon gyakran végeztek tűzaranyozást. A tűzaranyozás technikája abban

⁴¹ STRAUB 2008, 189.

⁴² STRAUB 2008, 193.

⁴³ TEJRAL 2008a, 60–61.

⁴⁴ TEJRAL 2008b, 264, 267.

⁴⁵ STRAUB 2011, 336.

⁴⁶ PAPP–SALAMON 1980, 90.

rejlík, hogy egy rész olvasztott arany és nyolc rész higany egyvelegét (amalgám) vízbe öntik, majd leszűrik. A felmelegített tárgyra, esetünkben fibulára, ráhelyezik a kapott anyagot és egy rézszálú ecsettel elsimitják. Melegítés során a higany elpárolog, az arany pedig ráfeszül a tárgyra. Ez az eljárás az 5. században igen népszerű lett a Kárpát-medencében, főként az arany hiánya miatt. Az így készített termékekről elmondható, hogy igen jó minőségűek. Feltehetőleg a tűzaranyozást a fibula készítésének helyén végezték el.

Véleményem szerint fontos megvizsgálni a pannoni öntőműhelyek kontinuitásának kérdését, hiszen az nagy előrelépést jelentene a fibulakutatás területén. Bizonyítékot találhatnánk arra, hogy ezek a típusok akár azonos műhely termékei is lehettek. Ennek érdekében a hács-béndekpusztai temető 18. és 19. sír fibuláin elektron-mikroszondás (JEOL Superprobe 733 típus) vizsgálatot végeztünk el.⁴⁷ Az archeometriai vizsgálatok célja a fibulák anyagának, a rajtuk lévő aranyozás technikájának és a berakásos díszítések anyagának meghatározása volt. A hács-béndekpusztai 18. sír egyik fibuláján (Bakodpuszta B) és a hács-béndekpusztai 19. sír fibulapárján (Letskés A és B) végeztük el a méréseket. Mivel csak roncsolásmentes vizsgálatokra volt lehetőségünk, ezért a tárgyakat az elektron-mikroszkóp mintatartó terébe helyeztük el. Ez a mérés azzal a hátránnyal járt, hogy csak olyan pontokon tudtunk mérni, amelyek a spektrométer látóterébe kerültek. A biztonságos méréshez azonban, így is elegendő pont adódott.

A fibulák elektron-mikroszondás (felületi) mérése alapján az alábbi következtetéseket lehet levonni: A fibulák anyaga nagy tisztaságú ezüst, s helyenként szulfidos, oxidos korrózió látható rajtuk. Az aranyozás minden esetben tűzi aranyozás, erre utal a higany jelenléte. A nielló berakás a Letkés A és B jelzésű fibulákon kétféle fém (ezüst és réz) szulfidjából készült. Ezeknek a vizsgálati eredményeknek köszönhetően a vizsgált fibulák (Bakodpuszta B, Letkés A, Letkés B) anyaga és technológiai kivitele azonosnak tekinthető. Ez alapján nem zárhatjuk ki azt a feltételezést, hogy a fibulák akár egy öntőműhelyben is készülhettek. Az elemösszetétel pontos mennyiségi meghatározása csak mintavétellel állapítható meg, ami egyúttal a nyomelemvizsgálatra is lehetőséget adna, ami fontos adalék lesz a fémanyag provenienciá vizsgálatában. Így egy esetben tisztázódna az a feltételezés, hogy a Kárpát-medencében nagy számban előkerülő fibulák valószínűleg nem importként kerültek tulajdonosaikhoz, hanem akár a Pannoniában működő műhelyek termékei is lehettek.

A dolgozatomban felgyűjtött fibulatípusok Kárpát-medencei példányai leginkább a Dunántúlon, főként a Balaton környékén helyezkednek el. Mindkét típusnál szembevető a nagyfokú hasonlóság, viszont előfordul, hogy maguk a fibulapárok sem egyeznek teljesen. Mint már korábban említettem, ennek oka az is lehet, hogy egy öntőműhelyben készültek, de az öntőmintájuk nem volt azonos. Ez a barbár népekre különösen jellemző, hiszen nem minden esetben sorozatgyártásra rendezkednek be.⁴⁸ Sajnos az 5. századra keltezhető műhelyeket még nem tártak fel, így létük mindössze az előkerült fibulaleletekre épülő hipotézisen alapul.

⁴⁷ A vizsgálatokat az MTA CsFK Földtani és Geokémiai Intézetben végeztük el.

⁴⁸ A szármataknál is megfigyelték saját műhelyeket (például Tiszaföldvár), ahol előkerültek a fibula öntésére szolgáló tárgyak is. S tudjuk, hogy a fibula öntőmintából való kieszedését gyakran csak úgy érhették el, ha az öntőminta maga is megsemmisül. Így további fibula gyártására nem volt alkalmas (VADAY 2005, 159).

5. Összegzés

A vizsgált fibulatípusok elterjedése közel egy területen összpontosul, s mindkét esetben megfigyelhető a Kárpát-medencében lévő sűrűsödés. Mint már a bevezetésben is említettem, emiatt is esett a választásom ezekre a példányokra. A két fibulatípus fő elterjedési területe a Kárpát-medence, és csak elszórtan találhatók meg ettől északnyugatra. A fibulák némi eltéréssel közel egy időben terjedtek el. A Bakodpuszta típus az 5. század közepe óta jelen van, amíg a Letkés típusú az 5. század középső harmadától keltezhető. Az egymáshoz közel fekvő lelőhelyek esetében felmerül a kérdés, hogy köthetők-e egy etnikumhoz. Kísérletet tettem az etnikum meghatározására, de fontos megjegyezni, hogy a fibulák nem etnospecifikusak, így egyik népességhez sem köthetők kizárólagosan. De annyi elmondható, hogy minden esetben, ahol elvégezték a halott nemének megállapítását, nőneműnek határozták meg. A többi esetben pedig gyakorta a mellékletek alapján gondolhatjuk, hogy szintén nő vagy leánygyermek viselte a ruhakapcsoló-tüket.

Munkámban a legnagyobb hangsúlyt a viseletrekonstrukciójára fektettem, amelynek eredményeképp izgalmas megoldások születtek. Megfigyelhető, hogy az 5. század középső harmadában több viseleti modell is megtalálható, amelyhez ezt a két fibulatípust használták. Főként két példát emelhetünk ki, ez a *peplos* (Letkés 1. sír) és a *tunica* (Hács-Béndekpuszta 18. és 20. sír), ezen kívül megfigyelhettünk jobbra záródó viseletet is (Hács-Béndekpuszta 19. sír). Az övvel ellátott *tunica* viseletnél szembejövő, hogy az övet minden esetben a jobb oldalon fogták össze a fibulákkal. Az egyik legszembejövőbb jelenség számomra a hács-béndekpusztai 19. és 20. sírban elhelyezett ugyanolyan típusú fibulapárok esete. Ennek érdekessége abban rejlik, hogy egy temetőn belül két fajta viseletet (jobbra záródó viselet és a *tunica*) ismerhettünk meg. Továbbá ugyanebben a temetőben egy eltérő fibulatípus, a Bakodpuszta típus is megtalálható, ami egy *tunica* viselet része volt. Ebből is látszik, hogy akár egy közösségen belül is változhatott a ruházat összefogásának szokása.

A későbbiekben szeretném folytatni ezt a munkát, a viseleti elemek további elemzésével, a fibulatípusok párhuzamainak összegyűjtésével, és ezek alapján a kapcsolataik irányának meghatározásával. Fontosnak tartom továbbá a kronológia finomítását és az öntőműhelyek lehetséges helyének felkutatását.

IRODALOM

- АЛБАВИН 1979 = Айбабин, А. И.: Погребения второй половины V – первой половины VI в. в Крыму. *КСИА* 158 (1979), 22–34.
- ALLERBAUER–JEDLICKA 2001 = Allerbauer, S.–Jedlicka, F.: *KG Waidendorf. FÖ* 39 (2000) 2001, 705.
- B. TÓTH 2005 = B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *WMME* 27 (2005), 11–41.
- BEMMANN 2008 = Bemann, J.: Mitteldeutschland im 5. Jahrhundert. – Eine Zwischenstation auf dem Weg der Langobarden in den mittleren Donaauraum? In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemann, J.–Schmauder, M. Bonn 2008, 145–227.

- BIERBRAUER 1968 = Bierbauer, V.: Das westgotische Fibelpaar von Villafontana. In: *I ritrovamenti barbarici nelle collezioni civiche Veronesi del museo Castelveccchio*. Hrsg.: O. von Hessen. Verona 1968, 3–8.
- BIERBRAUER 2011 = Bierbrauer, V.: Zum pannonischen Ostgotenreich (456/457–473) aus archäologischer Sicht. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 361–380.
- BÓNA 1993 = Bóna I.: Bakodpuszta – „Puszta-Bakod”. In: *Hunok-Gepidák-Langobardok*. [Magyar Östörténeti Könyvtár 6.] Összeállította: Bóna I.–Cseh J.–Nagy M.–Tomka P.–Tóth Á. Szeged 1993, 28.
- BONDÁR et al. 2007 = Bondár M.–Honti Sz.–Márkus G.–Németh P. G.: Balatonszemes-Szemesi-berek. In: *Gördülő idő. Régészeti feltárások az M7-es autópálya Somogy megyei szakaszán Zamárdi és Ordacsehi között. – Rolling time. Excavations on the M7 Motorway in County Somogy between Zamárdi and Ordacsehi*. Szerk.: Belényesy K.–Honti Sz.–Kiss V. Kaposvár–Budapest 2007, 123–138.
- CHIRILĂ–CHIFOR 1977 = Chirilă, E.–Chifor, I.: Un mormînt din secolul V de la Țaga (jud. Cluj). – Ein Grab aus dem 5. Jahrhundert in Țaga (Kr. Cluj). *ActaMP* 1 (1977), 181–185.
- DANNHEIMER 1998 = Dannheimer, H.: *Das baiuwarische Reihengraberfeld von Aubing, Stadt München*. München 1998.
- FINGERLIN 2001 = Fingerlin, G.: Frauengrab von Bräunlingen, Schwarzwald-Baar Kreis, Baden-Württemberg, Deutschland. In: *Das Gold der Barbarenfürsten. Schätze aus Prunkgräbern des 5. Jahrhunderts n. Chr. zwischen Kaukasus und Gallien*. Hrsg.: Wiczorek, A.–Périn, P. Stuttgart 2001, 170–171.
- GÁBOR 1998 = Gábor O.: 5. századi sírok Kővágószőlős határában. *JPMÉ* 43:1998 (1999), 131–140.
- HAMPEL 1905 = Hampel, J.: *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn II*. Braunschweig 1905.
- HOREDŦ 1958 = Horedt, K.: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. București 1958.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993 = Istvánovits E.–Kulcsár V.: Tükrök a császárkori és a kora népvándorláskori barbár népeknél a Kárpát-medencében. *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 9–54.
- KALTOFEN 1984 = Kaltoven, A.: *Studien zur Chronologie der Völkerwanderungszeit im südöstlichen Mitteleuropa*. Oxford 1984.
- KISS 1995 = Kiss, A.: Das germanische Gräberfeld von Hács-Béndekpuszta (Westungarn) aus dem 5.–6. Jahrhundert. *ActaAnthung* 36 (1995), 275–342.
- LINDENSCHMIT 1858 = Lindenschmit, L.: *Die Alterthümer unserer heidnischen Vorzeit*. Mainz 1858.
- MÉSZÁROS 2015 = Mészáros B.: *Fibulák és öltözetek az 5. század második felében néhány Kárpát-medencei fibulatípus alapján (Léva-Perse, Bakodpuszta, Letkés típus)*. OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2015.
- MILDENBERGER 1959 = Mildemberger, G.: *Die germanischen funde der Völkerwanderungszeit in Sachsen*. Leipzig 1959.

- NAGY 2007 = Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század). – Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I im Mittel-Donaugebiet (3.–6. Jahrhundert n. Chr).* Budapest 2007.
- ÓDOR 2011 = Ódor, J. G.: The 5th-century cemetery and settlement at Mőzs (Tolna County, Hungary) – some issues concerning the "East-Germanic" period in Transdanubia. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 347–359.
- PAPP–SALAMON 1980 = Papp, L.–Salamon, Á.: Gräber aus dem 5. Jh. in Letkés. *MittArchInst* 8–9:1978–1979 (1980), 85–92, 343–348.
- SÉMAINVILLE 2003 = Sémainville, H. G.: Á propos de l'implantation des Burgondes: Réflexions, hypothèses et perspectives. In: *Burgondes, Alamans, Francs, Romains. Dans l'est de la France, le Sud-Ouest de l'Allemagne et la Suisse. V^e–VIIe siècle après J.-C.* Red.: Passard, F. Besançon 2003, 17–39.
- STRAUB 2006 = Straub, P.: Bemerkungen zum germanischen Grab von Répcelak – Notes on the german Grave of Répcelak. *Arrabona* 44/1 (2006), 441–454.
- STRAUB 2008 = Straub P.: Adalékok a Balaton környéki 5. századi temetők Felső-Duna vidéki kapcsolatához. *ZM* 17 (2008), 189–203.
- STRAUB 2011 = Straub, P.: Angaben zum hunnenzeitlichen ostgermanischen Fundhorizont in Südtransdanubien – ausgehend von der Nekropole in Keszthely-Fenékpuszta. In: *Keszthely-Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. Hrsg.: Heinrich-Tamáska, O. [Castellum Pannonicum Pelsonense 2.] Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden 2011, 325–339.
- STUPPNER 1989 = Stuppner, A.: KG Ringelsdorf, MG Ringelsdorf-Niederabsdorf, VB Ganserdorf. *FÖ* 28 (1989), 259–260.
- SVOBODA 1965 = Svoboda, B.: Čechy v době stěhování národů. [MonArch 13.] Praha 1965.
- TEJRAL 1982 = Tejral, J.: *Morava na sklonku antiky. – Mähren an der Neige der Antike.* [MonArch 29.] Praha 1982.
- TEJRAL 2008a = TEJRAL, J.: Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau. In: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung (Ausstellungskatalog)*. Hrsg.: Hegewisch, M. Darmstadt 2008, 53–71.
- TEJRAL 2008b = Tejral, J.: Ein Abriss der frühmerowingerzeitlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum bis zum Anfang des 6. Jahrhunderts. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden–Awaren–Slawen*. Hrsg.: Bemann, J.–Schmauder, M. Bonn 2008, 249–283.
- VADAY 2005 = Vaday A.: Adatok a szarmaták fémművességéhez (Tiszaföldvár–Téglagyár). *SzKMÉ* 7 (2005), 151–198.

A TÁBLÁK JEGYZÉKE

- 3–4. tábla: Térkép: http://5mp.eu/honlapkepek/neptribun/LIJ3PuV0Gq/eredeti/vakterkep_europa_tortenelem_103374_21464.jpg
(a letöltés dátuma: 2014. 04. 15. 11:35)

**Brooches and clothing in the second half of the 5th century AD,
according to some of the brooch types in the Carpathian Basin
(Bakodpuszta, Letkés types)**

My research topic includes two arbitrarily selected types of brooches in the Carpathian Basin, which can be found in the 5th century AD: Bakodpuszta, Letkés and Léva/Levice types. I chose these brooches, because they were used approximately at the same time and in the same territory.

I have collected the finds from the Carpathian Basin, but other European specimens have not been ignored either. My aim was to map the spread of brooch types, reconstruct the wearing of brooches, clarification of the objects' chronological position. I also attempted to determine the ethnicity of these artefacts. I also dealt with the parallels of the brooches but the frames of the present paper are not wide enough for their detailed analysis. Last but not least, I raise the question about the possibility of casting workshops' continuity, because the high incidence of brooches in the Carpathian Basin refers to the existence of a Pannonian workshop. In addition, it can be assumed that silver castings were also made locally. In case of some brooches archaeometrical research was performed, the objective was to determine the composition of their material and investigation of their technological construction.

A major part of my work includes costume reconstructions that were drawn on the basis of the location of the brooches in the graves. In this way one can see how diverse the costumes were in the past. Two pieces of clothing were reconstructed, which appears in the peplos, the tunic and the diagonal wear. In addition, two more interesting costume models could be observed, but these can not yet be treated as a separate group.

	Lelőhely	Anyag	Méret
1.	Bakodpuszta	aranyozott ezüst	4,8 cm
2.	Cege	bronz	9,2 cm
3.	Csehország–ismeretlen lh.	bronz	nagyobb, mint 8 cm
4.	Hács–Béndekpuszta	aranyozott ezüst	4,8 cm
5.	Horný Kšely	bronz	nagyobb, mint 6 cm
6.	Kercs	–	≈ 6,7 cm
7.	Kolozsvár–Szamosfalva	aranyozott ezüst	5 cm
8.	Kővágószőlős	aranyozott ezüst	5 cm
9.	Kyjov	bronz	7,2 cm
10.	Mözs 1	aranyozott ezüst	≈ 5,4 cm
11.	Mözs 2	aranyozott ezüst	≈ 5,4 cm

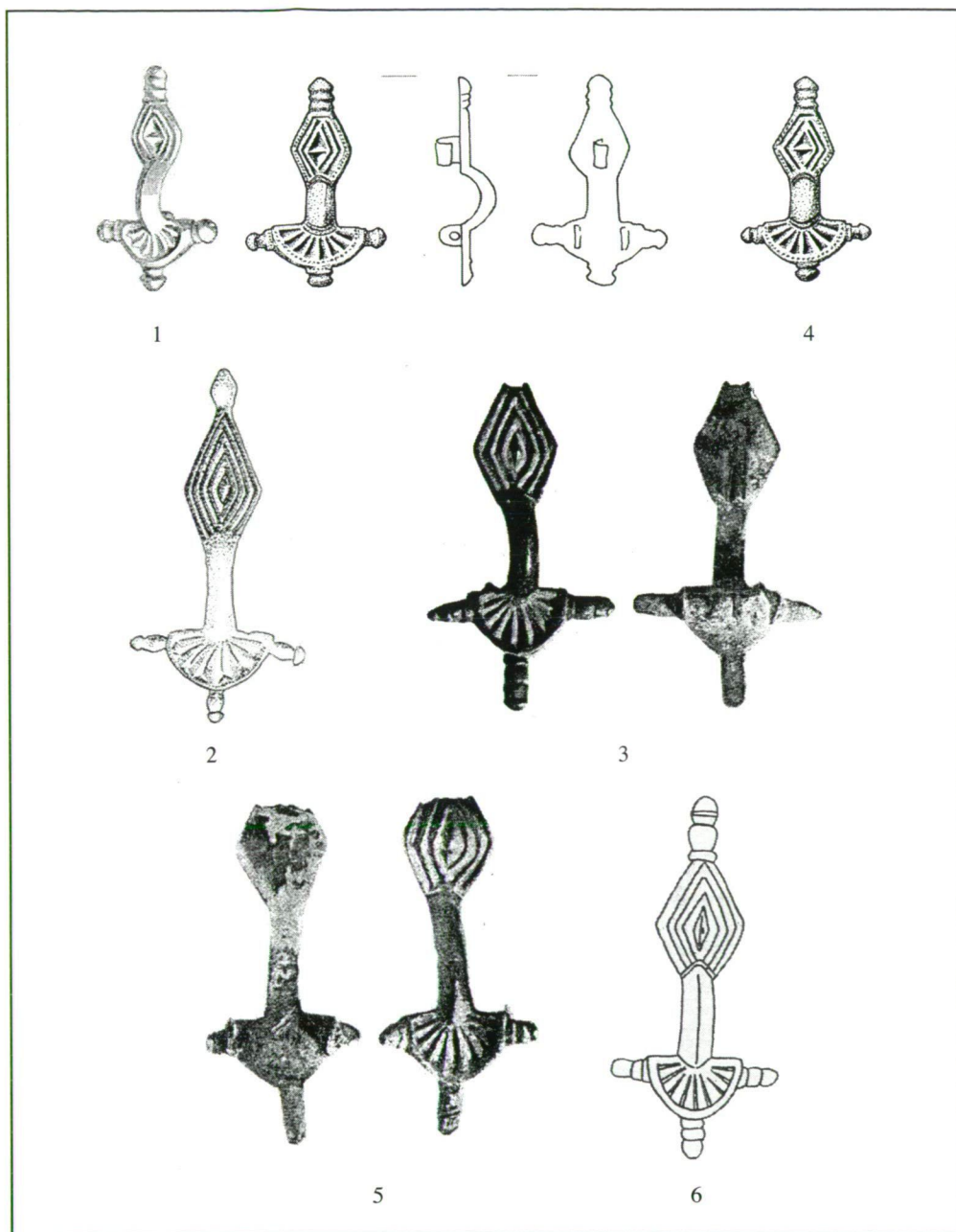
1. táblázat: A Bakodpuszta típusú fibulák anyaga és mérete

	Lelőhely	Szám	Elhelyezkedése a sírban
1.	Hács–Béndekpuszta 1	pár	mellkas jobb oldalán, fejével a könyökcsontnak irányítva
2.	Hács–Béndekpuszta 2	pár	a jobb medencelapáton és a keresztcsonton, a bal combcsont felé irányítva
3.	Keszthely–Fenékpuszta	pár	bal váll, koponya alatt (állatjárat miatt)
4.	Letskés	pár	mindkét kulcscsonton

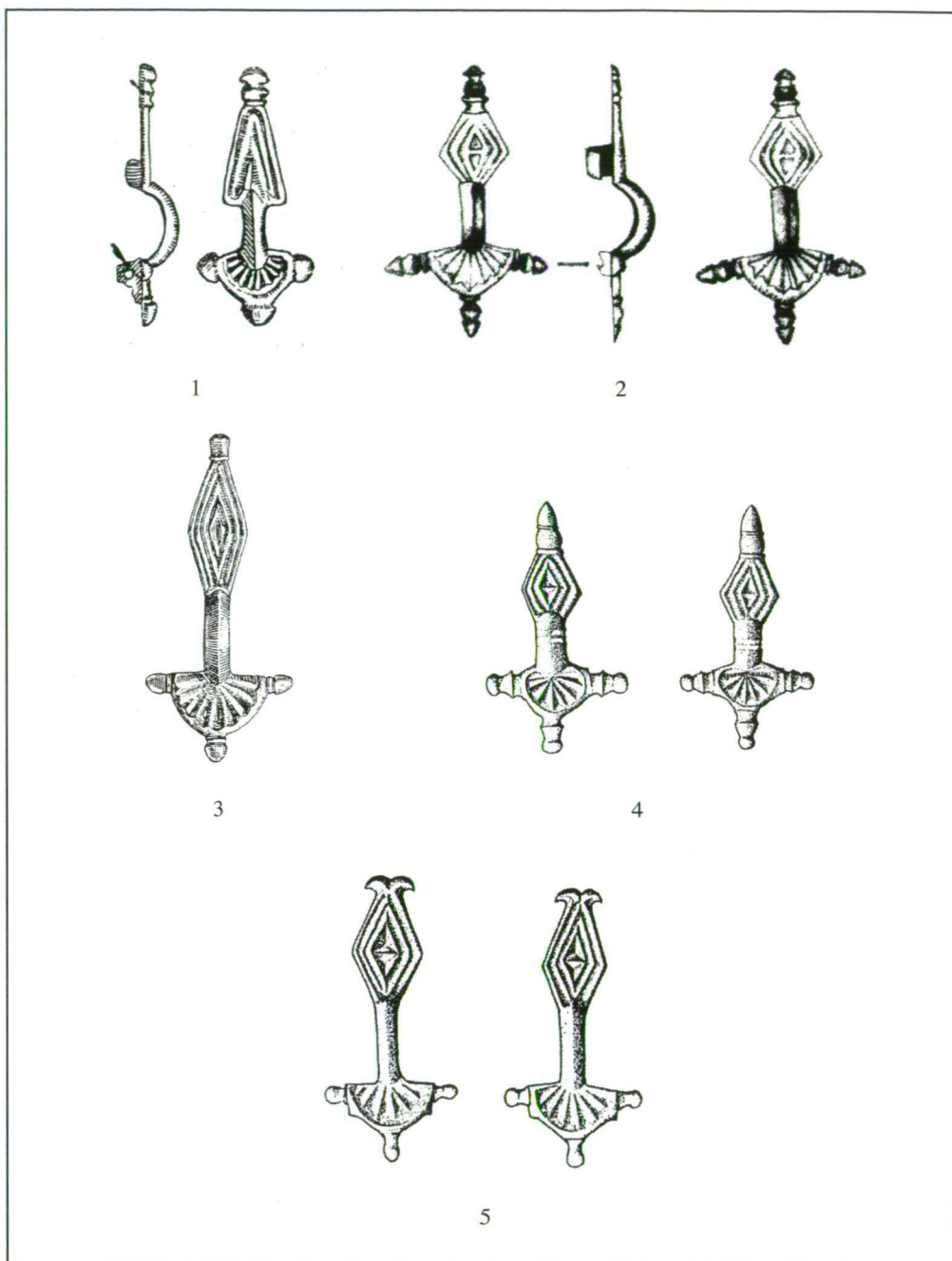
2. táblázat: A Letkés típusú fibulák sírban való elhelyezkedése

	Lelőhely	Anyag	Méret
1.	Bräunligen	–	≈ 3,9 cm
2.	Brou	–	≈ 3,4 cm (töredékes)
3.	Hács–Béndekpuszta 1	aranyozott ezüst	4,4 cm
4.	Hács–Béndekpuszta 2	aranyozott ezüst	4,4 cm
5.	Keszthely–Fenékpuszta	aranyozott ezüst	4,8 cm
6.	Letskés	aranyozott ezüst	5 cm
7.	Ringelsdorf, Kuse	aranyozott ezüst	4,6 cm
8.	Waidendorf–Mühlgraben	–	≈ 2,3 cm (töredékes)

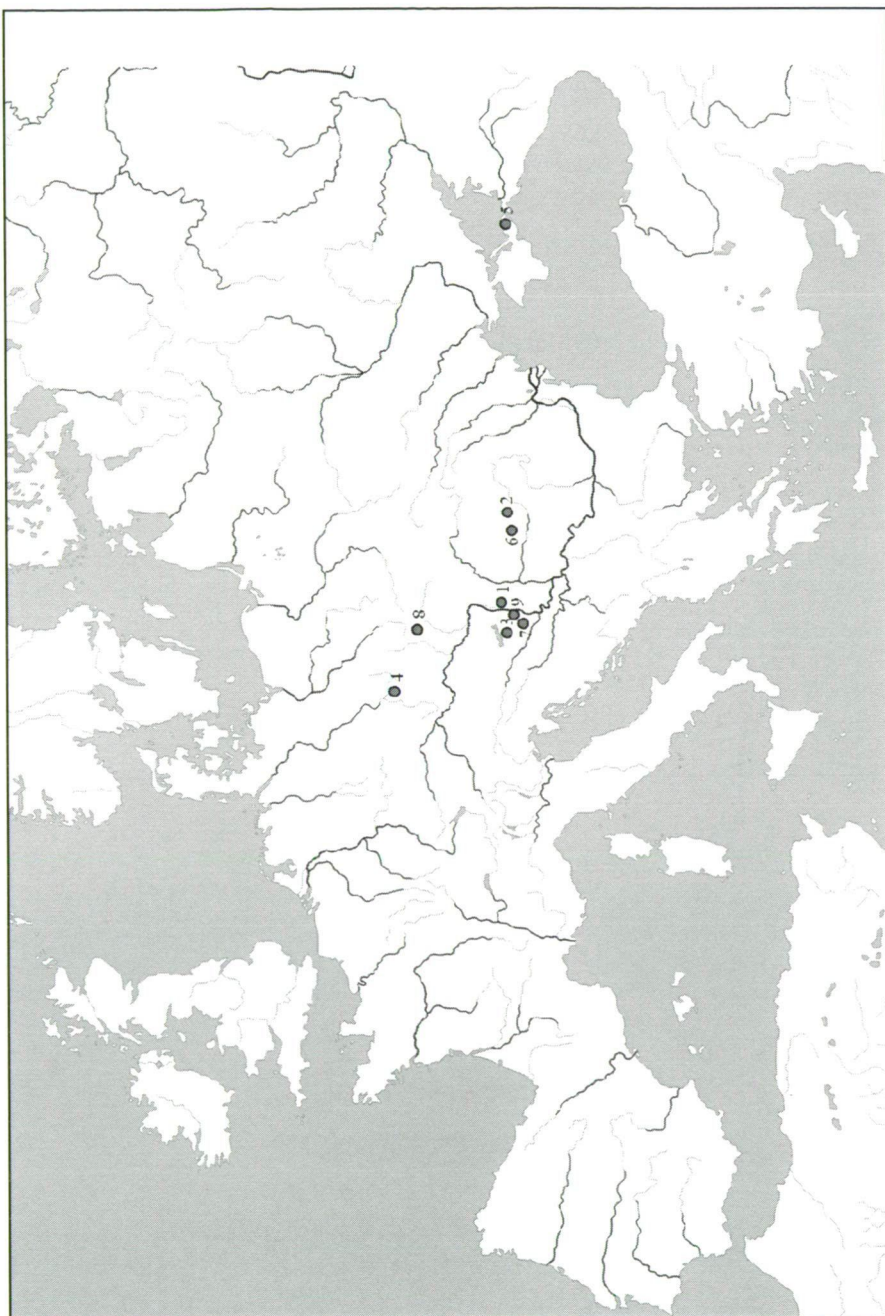
3. táblázat: A Letkés típusú fibulák anyaga és mérete

1. tábla: Bakodpuszta típusú fibulák: 1.: Bakodpuszta (HAMPEL 1905, Taf. 1. 2);
 2.: Cege (CHIRILĂ-CHIFOR 1977, Plan. I. 1); 3.: Csehország–ismeretlen lh. (SVOBODA 1965,
 Tab. XIX. 8); 4.: Hács–Béndekpuszta (KISS 1995, Abb. 12. 3–4); 5.: Horny Ksely (SVOBODA
 1965, Tab. XIX. 7); 6.: Kercs (AJBABIN 1979, Ris. 2. 4)

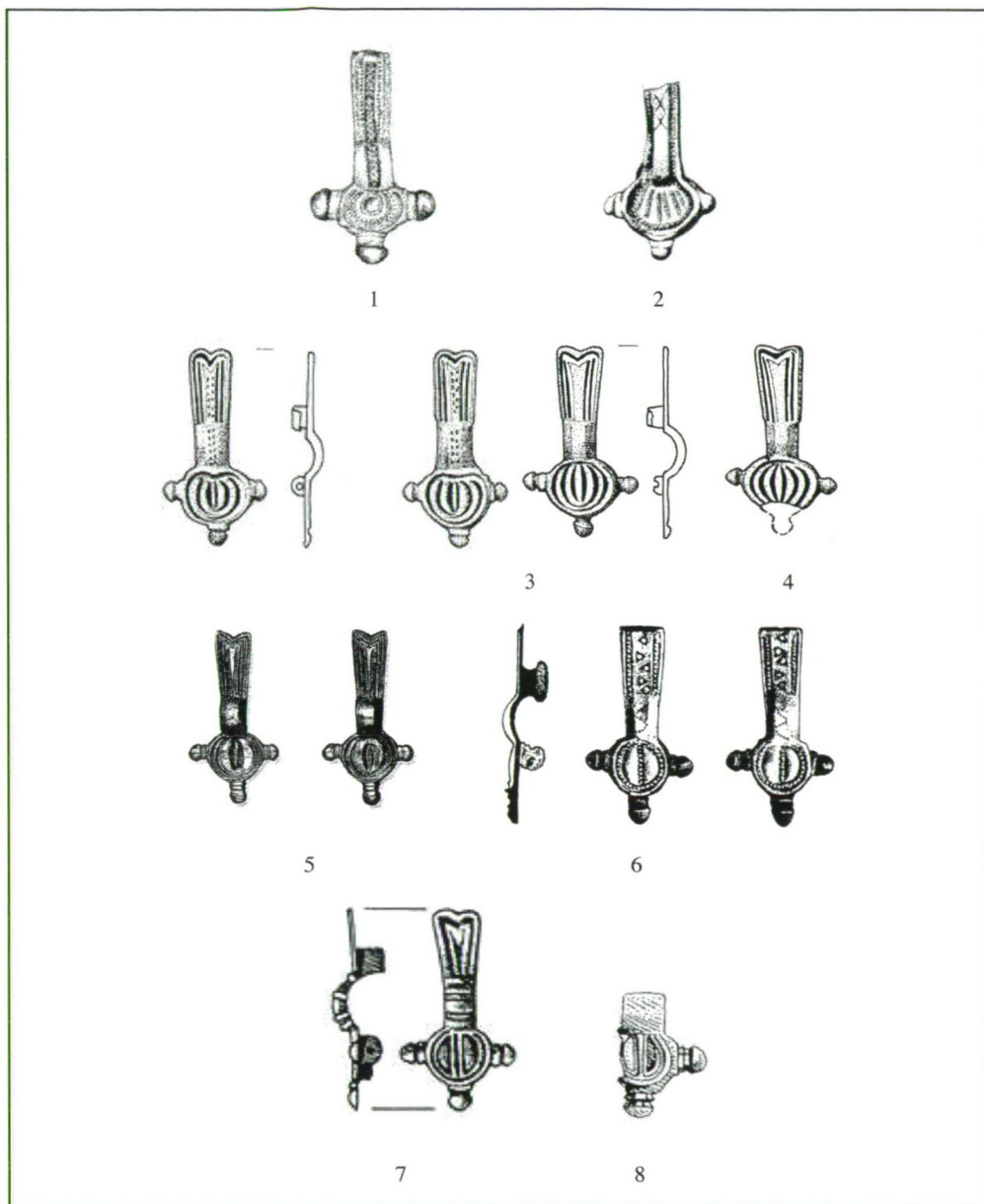
2. tábla: Bakodpuszta típusú fibulák: 1.: Kolozsvár–Szamosfalva (HORED T 1958, Abb. 22. 4); 2.: Kővágószőlős (GÁBOR 1998, III. tábla 5); 3.: Kyjov (TEJRAL 1982, Obr. 37. 3); 4.: Mözs 1 (ÓDOR 2011, Fig. 6. 1–2); 5.: Mözs 2 (ÓDOR 2011, Fig. 6. 3–4)

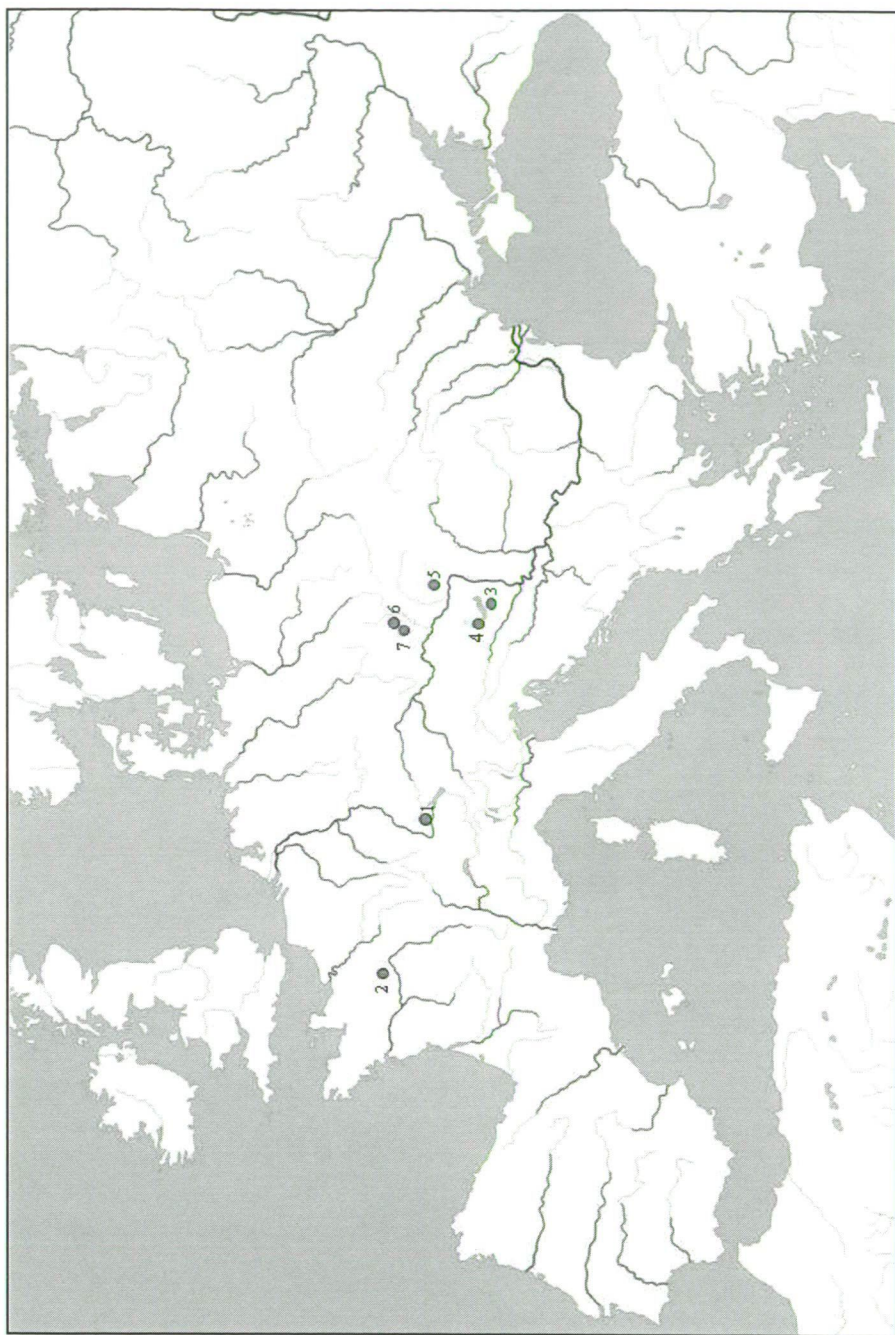
3. tábla: Bakodpuszta típusú fibulák lelőhelyei: 1.: Bakodpuszta; 2.: Cege;
3.: Hács-Bédepuszta; 4.: Horny Ksely; 5.: Kercs; 6.: Kolozsvár-Szamosfalva;
7.: Kővágószőlős; 8.: Kyjov; 9.: Mözs 1., Mözs 2

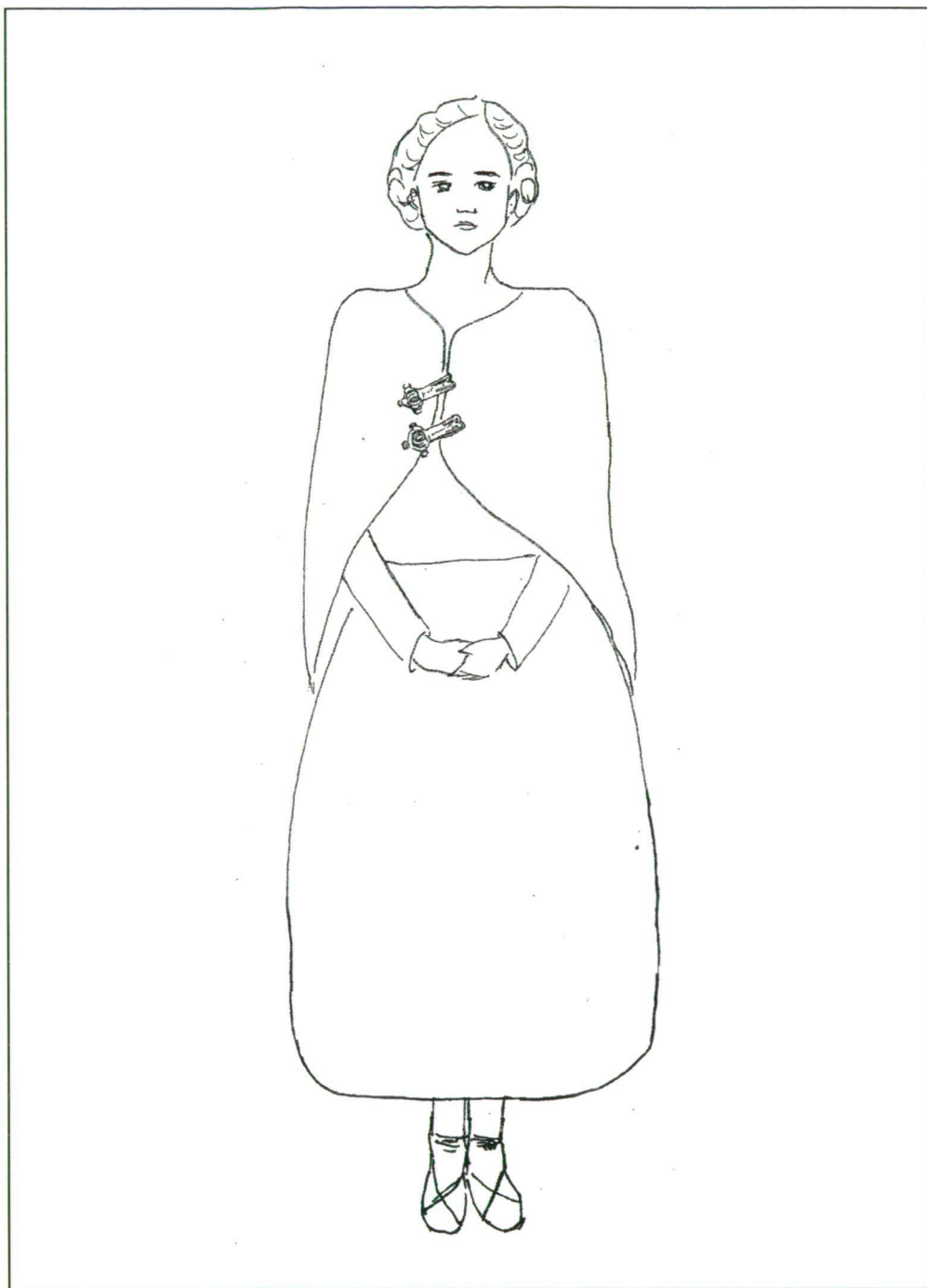
4. tábla: 1.: A hács-bédepusztai 18. sír rajza (STRAUB 2006, Abb. 3. 2);
2.: Hács-Bédepuszta 18. sír – *tunica* viselet (Rajz: Nowosielski Diána)

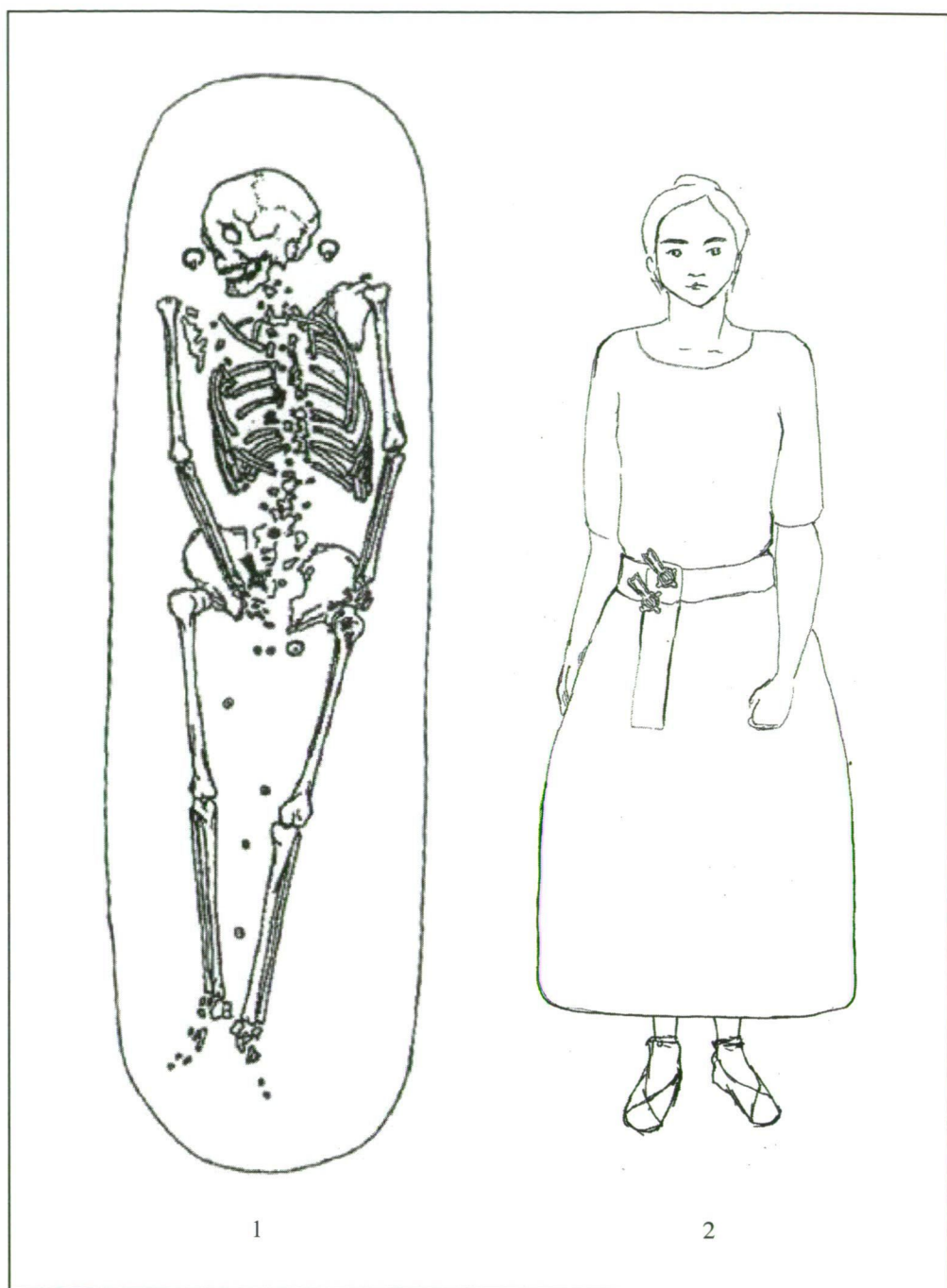
5. tábla: Letkés típusú fibulák: 1.: Bräunligen (FINGERLIN 2001, Kat. 15. 2. 2);
 2.: Brou (SÉMAINVILLE 2003, Fig. 7. 1); 3.: Hács-Béndekpuszta 1. (KISS 1995, Abb. 13.
 1–2); 4.: Hács-Béndekpuszta 2. (KISS 1995, Abb. 13. 8–9); 5.: Keszthely–Fenékpuszta
 (STRAUB 2011, Abb. 2. 3); 6.: Letkés (PAPP–SALAMON 1980, Taf. 54. 1a–1b);
 7.: Ringelsdorf, Kuse (STUPPNER 1989, Abb. 1429); 8.: Waidendorf–Mühlgraben
 (ALLERBAUER–JEDLICKA 2001, Abb. 969)

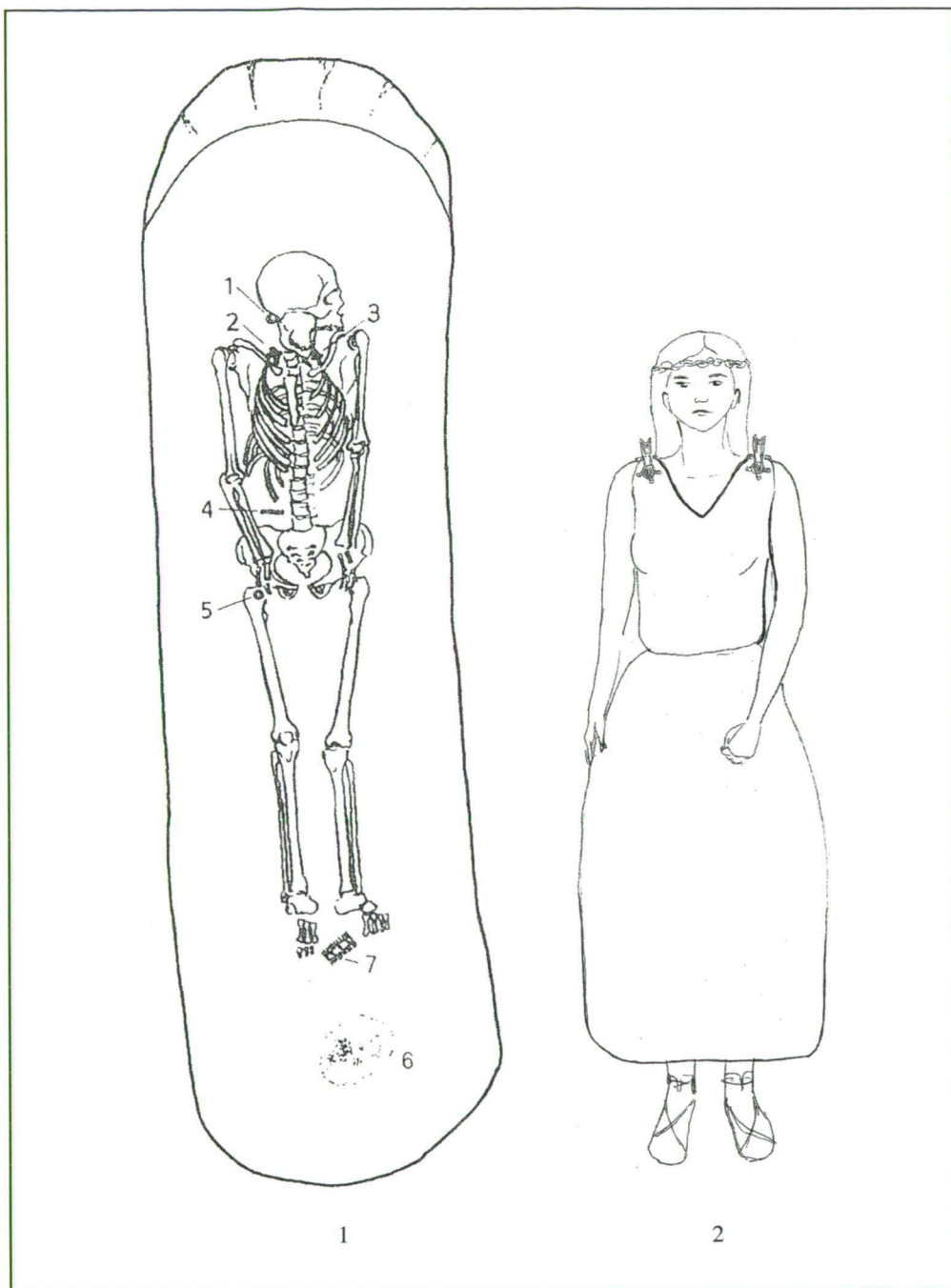
6. tábla: Letkés típusú fibulák lelőhelyei: 1.: Bräunligen; 2.: Brou; 3.: Hács-Béndekpuszta 1., Hács-Béndekpuszta 2.; 4.: Keszthely-Fenékpuszta; 5.: Letkés; 6.: Ringelsdorf, Kuse; 7.: Waidendorf-Mühlgraben

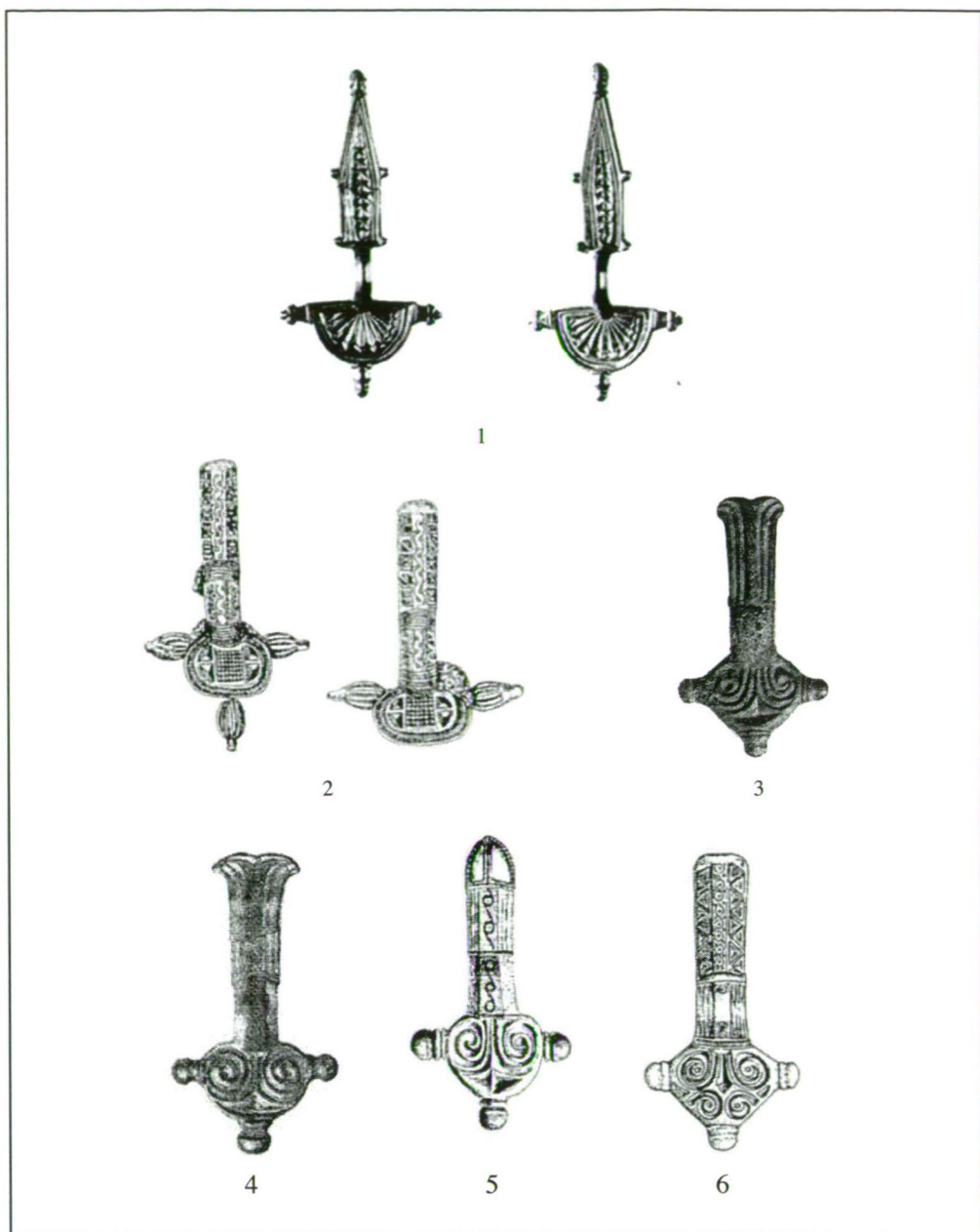
7. tábla: Hács–Bédekpuszt 19. sír – jobbra záródó viselet (Rajz: Nowosielski Diána)

8. tábla: 1.: A hács-bédepusztai 20. sír rajza (STRAUB 2006, Abb. 3. 3);
2.: Hács-Bédepuszta 20. sír – *tunica* viselet (Rajz: Nowosielski Diána)

9. tábla: 1.: A letkési 1. sír rajza (PAPP–SALAMON 1980, Taf. 52.1);
2.: Letkés 1. sír – *peplos* viselet (Rajz: Nowosielski Diána)

10. tábla: A Bakodpuszta típus párhuzamai: 1.: Belgrád–Zimony (BIERBRAUER 2011, Abb. 3. 7–8); A Letkés típus párhuzamai: 2.: Balatonszemes–Szemesi-berek (BONDÁR et al. 2007, 117. kép); 3.: Elstertrebnitz (MILDENBERGER 1959, Abb. 20. 3); 4.: Praha–Libeň (SVOBODA 1965, Tab. XXXIII. 2); 5.: Mainz (LINDENSCHMIT 1858, Taf. 8. 9); 6.: München–Aubing (DANNHEIMER 1998, Taf. 25. 225/ 3–4)

Késő császárkori és kora népvándorlás kori lószerszámok a Kárpát-medencéből

1. Bevezetés

A kutatás elsődleges célja a Kárpát-medencei késő császár- és a kora népvándorlás kori lószerszámok összegyűjtése és elemzése volt, azonban a vizsgálat során fontossá vált az analógiák felkutatása és a tárgyak esetleges természettudományos analízise.¹ Általában a lovas felszereléseket csak egy lelőhely publikálásánál ismertetik, de érdemes ezeket együtt vizsgálni, s elkülöníteni a tárgytypusokra gyakorolt hatásokat (keleti, antik, germán). A kronológia meghatározásánál Jaroslav Tejral csoportjait használtam, melyek kritikával kezelendők (lásd lentebb). A párhuzamok zöme a Kárpát-medencétől keletre található, mely fontos a népek vándorlásának, a kereskedelemnek és a kulturális egymásra hatásnak a kutatásánál.

A nemesfém veretekkel és csüngőkkel felékitett lovak felszerelése rang- és korszakjelző, s ezek mind azt bizonyítják, mennyire kiemelt szerepet tölthettek be a hátasok a korabeli emberek életében. A megvizsgált tizenhat lelet/együttes segítségünkre lehet a népesség származásbeli összetételével és a korabeli divattal kapcsolatban.

2. Lószerszámzat

Az 5. század első felétől a lószerszámok a női és férfi elit tagjainak sírjaiban jelentek meg. A mellékletadás szokásának előképe a lovasnomád alán vezető rétegnél keresendő, amelynek egy része a hunok, másik része pedig a rómaiak szolgálatában állt. A korai 5. században poncolt veretek és csatok jellemezték ezt a csoportot, azonban a "divat" később megváltozott. Megjelentek a színes köbötetek és a cloisonné díszes tárgyak.²

Az előfordulási helyet figyelve feltűnik, hogy a leletek többsége a Dunántúlról került elő [1. tábla 1]. Néhány meghatározó lelet (Nyíregyháza–Oros) alapján feltételezhető a későbbiekben még több hasonló lelet előkerülése a keleti régióban. Így felmerülhet a kérdés, hogy mennyiben számolhatunk kizárólag a volt provincia területén letelepedett előkelő csoportokkal.

¹ Szeretnék köszönetet mondani először B. Tóth Ágnesnek (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), aki figyelemmel kísérte és segítette a munkámat, emellett ő keltette fel érdeklődésemet a lószerszámzatok iránt. Szintén sokat segített Kulcsár Valéria (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), aki sok hasznos tanáccsal látott el az orosz szakirodalom felkutatásánál. Köszönöm Dieter Quastnak (Archäologe, RGZM) hogy engedélyezte a könyvtárban a kutatásomat, illetve mindig rendelkezésemre állt, ha kérdésem volt. Végül, de nem utolsósorban hálával tartozom szeretteimnek, akik türelmesek voltak velem.

² KOCH 2003, 45–46.

Megvizsgáltam az előkerülés körülményeit és a leletek gyakoriságát. A körülményeket tekintve nyolc leletegyüttes származik sírból, három ún. halotti áldozatból, egy telepről (Nyíregyháza–Oros) és négynek kérdéses az előkerülése [2. tábla 1].³

A gyakoriság elemzésekor megfigyelhető, hogy a leggyakrabban előforduló tárgytípus a zabla (10), a kantár- (9) és a nyeregveret (10). A szíjvégek, a csatok viszonylag gyakoriak, míg a nagajkák (lovaglóostor) ritkák. “Lószoborból” pedig egy darab található a Kárpát-medencében [2. tábla 2]. A gyakoriság alapján feltételezhető, hogy minden hátsólo rendelkezik díszes kantárral és nyereggel, azonban ehhez nem minden esetben társultak díszes csatok, szíjvégek, valamint nagajka és “lószobor”.

2.1. Zabla

A zabla a ló fékezésének és irányításának legfontosabb eszköze. Általában vasrudakból áll, amelyek csuklósan kapcsolódnak össze. Ez a része, a szájvas kerül a ló szájába, és ehhez csatlakozik egy karika, melyhez a kantárszíjat rögzítik. A népvándorlás korában előszeretettel díszítették a zablák oldalát bronzból, illetve ezüsből készült pálcákkal. Ezeket az oldalpálcákat bevonhatták aranyfóliával, lyukaszthatták, bordázhatták. A pálcának emellett szerepe volt abban, hogy a zabla egy erős rántást követően ne tudjon átesüszni a ló száján.⁴

A hunok és az alánok *“éjt és nappalt lovon töltötték és gondoskodtak róluk”*⁵ – írta róluk Ammianus Marcellinus, így nem meglepő, hogy a Kárpát-medencei hun kori temetkezések jellemző lelete a zabla. Kérdés, hogy a hun kori zabla honnan származik. A leletek jellegzetesek és hasonlóak a boszporuszi gazdag és az előkelő steppei temetkezésekhez, de a számunkra kulcsfontosságú egyenes zablapálca a hunokkal jelent meg Közép-Európában.⁶

A zablák a kialakításuk alapján két csoportba sorolhatók (gyűrűs és pálcás). A gyűrűk 2,5–3,5 cm átmérőűek, bronzból vagy ezüsből készültek. Általában minden gyűrűhöz tartozott egy-két fémfeszítő, melyek kettőbe hajtott, keskeny lemezek voltak. Külső oldalukat gyakran arany lemezzel borították és poncolással, kőberakással díszítették. A zablafeszítő lemezeket szegekkel erősítették a gyeplő bőrszíjához (Apahida, Magyarország, Untersiebenbrunn) [3. tábla 1]. A pálcá kapcsolódhatott egy négyzetes hurokkal a zablához és a szárhoz, vagy két lyukon keresztül, melyet a pálcá oldalába fűrtak. Fejét díszíthették fémből (bronz, ezüst) készült poliéder gombbal (Lengyeltóti), alját lapossá és szélessé alakíthatták (Untersiebenbrunn) [3. tábla 2].⁷

Az apahidai zablák a nyugati zoomorf típus képviselői, mivel a zabla, a kantárzat és a nyereg veretein négy lábú állat- vagy madáralak fedezhető fel.⁸ A nagyszéksósi zablát hasonló zoomorf veretek díszítették, s így összefüggésbe hozható az időben későbbi apahidaival.

³ Kérdéses az előkerülési körülménye a Bátaszéken (Bóna 1993a, 249–250), a “Budán” (Nagy 2004, 259), a Göd-Bócsaújtelepen (Mráv 2003, 83–114) és az ismeretlen lelőhelyű, magyarországi (ARBMAN 1959, 9–11) leleteknek.

⁴ Szólóssy 1993, 566.

⁵ AMMIAN XXXI. 2. 7, 19.

⁶ AHMEDOV 2001, 363–365.

⁷ ZASZEKAJA 1994, 40–42.

⁸ AHMEDOV 2002, 17.

A zugló⁹ bordázott zablapálcák töredékei alapján egy tipikus hun kori formára gondolhatunk, az egyenes pálcára. A pannonhalmi és pécsüszögi teljes, illetve a nagyszéksősi¹⁰ töredékes példány szintén ehhez a csoporthoz tartozik. Az előbbi kettő vékony aranyfólia borítású, a nagyszéksősi esetében csak az aranylemez hüvelyről beszélhetünk, de feltételezhetően itt is a zablá díszítőeleméről van szó.¹¹

A keszthely–gátidombi bronzpálcás zablá vélhetően kelet-európai eredetű,¹² s Ahmedov tipológiája alapján az I. csoport 2. típusába tartozik. A 2. típus zabláira jellemzők a pálcák duzzadt végződése.¹³

A Lengyelországban talált ezüstpálcás zablá egyedi kivitelezésű, mivel a hurok, ahol a szájas csatlakozik a pálcához, nem forrasztott karika, hanem a pálcán található két lyukon egy 8-as alakú vaskarikát vezettek át.¹⁴ A pálcá végeit poliéder gombbal díszítették.¹⁵ Ez a díszítés helyettesítheti a zoomorf formát (madárcsőr), így a típus alán-germán hatásának vélhető.¹⁶ Hasonló formai jegyeket mutat az untersiebenbrunni zablapálcá,¹⁷ melynek felső végei poliéder gombban végződnek, viszont alsó felét kiszélesítették és laposabbra alakították.¹⁸

Léván egy jellegtelen, karikás vas csikózablá került elő. A típus széles körben elterjedt, hosszú évszázadokig használták a hun kort megelőzően és követően. Két darab csikózablával temették el az untersiebenbrunni hölgyet, de itt díszesebb példányokról van szó. Ezüsttel vonták be a vas részeket, s a karikákon aranyozott ezüst feszítők találhatók, melyeket poncolással ékítettek.¹⁹ Mivel a sírba három zablát tettek, feltételezhetjük, hogy a pálcás zablá tartozhatott a nő hátsólovához, s a csikózablák pedig a kocsiját húzó ígáslovakhoz.²⁰

A berlini Museum für Vor- und Frühgeschichte 1931-ben kapta ajándékba „Ungeannte Gönner”²¹ nevű adományozójától a ma is ott őrzött kantártartozékokat. A tárgyak-

⁹ A zablapálcák párhuzamai Pannonhalmáról (TOMKA 1986a, Abb. 3), Pécsüszögről (AHMEDOV 2001, Fig. 2; 26), Szeged–Nagyszéksősről (ALFÖLDI 1932, XVI; 31) és a bruti (Oroszország) leletből kerültek elő (GABUJEV 2007, 297).

¹⁰ A nagyszéksősihoz hasonló példányok voltak Apahidán (Románia) a 2. sírban (HARHOIU 1997, Taf. LXVI; 11–20) és Sipóvő 3. kurgánjában (Oroszország) (MINAJEVA 1929, Abb. 16).

¹¹ KÜRTI 2007, 261.

¹² A zablá analógiái Untersiebenbrunnból (Ausztria; NOTHNAGEL 2008, Taf. 8–9), Jakuszowicéből (Lengyelország; GODŁOWSKI 1995, Abb. 4; 1–2), Novogrigorjevka 8. sírjából (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 4; 12), Beljauszából (Krim; AJBABIN 2011, Abb. 28; 9), Kercsből (Krim; ZASZECKAJA 1979, Ris. 5; 5, 16–17); Nyizsnyaja Dobrinkából (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 30; 5) ismertek.

¹³ AHMEDOV 2001, 378.

¹⁴ Az ilyen típusú zablák gyakran fordulnak elő Meroving területeken (OEXLE 1992, Abb. 2).

¹⁵ A típus párhuzamai megtalálhatók Beljauszban (Krim; AJBABIN 2011, Abb. 27; 10), Kercsben (Krim; BEMMANN 2010, Abb. 3; 1–2), Lucsisztoje 88. kamrasírjában (Krim; AJBABIN–CHAJREDINOVA 1998, Ris. 16; 11), Cibilium – erődben (Abházia; AHMEDOV 2007, Pl. 60; 2).

¹⁶ AHMEDOV 2002, 23.

¹⁷ Párhuzamai Lermontovszkaja Szkala-2 10. sírjából (Krim; KAZANSKI–MASTYKOVA 2007, Abb. 5; 4, 8), Cibilium 377. sírjából (Abházia; AHMEDOV 2007, Pl. 58; 4), Cibilium – erődből (Abházia; AHMEDOV 2007, Pl. 58; 6) származnak.

¹⁸ NOTHNAGEL 2008, 26–27.

¹⁹ Analógiái megtalálhatók Jakuszowicében (Lengyelország; GODŁOWSKI 1995, Abb. 4; 1–2), Kubej 8. kurgánjának 2. sírjában (Ukrajna; TEJRAL 2010, Abb. 9; 18), Novogrigorjevka 8. sírjában (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 4; 12), Beljauszban (Krim; AJBABIN 2011, Abb. 28; 9), Kercsben (ZASZECKAJA 1979, Ris. 5; 5, 16–17), Nyizsnyaja Dobrinkában (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 30; 5).

²⁰ NOTHNAGEL 2008, 26.

²¹ Ma már tudjuk, hogy ilyen álnéven Johannes Freiherr von Diergardt (1859–1934) ajándékozott tárgyakat a berlini múzeumnak, melyeket főként ismeretlen lelőhellyel és körülményekkel leltároztak be (BERTRAM 2009, 92).

kal kapcsolatban csak annyi biztos, hogy Magyarországról valók.²² A három lelet közül az egyik egy kerék alakú, réz karikájú vaszabla, melyet a szájevashoz forrasztottak. A zablát a kantárhoz vékony, aranyozott ezüstlemezzel díszített, réz feszítők erősítették. Hasonló típusú zablák a keleti szarmatáknál jelentek meg az 1. században, s a 4. századig fellelhetők.²³ Kárpát-medencei előkerülése egyedi, ezért lenne fontos tudni a pontos lelőhelykörülményeket, melyek sajnos nem állnak rendelkezésre. Az XRF-es vizsgálatot követően felfigyeltem rá, hogy míg a feszítők tiszta rézből készültek, addig a karika cinket is tartalmaz. A mindennapi használat során fontos volt, hogy tartós legyen az eszköz, amelyet ötvözzéssel sikerült elérni. Ez bizonyítja, hogy a zablát nem a temetésre, hanem mindennapi használatra tervezték.

2.2. Kantár

A kantár alapvető rendeltetése, hogy a zablát a ló szájában megfelelő helyen tartsa, biztosítsa a ló fékezhetőségét és irányíthatóságát. A szár két végét a zablavashoz csatolták, vagy zablafeszítőkkel rögzítették. A hun korban veretekkel díszítették a kantárt, valamint előfordult, hogy csengőt vagy kolompot akasztottak rá. A kantár mellett gyakori a sügyelő és a farhám használata, melynek szerepe a nyereg megfelelő helyen tartása.²⁴ A problémásabb, vadabb lovaknál a sügyelő a fegyelmezésben játszott szerepet.

A kantárt leggyakrabban a szárra felvarrt aranyveretekkel díszítették [4. tábla 1]. A vereteket préselt geometriai mintákkal vagy emberi maszkokkal ékítették. Gyakori az almandinberakás.²⁵ Irina Zaszeckaja kilenc plusz egy típusra osztotta a délorosz steppén előkerült kantárdíszeket. A Kárpát-medencei darabok nyolc csoportba sorolhatók be.²⁶

Az aranylemezzel bevont, rombusz alakú csüngők a Kárpát-medencében két lelőhelyen fordultak elő: Zugló, Pécsüsözög. A zuglóit²⁷ stilizált cikáda motívummal díszítették,²⁸ s formailag besorolható Zaszeckaja második csoportjába.²⁹ A pécsüsözögi veret inkább egy stilizált levélhez hasonlít, s díszítése is erre enged következtetni, mivel levélerezetet utánoz.

Léván, Pannonhalmán, Pécsüsözögön és Nagyszéksósón találtak préselt, aranyozott téglalap alakú vereteket, amelyeknek csak a díszítése mutat különbözőséget. A lévait fogazott

²² Az 1930-as évek ajándékozásairól készült archív feljegyzések között sikerült megtalálnom a tárgyakra vonatkozót, melyben röviden leírták a tárgyakat és lelőhelyként Magyarországot tüntették fel.

²³ Hasonló típusú zablák kerültek elő Gorodskojból (Ukrajna; AHMEDOV 2007, Pl. 56; 1–2), Komarov II, 8. kurgánjából (Ukrajna; ZASZECKAJA 2008, Kat. 81), Kercsből (Krim; AHMEDOV 2007, Pl. 56; 5), Cibilium-8, 448. sírjából (Abházia; AHMEDOV 2007, Pl. 56; 6).

²⁴ SZÓLÓSSY 1993, 564, 568.

²⁵ WERNER 1956, 54.

²⁶ ZASZECKAJA 1994, 42.

²⁷ A rombusz alakú zuglói csüngő párhuzamai Pécsüsözögről (ALFÖLDI 1932, V; 1, 4), Novogrigojevka 9. sírjából (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 1; 5), Feodoszija (Krim; CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 6; 2–3), Szovhoz Kalinyinából (Krim; CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 3; 2–3), Ust'-Al'ma 635. sírjából (Krim; PUZDROVSKIJ–ZAJCEV–NENEVOLJA 1999, Ris. 3), Nyizsnyaja Dobrinkából (NAGY 2003, 6. kép; 5) kerültek elő.

²⁸ NAGY 2007, 23.

²⁹ ZASZECKAJA 1994, 42.

mintával, a pannonhalmit stilizált cikádával, a pécsüszögít poncolással és kőbetétekkel,³⁰ a nagyszéksősít szintén kőberakásokkal ékítették.³¹ A berakás nélküliek a negyedik csoportba, a kőberakásosak pedig a hetedik csoportba sorolhatók.³²

A préselt aranylemez horizont képviselői még a pannonhalmi négykaréjos szijelosztók, amelyek apró virágokra emlékeztetnek.³³ Formai párhuzama egyedül Nagyszéksósón található meg, ahol megjelenik az almandinberakás. Pécsüszögön félhold alakú csüngőtagban végződő, préselt veretek is előkerültek, melyeket más néven füles lunulacsüngőnek neveznek,³⁴ s a nyolcadik csoportba sorolhatók.³⁵ Egyedül Léván fordultak elő kerek, tűzaranyozott falerák.³⁶ A ló fejének két oldalán helyezkedhettek el.³⁷

A lengyeltóti kantárt aranyozott ezüst szegecsekkel rakták ki, összesen 115 darab kisebb és nagyobb példányt találtak meg.³⁸ A szegecsek alapján a szij 5 mm vastagságú lehetett.³⁹ Míg a szegecsekkel díszített kantárat egy korábbi periódust képvisel, addig az apahidai veretek már a nagyszéksősői kincset követően jelentek meg. A rekesztechnika ezek esetében sokkal kifinomultabb.⁴⁰

³⁰ Hasonló téglalap formájú veretek voltak Léván (ALFÖLDI 1932, XIV; 1–9), Pannonhalmán (TOMKA 1986a, Abb. 6; 5–9), Pécsüszögön más mintával (ALFÖLDI 1932, III), Concești-ben (Románia; HARHOIU 1997, Taf. XIX; 6), Novogrigorjevka 9. sírjában (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 1; 3), Ust'-Al'ma 635. sírjában (Krim; PUZDROVSKIJ–ZAJCEV–NENEVOLJA 1999, Ris. 3; 7–8, 12), Ust'-Al'ma 957. sírjában (Krim; PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 11; 1–16), Nyizsnyaja Dobrinkában (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 30; 6–7, 9); kőbetétesek pedig Szeged–Nagyszéksósón (ALFÖLDI 1932, XV; 59–60), Melitopolban (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 7; 5–6), Novogrigorjevka 8. sírjában (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 4; 5), Novogrigorjevka 9. sírjában (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 1; 2–3, 6, 12), Feodoszijában (Krim; CHARDAEV – PRICHODNJUK 2004, Abb. 6; 4–5), Kapulovkában (Krim; CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 8; 6, 8), Szovhoz Kalinyinában (Krim; CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 1; Abb. 2; 4–5), Saga-ban (Krim; ZASZECKAJA 1994, Tab. 16; 1), Ust'-Al'ma 635. sírjában (Krim; PUZDROVSKIJ–ZAJCEV–NENEVOLJA 1999, Ris. 3; 5), Ust'-Al'ma 957. sírjában (PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 3; 4–7), Zdvizsenszkojében (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 11; 5–7) voltak.

³¹ Analógiái egy ismeretlen krími lelőhelyről (CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 10; 4) és Szovhoz Kalinyinából (CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 4) származnak.

³² ZASZECKAJA 1994, 43, 44.

³³ Párhuzamai megjelennek Szeged–Nagyszéksósón kőbetéttel (ALFÖLDI 1932, XV; 59–60). Kereszt alakúak voltak Gundremmingenben (Németország; BERSU 1964, Taf. 8; 5), Jakuszowicében (Lengyelország; GODŁOWSKI 1995, Abb. 2; 2–3), Coșovenii de Josban kerék formában (Románia; HARHOIU 1997, Taf. XXXVII; 5–8), Novogrigorjevka 9. sírjában szintén kereszt alakban (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 1; 1), Feodoszijában (Krim; CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 6; 1), Lermontovszkaja Szkala-2 10. sírjában (Krim; KAZANSKI–MASTYKOVA 2007, Abb. 5; 7), Saga-ban (Krim; ALFÖLDI 1932, XXV; 17–20), Szovhoz Kalinyinában (Krim; CHARDAEV–PRICHODNJUK 2004, Abb. 3; 1), Ust'-Al'ma 957. sírjában (Krim; PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 10; 5–8) és Zdvizsenszkojében (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 11; 4).

³⁴ Párhuzamai Jakuszowicéből pelta alakban (Lengyelország; GODŁOWSKI 1995, Abb. 3; 7–8), Novogrigorjevka 8. sírjából (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 6; 8), Novogrigorjevka 9. sírjából (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 1; 10), Ust'-Al'ma 957. sírjából (Krim; PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 3; 2–3), Zdvizsenszkojéből (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 11; 9) kerültek elő.

³⁵ ZASZECKAJA 1994, 43.

³⁶ Falerákat találtak még Untersiebenbrunnban (Ausztria; NOTHNAGEL 2008, Taf. 11–12), Gundremmingenben (Németország; BERSU 1964, Taf. 8; 1), Novogrigorjevka 7. sírjában (Ukraina; ZASZECKAJA 1994, Tab. 6; 3–4) és Ust'-Al'ma 635. sírjában (Krim; PUZDROVSKIJ–ZAJCEV–NENEVOLJA 1999, Ris. 3; 4).

³⁷ BÓNA 1993a, 251.

³⁸ Hasonló veretek kerültek elő Tihanyból (PALÁGYI 1990, Abb. 13), Suwalki 14. kurgánjából (Lengyelország; ZIEM-LINSKA–ODOJOWA 1961, Tab. VIII; 9–12), Brut lelőhelyről 85 darab szív alakú példány (Oroszország; GABUJEV 2007, 297), Byłm–Kudinetovból 104 darab (Oroszország; QUAST 2007, 57) és Zdvizsenszkojéből pedig 66 darab (Oroszország; ZASZECKAJA 1994, Tab. 11; 2).

³⁹ BAKAY 1978, 158.

⁴⁰ HORED-TROTASE 1972, 186–187.

Untersiebenbrunnban kantárt díszítő kerek,⁴¹ téglalap és négyzet alakú, aranyozott ezüstlemezek voltak a sírban. Két darab balta formájú, aranyozott ezüstcsüngőt⁴² is találtak, melyeknek nagyon jó párhuzamai a magyarországi csüngők [4. tábla 2–3].⁴³ Viszont technikailag, valamint díszítésükben különböznek. A magyarországi esetében nagyobb a hasonlóság a préselt aranylemezes horizonttal, poncolása⁴⁴ nem mutat rokonságot az antik műhelyek munkáival, míg az untersiebenbrunni leletek készítésénél felmerülhet egy provinciális műhely.⁴⁵ Felfüggesztési módjuk eltérő. Az untersiebenbrunnit szegecsekkel rögzítették, közvetlenül a szíjra, a magyarországinál pedig a szíjat két vékony rézlemez közé szorították be a szegecsek segítségével.

A Kárpát-medencei kantártartozékokról megállapítható, hogy viszonylag sokszínűek. Emellett megfigyelhető egy fejlődési vonal az antik, illetve szarmata hatásútól (Lengyeltóti) a germán díszítésűn át (Untersiebenbrunn) az érett cloisonné stílusú (Apahida) veretekig.

2.3. Csatok és szíjvégek

A csatok – a nagyszéksósiak kivételével – általában egyszerűek, aranyból, ezüsből vagy bronzból készültek. Emellett a szíjvégek a préselt aranylemezes horizont megjelenésével terjedtek el a Kárpát-medencében, s a megnyúlt, poncolt díszítésűek a legelterjedtebbek. Már egy másik horizont előfutárai a nagyszéksósi ívelt, cloisonné díszes szíjvégek, illetve ez a típus teljessé vált az apahidaiek esetében.

2.4. Nyereg

A nyereg a ló hátára erősített eszköz, amely az biztosabbá és kényelmesebbé teszi az ülést. Készítésénél, alakja meghatározásánál tekintettel kellett lenni arra, hogy a lónak olyan részre helyezték a nyereg és a rajta ülő lovas súlypontját, amelyek alkatuknál fogva teherviselésre alkalmasak. Tehát nem a hátgerincre, hanem az oldalbordákra, melyek a rajtuk fekvő izomzatnál fogva erre kiválóan alkalmasak. A 4–5. században Európába érkező lovasnomádok (hunok és segédnépeik) egy belső-ázsiai nyeregtípust hoztak magukkal, amelyet a kínaiaktól vettek át.⁴⁶ Jellemzője az aranylemez veretekkel való díszítés (az Altajtól a Duna-vidékig követhető ezek elterjedése, valamint Mundolsheimban találtak még ilyen lemezeket).⁴⁷ Nagyon ritkán kerültek elő *in situ* módon, azonban a melitopoli és a djursói megfigyelések

⁴¹ Formai párhuzamai Léván (ALFÖLDI 1932, XIV, 22–24), Gundremmingenben (Németország; BERSU 1964, Taf. 8; 1), Novogorjevka 7. sírjában (Ukrajna; ZASZEKAJA 1994, Tab. 6; 3–4) és Ust'-Al'ma 635. sírjában (Krim; PUZDROVSKIJ–ZAJCEV–NENEVOLJA 1999, Ris. 3; 4) fordultak elő.

⁴² Analógiái megtalálhatók még Dahmkerben (Németország; GEISLINGER 1959/1961, Abb. 1; 1), Gundremmingenben (Németország; BERSU 1964, Taf. 8; 2), Coşovenii de Josben (Románia; HARHOIU 1997, Taf. XXXIV; 1–4), Kacsinban (Ukrajna; TEJRAL 1995, Abb. 16; 7–8), Kercsben (Krim; SAROV 1994, Abb. 2; 8–9) és Gigen/Oescusban (Bulgária; WELKOV 1936, Abb. 1; 1, 4).

⁴³ NOTHNAGEL 2008, 27–30.

⁴⁴ Felmerült bennem, hogy esetleg egy szarmata tamgáról lehet szó. Azonban hasonlót nem találtam az analógiák között, viszont a balta alakú csüngőkön gyakori volt egy-egy tamga elhelyezése. Például a kerci lelőhelyről került elő hasonló (SAROV 1994, Abb. 2; 8–9).

⁴⁵ ARBMAN 1959, 9–10.

⁴⁶ Kínai területeken már a 4. században jelen volt ez a típus (NAWROTH 2004, 531).

⁴⁷ NAWROTH 2004, 531.

alapján Dmitrijev rekonstruálni tudta a nomád nyeret, majd ez alapján Ambroz rekonstruált több 5–6. századi nyeret.⁴⁸

Irina Zaszeckaja a délorosz steppei nyeregdiszító fémlemezeket sajátos formájuk alapján tipologizálta. A típusokat a méretek szerint és variációit a hossz-magasság viszony szerint osztotta négy csoportba. A lemezek a háromszög és a háromszög-szerű variációktól a körívesekig fejlődnek. A lemezek díszítésében a pikkelymotívum dominál.⁴⁹ Az egyetlen eltérő motívum, melyre Zaszeckaja felhívta a figyelmet, a Pécsüszögön előkerült, hálómintásan poncolt lemez. Ezek a fém rátétek az 5. század első fele és a 6. század első fele között jellemezték a lovasnomád népek nyeregeit.⁵⁰ A háromszögű vereteket ún. bumeráng/banán alakú lemezek kísérhették,⁵¹ melyeket a nyeregképa felső ívére illesztettek fel, valószínűleg szögekkel [5. tábla 1].⁵²

A nyereg kápáját díszíthették az Apahidáról előkerült sas alakú veretek, illetve a közepes méretű rozetták. A nagyméretű rozetták a szügyelőt és a téglalap alakú veretek pedig a farhámról lelógó szíjat ékíthették.⁵³ Ennek mintájára Kürti Béla a nagyszéksósi madárfejes vereteket szintén a kápara helyezve képzelte el.⁵⁴ Ahmedov a szembeforduló sasokat⁵⁵ a késő római katonai jelvényekhez kötötte, amelyek elterjedtek voltak a Rajna és a Duna menti területeken.⁵⁶

Nemcsak a nyereg kápáját díszíthették veretekkel, hanem a nyeregpokrócot is, mely megakadályozta, hogy a nyereg felsértse a ló bőrét [5. tábla 2]. A budai arany, négyzet és az újlaki ezüst, téglalap alakú "szíjvégek" ennek a takarónak az aljára lehettek felvarrva.⁵⁷ Formára sok hasonló tárgy került elő keleten, főleg a szármataék leletanyagából ismertek, melyek azonban gyengébb minőségűek, a korban későbbiek pedig ékkövel díszítettek. A típus a római provinciális területeken szintén jelen volt, de a Kárpát-medenceiek esetében inkább lehet szó keleti származásról.⁵⁸ Nagyszéksósról 44 darab préselt, négyzetes aranyveret

⁴⁸ DMITRIJEV 1979, Ris. 5; AMBROZ 1979, Ris. 1.

⁴⁹ Pikkelymotívum fordult elő Göd-Bócsaújtelepen (MRÁV 2003, Abb. 22.), Léván (ALFÖLDI 1932, XIII; 11–17), Nyíregyháza-Orosón (KULCSÁR-ISTVÁNOVITS 2013, Ris. 3–7), Pannonhalmán (TOMKA 1986a, Abb. 17; 10), Pécsüszögön más mintával (ALFÖLDI 1932, V; 14 és VI; 8), Szeged-Nagyszéksóson (FETTICH 1953, IX); Mundolsheimban (Franciaország; ZEISS 1933, Abb. 1), Concești-ben (Románia; HARHOIU 1997, Taf. XIX; 20–21); Sobari (Moldova; POPA 2001, Fig. 108; 1), Kubej 2. sírjában (Ukrajna; TEJRAL 2010, Abb. 9; 12), Melitopolban (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 7; 9), Novogrigorjevka 8. sírjában (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 4; 15), Novogrigorjevka 9. sírjában (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 2; 10), Lermontovszkaja Szkala-2 10. sírjában (Krim; KAZANSKI-MASTYKOVA 2007, Abb. 5; 2), Szovhoz Kalinyinában (CHARDAEV-PRICHODNJUK 2004, Abb. 5; 2), Djursóban (KAZANSKI 2002, Abb. 12; 1, 13, 16), Borovojében (TOMKA 2008, Abb. 6b) és Szolonszanka I 1. kurgánjában (TEJRAL 2010, 95).

⁵⁰ ZASZECKAJA 1994, 46–48.

⁵¹ Ilyen lemezek voltak még Mundolsheimban (Franciaország; ZEISS 1933, Abb. 1), Mojgrádban (Románia; FETTICH 1953, XLVIII; 4–5, 7), Melitopolban (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 7; 3), Novogrigorjevka 8. sírjában (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 4; 14) és Novogrigorjevka 9. sírjában (Ukrajna; ZASZECKAJA 1994, Tab. 2; 7).

⁵² KISS 1984, 192.

⁵³ HOREDT-PROTASE 1972, 188.

⁵⁴ KÜRTI 2007, 260.

⁵⁵ Sasos veretek voltak még Szeged-Nagyszéksóson (FETTICH 1953, I; 22) és Concești-ben (Románia; AHMEDOV 2002, Fig. 6; 13).

⁵⁶ AHMEDOV 2002, 18.

⁵⁷ NAGY 2004, 236, 259.

⁵⁸ Párhuzamai előkerültek "Budán" (NAGY 2004, 35. kép, 2), Budapest-Újlakon (NAGY 2004, 15. kép; 3–10), Jászalsószentgyörgy, Borsahalom, főhalmon (VADAY, 1989, Taf. 15), Madaras-Halmok 653. sírjában (VÖRÖS 2003, 32), Berkasovon (Horvátország; MANOJLOVIĆ-MARIJANSKI 1964, Tab. XVIII; 7) és Kercs, Meszakszudi tanyán (Krim; AMBROZ 1989, Ris. 2).

került elő, melyek a nyeregtakaró díszei voltak. Közepük gúlaszerűen kiemelkedik, hasonló Sipovő 3. kurgánjában találtak, de ezt a hun kor utánra datálták.⁵⁹

A sárvízi nyeregveret elemzését Jörg Kleemann végezte el. A vizsgálata során megállapította, hogy a lapos, filigrán díszítésű lemezcsíkok az elülső nyeregképa alsó részét díszíthették.⁶⁰ Ez alapján feltehetőleg a lévai, az orosi, a pécsüszögi és az untersiebenbrunni vékony, átlukasztott ezüstcsíkok hasonló merevítő funkciót töltöttek be [5. tábla 3].

Megállapítható, hogy a legkorábbi horizontba a keleti típusú, nyeregtakarót díszítő szíjvégek sorolhatók. Ezt követte a préselt, pikkelyesen poncolt aranylemezek horizontja. Átmenetként kezelhető Nagyszéksós, ahol feltételezhetőleg jelen voltak az arany nyereglemezek, de a berakásos veretek is a nyerget díszítették. Fontos még a madárfej végződésű szíjvég, ami az elülső nyeregképán lehetett, hasonlóan az apahidai sasokhoz. Apahidán hiányzik a préselt aranylemez, s csak a sasokkal, valamint a rozettákkal ékítették a kápát.

2.5. Egyéb lovakkal kapcsolatos tárgyak

A nagajka⁶¹ lehetett az egyetlen eszköz, amellyel a lovakat ösztökélhették, mivel a görögöknél, rómaiaknál, keltáknál és germánoknál ismert sarkantyút a hunok nem használták.⁶² A lovakkal kapcsolatos tárgyak valószínűleg mind Belső-Ázsiából eredeztethetők, mivel legkorábbi párhuzamaik ott találhatók. Figyelembe kell azonban venni, hogy az árpási szobrocska legközelebbi, hasonlóan finoman megmunkált párhuzama a Krímben található, míg a távolabbi analógiák kidolgozatlanabbak [6. tábla 1–2].⁶³

3. A leletegyüttesek elemzése

A késő császár- és kora népvándorlás kori lószerszámok datálásához a legalkalmasabb fogódzót Jaroslav Tejral kronológiai csoportjai adják. A korai hun csapatokhoz (4. század vége) köti az untersiebenbrunni horizontot, melyben a késő antik elemek keveredtek a boszporuszi, görög-szarmata elit anyagi kultúrájával. Ez a divat a D1 (370/380–400/410) periódusban kerülhetett át az alán és germán vezető rétegtől Közép-Európába.⁶⁴ Felhívja a figyelmet arra, hogy nagy különbség van az untersiebenbrunnihoz hasonló leletegyüttesek és a ténylegesen hunok⁶⁵ között, mivel a (később) Attila hunjaiként elnevezett csoport 412/413 körül még csak a Fekete-tenger partvidékét érte el.⁶⁶

⁵⁹ KÜRTI 2007, 260; MINAJEVA 1929, Abb. 26.

⁶⁰ KLEEMAN 2007, 134.

⁶¹ Nagajka található még Léván (ALFÖLDI 1932, XIII; 3), Szeged-Nagyszéksósón (ALFÖLDI XVI; 22), Kubej 8. kurgán, 2. sírjában (Ukrajna; TEJRAL 2010, Abb. 9; 16–17), Brut lelőhelyen (Oroszország; GABUJEV 2007, 296) és Sipovő 3. kurgánjában (Oroszország; MINAJEVA 1929, Abb. 26).

⁶² WERNER 1956, 53–54.

⁶³ Analógiái megtalálhatók Novogorjevkában (Ukrajna; AHMEDOV 2001, Fig. 5; 4), Beljauszban (Krím; AJBABI 2011, Abb. 27; 14), Ust'-Al'ma 957. sírjában (Krím; PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 12), Kokel' 26. nagykurgán XXXVIII 1. sírjában, 37. nagykurgán XXIX-ben (Oroszország; KENK 1984, Abb. 35; Abb. 51), Kyzyl Kainarban (Kazahsztán; TOMKA 2008, Abb. 1b) és Szolonszanka I 1. kurgánjában (Kazahsztán; TEJRAL 2010, 95).

⁶⁴ TEJRAL 2010, 82–85.

⁶⁵ Tejral szerint ide sorolhatóak steppei és Kárpát-medencei halotti áldozatok, deponálások. Jellemzője a "préselt aranylemezes stílus" és a késő antik tárgyak hiánya (TEJRAL 2010, 83).

⁶⁶ TEJRAL 2010, 116.

Keltezési módszerét azonban kritikával kell kezelni, mivel nehéz a leletegyütteseket ennyire pontosan datálni, emellett nem mindegyiket osztotta be csoportjaiba. Ezeket a megadott kronológiai szempontok alapján rendszereztem.

3.1. Korai, hun-lovasnomád hatású leletegyüttesek

A tényleges hun kort megelőzően is lehet szó hun hatású tárgyakról, mivel a Volgán való átkelésük (370-es évek) után már előfordulhatott egyfajta kulturális egymásra hatás. Valószínűbb azonban, hogy a hunok érkezésével kialakult pánik miatt nyugat felé vándorló népcsoportok (alánok, gótok) hozták magukkal a Kárpát-medencében újak számító formákat (például balta alakú csüngő).

Az árpási fiatal férfi sírjánál jól megfigyelhető, hogyan fér meg egymás mellett a keleti, lovasnomádokra jellemző tárgy és a késő római, provinciális edény. A korábbi római településen való temetkezés szokása és az É–D-i tájolás jellemző a korai 5. századra.⁶⁷ Tomka Péter nem tartotta valószínűnek, hogy az ifjú a keleti foedus tagjaként érkezett volna ide, mivel túlságosan steppei a sír leletanyaga és a temetkezési szokás. Ő az 5. század második harmadára keltezte a sírt. Maga Tomka is felhívta arra a figyelmet, hogy sok olyan hunokhoz köthető tárgy (pikkelyes nyereglemmez, arany lószerszámveretek, stb.) hiányzik a sírból, mely az 5. század második harmadára keltezhető temetkezéseknél megvan.⁶⁸ Nyilvánvaló, hogy ez a tárgytípus későbbi periódusra datálható, mivel hasonló állatkával eltemetett férfiak a Krimből ismertek.

A keszthely–gátidombi leletek biztosabban datálhatók a korai időszakra. A bronzba foglalt vas szájrészes zablá, s a többi tárgy egy része egyértelműen a hunokhoz köthető.⁶⁹ A „budai” és az újlaki 2. sírban talált nyeregtakarót díszítő szíjvégek szintén a 4–5. század fordulójára keltezhetők. A hun kori megnyúlt, keskeny szíjvégtípus közvetlen előzményei lehetnek ezek a keleti, téglalap alakú csöves szíjvégek, melyek lószerszámdíszként funkcionáltak. A szarmata kurgánok anyagában már a 3–4. században megtalálhatók, s a Kárpát-medencei Barbarikum területén is megjelentek (Madaras–Halmok).⁷⁰ Nagy Margit szerint ezeket a rovátkolt, csöves aljú szíjvégeket a késő római korban ugyancsak készítették és a Duna-vidéken már a hun kort megelőzően lószerszámdíszként használták. Így az újlaki férfi hun mivolta kérdéses, s talán egy a hun foglalatást megelőző magas rangú, barbár származású katona lehetett.⁷¹

Lengyeltóiban vegyesen jelentek meg a késő antik és a hun kori elemek. Az üvegpoárnak és a kantár aranyozott ezüst vereteinek főleg római provinciális területeken vannak analógiáik. Keleten a hasonló díszek más formában jelentek meg, de ezeket szintén az antikvitáshoz kötik.

A Magyarországról Berlinbe került lószerszámokat Holger Arbman az Untersiebenbrunn-horizonttal rokonította. A balta alakú csüngő formailag megegyezik vele, viszont a díszítés különböző.⁷² A díszítés és a készítéstechnika (feltehetőleg tűzaranyozás) alap-

⁶⁷ TEJRAL 2010, 99.

⁶⁸ TOMKA 2001, 172.

⁶⁹ TEJRAL 2010, 102.

⁷⁰ AMBROZ 1989, 31–47.

⁷¹ NAGY 2004, 257.

⁷² ARBMAN 1959, 10.

ján inkább köthető a boszporuszi alánokhoz, mint az északi Sösdala-stílushoz. Maga az aranyozott ezüstlemez borítás a hun kori leletanyaggal mutat kapcsolatot, amíg a rézszereléses vaszabla a 1–4. századi, keleti leletekkel. Hasonlóak a krími származék lelőhelyein találhatók.⁷³ Az alapos vizsgálat után a leletegyüttest a hun kort közvetlenül megelőző időszakra keltezném, de nem zárnám ki annak a lehetőségét, hogy a hunokkal érkezett meg a Kárpát-medencébe.

Az untersiebenbrunni lószerszámveretek ponc- és bepecsételt díszekre a Sösdala-stílus jellemző. Azonban nem köthető teljes mértékben az északi stílushoz, mivel a tárgyakon késő római kézműipari befolyás fedezhető fel. Martina Nothnagel szerint a horizont tárgyai olyan provinciális római műhelyekben készülhettek, amelyek a keleti foederatinak dolgoztak.⁷⁴ A balta alakú csüngők egyaránt előfordultak római erődökben, barbarikumi és keleti lelőhelyeken.⁷⁵ A forma legkorábbi megjelenése az iráni eredetű származékhoz köthető. Ezeket általában bronzból készítették és aranyozott ezüstlemezrel borították vagy üvegberakásokkal díszítették. Némelyre tamgát karcoltak.⁷⁶

3.2. A hun kor kései szakaszára keltezhető leletegyüttesek (ún. Attila kora)

A kutatók között vita tárgyát képezi, hogy pontosan mely éveket/évtizedeket nevezhetjük Attila korának. A nyugati kutatók előszeretettel használják a kifejezést a hunok első Kárpát-medencei megjelenésétől, bár ekkor még Ruga vezette őket (424). A tényleges Attila kor (445–453) csak pár évet jelent.⁷⁷ Tejral kronológiai csoportjainak esetében egyértelműen a 424–453 közötti időszakról van szó.⁷⁸ Az is problémát jelent, hogy tulajdonképpen ez az időszak a tényleges hun kor, tehát a Kárpát-medencében nem beszélhetünk ekkor kései szakaszról. Viszont ha az európai hun kort tekintjük, helyes lehet az elnevezés.

A korszak jellemzői a préselt, aranylemezes tárgyak (lószerszám, csatok, szíjvégek, stb.) és az 5. század második harmadában megjelenő ún. halotti áldozatok (Pannonhalma, Pécsüsög, Nagyszéksós). Az egyszerű motívumokkal és szabálytalan köbetekekkel díszített típusokat a későbbiekben felváltották a cloisonné technikával készültek (Nagyszéksós, Apahida).⁷⁹

A zuglói rombusz alakú csüngő díszítése stilizált cikadaként értelmezhető, hasonlóan a bruti lelet kantárvereteihez.⁸⁰ A cikáda motívum fontosságát bizonyítja, hogy a pannonhalmi kantárvereteken, valamint a lévai cikáda alakú szíjvégeken is visszaköszön. A préselt

⁷³ Hasonló leletek voltak Gorodskojban (Ukrajna; AHMEDOV 2007, Pl. 56; 1–2), Komarov II, 8. kurgánjában (Oroszország; ZASZECKAJA 2008, Kat. 81), Kercsen (Krim; AHMEDOV 2007, Pl. 56; 5) és Cibilium-8, 448. sírjában (Abházia; AHMEDOV 2007, Pl. 56; 6).

⁷⁴ NOTHNAGEL 2008, 167.

⁷⁵ A balta alakú csüngők analógiái magyarországi ismeretlen lelőhelyről (ARBMAN 1959, Taf. 1; 2–3), Dahmkerből (Németország; GEISLINGER 1959/1961, Abb. 1; 1), Gundremmingenből (Németország; BERSU 1964, Taf. 8; 2), Coșovenii de Josból (Románia; HARHOIU 1997, Taf. XXXIV; 1–4), Kacsinsból (Ukrajna; TEJRAL 1995, Abb. 16; 7–8), kercsi lelőhelyről (Krim; SAROV 1994, Abb. 2; 8–9) és Gigen/Oescusból (Bulgária; WELKOV 1936, Abb. 1; 1, 4) kerültek elő.

⁷⁶ SAROV 1994, 426.

⁷⁷ BONA 1993b, 10–11.

⁷⁸ TEJRAL 2010, 110.

⁷⁹ TEJRAL 2010, 110–111.

⁸⁰ QUAST 2007, 57.

veretek lelőhelyeinek elhelyezkedése arra mutat, hogy a hunok ezt a leegyszerűsített formát (hurokforma) a Kaszpi- és a Fekete-tenger közti területen vették át, és főleg a lószerszámokon alkalmazták.⁸¹ A balta alakú csüngőknél felmerülhet a kérdés, hogy esetleg a balta helyett cikádát ábrázolnának, azonban ennek kérdése még nem tisztázott.

A korai leletegyüttesekkel ellentétben ekkor már nemcsak jelképes lovas temetkezésekkel kell számolni, hanem nyúzott lóbőrössel és vázmaradványossal. Az embertani vizsgálatot követően megállapították, hogy a zuglói sírba helyezett férfi 20–25 éves, és az europo-mongoloid rassz képviselője. Ezzel egyértelműen kizárható a provinciális római népek többsége.⁸²

A gödi, lévai, nyíregyháza–orosi, pannonhalmi, pécsüszögi és nagyszéksői pikkelyes aranylemezek a hun hullámmal érkező népekkel érkezhetnek. Ugyanígy a téglalap alakú, préselt, aranyozott szíjveretek díszítés nélküli, cabochon és cloisonné berakásos változatai és az aranylemez borított zablapálcák is (Zugló, Pannonhalma, Pécsüszög, Nagyszéksós). A stilizált kereszt alakú (négykaréjos) szíjelosztók ebben a korszakban kizárólag a Kárpát-medencében jelentek meg. A keleti és a nyugati térségekben a tényleges kereszt volt jellemző.

A gödi töredékek előkerülési helyük miatt hasonlíthatók az árpási és az újlaki leletek körülményeihez. Mindegyik egy korábban rómaiak által lakott vagy használt területen került elő. A nyíregyháza–orosi veretet, a Kárpát-medencében egyedi módon, egy településen (szarmata) találták. Bár a telep egyik gödrébe helyezték, nem zárható ki a szakrális célból való eltemetés.⁸³ Figyelembe kell venni azt, hogy nem minden esetben köthetők a tárgyak kizárólag a hun néphez. Óvatosan kell bánni az etnikum kérdésével, mivel *quid pro quo* módon cserélődhetnek a tárgyak és díszítési módjuk a népcsoportok között.

Az apahidai leletegyüttes a D periódus második felére datálható, így mindegyik itt tárgyalt Kárpát-medencei leletnél későbbi. Mégis sok formai és technikai hasonlóság található, ha a nagyszéksői lószerszámok mellé tesszük. Feltételezhető tehát egyfajta kapcsolatot a két leletegyüttes között, mely a kultúrák egymásra hatásában keresendő.

Megvizsgáltam, mennyiben következne be változás a kronológiai csoportokban, hogyha a mellékletek egészének figyelembe vétele helyett csak a lószerszámokat vizsgálnánk. Ez alapján az árpási és a keszthely–gátidombi – Tejral véleményével ellentétben – a későbbi korszakhoz kapcsolható. Az aranyfóliás állatka a keleti analógiák esetében főleg a préselt aranylemez horizontnál jelenik meg (Ust'-Al'ma), így egyet értek Tomka Péter datálásával. A gátidombi zabla az egyenes pálcája miatt köthető inkább a későbbi horizonthoz, azonban a krími szarmata leletanyagban a korai időszakra is jellemző. A fentiek tükrében látható, hogy nagyon nehéz a tárgyak pontos keltezése, illetve az egyes népcsoportokhoz kapcsolása, hiszen a hun korban nem beszélhetünk csak a hun népről és az ő tárgyaikról, mivel a Kárpát-medencébe több hullámban bevándorló csapatok nem kizárólag hunokból tevődtek össze. Az írott források segítségével, valamint a tárgyak aprólékos vizsgálatával hozzávetőlegesen állapítható meg, hogy a tárgyakra mely népek, törzsek gyakoroltak hatást. Ugyanígy felvetődhet a kérdés, vajon a leletegyüttesek mindegyike a hunok hatására érkezett-e a Kárpát-medencébe vagy egy korábbi, a hunok vándorlásától generált néphullámmal.

⁸¹ NAGY 2003, 302.

⁸² NAGY 2003, 297.

⁸³ KULCSÁR–ISTVÁNOVITS 2013, 271.

3.3. Hatások, stílusok

Felfigyeltem arra, hogy a tárgyakra gyakorolt hatások igen sokszínűek. Az alaposabb megfigyelések után feltűnhet, hogy egy leleten több népcsoport vagy kultúra nyoma is felfedezhető. Érthetjük itt a formai, a díszítésbeli vagy a technikai kialakítást.

A balta alakú csüngőknek és a magyarországi zablának a forma párhuzamai például a boszporuszi, szarmata-alán területekről származnak, viszont díszítési motívumaikban és technikájukban alapvető eltérések mutathatók ki. A magyarországi közelebb állhat a steppei hagyományokhoz, míg az untersiebenbrunni csüngő, illetve a többi veret a Sösdala-stílushoz és az antikvitáshoz kapcsolható. Ezen tárgyak formája, megmunkálása az antikvitáshoz és a szarmatákhoz egyaránt köthető, s így jó példája, miként ötvözték több nép jellegzetességét a kor ötvösei.

A keleti típusú, csöves aljú szíjvégek legközelebbi analógiái a Kárpát-medencében, a szarmata kori Barbarikumban találhatók, de távolabbi párhuzamai a provinciákban, és keleten egyaránt előfordulnak.

A préselt, pikkelyesen poncolt, aranylemezes nyeregvereteknek [6. tábla 3–4], illetve az aranyfóliás szobrocskának Belső-Ázsiában találhatók meg a legtávolabbi, közvetlen formai párhuzamai. A megmunkálás szempontjából, hasonlóan a baltacsüngőkhöz, a boszporuszi szarmata tárgyakkal mutatnak hasonlóságot.

A préselt lemezes veretek és szíjvégek formailag, valamint díszítés szempontjából is a délorosz steppén talált, hun lószerszámokhoz köthetők. A Kárpát-medencei tárgyakon kisebb változtatások figyelhetők meg (négykaréjos szíjelosztó, hálós ponc), melyek csak már itteni variációi lehetnek a hozott technikának.

4. Összegzés

A hunok és alávetett népeik, bár alig néhány évtizedet töltöttek a Kárpát-medencében, mégis nagy mennyiségű leletanyagot hagytak maguk mögött. A nehézséget a leletegyüttesek vegyes összetétele jelenti. A népek keveredése, a kulturális egymásra hatás miatt nem lehet pontosan megmondani, mi jellemző kizárólag a hun leletanyagra és mi az, amit a már itt élő vagy a velük érkező népektől vettek át.⁸⁴

A lelőhelyek elemzésével megállapítható, hogy a Kárpát-medencei késő császárkori és kora népvándorlás kori lovakhoz köthető leletanyag két/több periódusra osztható. A tejrali kronológia szerint az első az 5. század legelejére keltezhető, keleti és provinciális elemeket vegyítő jelképes lovas temetkezések horizontja. A másik a későbbi, 420/430-as évektől megjelenő lelethorizont, melynek a préselt, aranylemezes tárgyak, a vázmaradványos lótemetkezések, valamint a halotti áldozatok a jellemzői. Számolni kell azonban egy korábbi, 4. század végi periódussal is, mivel ekkor telepítették le a provinciában a foedus tagjait. Természetesen nem minden esetben különíthetők el időben ilyen élesen a lelőhelyek, ugyanis nagyon nehéz az ebben a korszakban földbe helyezett tárgyakat egy vagy több etnikumhoz kötni, ami megkönnyítené a pontos keltezést. Annyi azonban biztosan megállapítható, hogy az általam megvizsgált tizenhat lelőhely mindegyikénél észrevehető az a

⁸⁴ TOMKA 1986b, 43.

változás, mely a foederati érkezésével és a népvándorlás megindulásával kezdetét vette a Kárpát-medencében.

IRODALOM

- AJBABIN 2011 = Ajbabin, A. I.: *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit*. Mainz 2011.
- AJBABIN–CHAJREDINOVA 1998 = Айбабин, А. И.–Э. А. Хайрединова: Ранние комплексы могильника у села Лучистое в Крыму. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии* 6 (1998), 274–311.
- AHMEDOV 2001 = Ahmedov, I. R.: New data about the origin of some constructive parts of the horse-harness of the Great Migration Period. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th century A. D.* Ed.: Kulcsár, V.–Istvánovits, E. [Múzeumi Füzetek 51.] Aszód 2001, 363–388.
- AHMEDOV 2002 = Ahmedov, I. R.: Cheek-pieces and elements of harness with zoomorphic decoration in the Great Migrations period. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaauraum*. Hrsg.: Tejral, J. [Spisy Archeologického 19.] Brno 2002, 11–30.
- AHMEDOV 2007 = Ahmedov, I. R.: Le harnachement de Tsibilium. A propos de la formation du type « pontique » de harnachement de l'époque des Grandes Migrations. *BAR Int. Ser.* 1721 (2007), 67–73.
- ALFÖLDI 1932 = Alföldi A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. Budapest 1932.
- AMBROZ 1979 = Амброз, А. К.: К статье А.В. Дмитриева. *СА* 4 (1979), 229–231.
- AMBROZ 1989 = Амброз, А. К.: *Хронология древностей Северного Кавказа V–VII вв.* Москва 1989.
- AMMIAN = Ammianus Marcellinus: *Römische Geschichte IV. Lateinisch und Deutsch*. Kommentar von: Seyfarth, W. Darmstadt 1971.
- ARBMAN 1959 = Arbman, H.: Ein ungarisches Zaumzeug. In: *Gandert-Festschrift*. Hrsg.: Müller, A. von. [Berliner Beiträge zur Vor- und Frühgeschichte 2.] Berlin 1959, 9–11.
- BAKAY 1978 = Bakay, K.: Bestattung eines vornehmen Kriegers vom 5. Jahrhundert in Lengyeltóti. *ActaArchHung* 30 (1978), 149–172.
- BEMMANN 2010 = Bemann, J.: Völkerwanderungszeitliche Artefakte aus dem Schwarzmeergebiet in der Sammlung Pierre Mavrogordato. In: *Terra Barbarica*. Red.: Urbaniak, A.–Prochowicz, R.–Jakubczyk, I.–Levada, M.–Schuster, J. [Monumenta Archaeologica Barbarica, Series Gemina, Tomus II.] Łódź–Warszawa 2010, 41–56.
- BERSU 1964 = Bersu, G.: *Die spätrömische Befestigung "Bürgle" bei Gundremmingen*. München 1964.
- BERTRAM 2009 = Bertram, M.: Virchow, Schliemann und der "Ungenannte Gönner". In: *Zum Lob der Sammler: Die Staatlichen Museen zu Berlin und ihre Sammler*. Hrsg.: Bärnreuther, A.–Schuster, P. K. Berlin 2009, 83–96.
- BÓNA 1993a = Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- BÓNA 1993b = Bóna I.: Hunok – Gepidák – Langobardok. Összeállította: Bóna I.–Cseh J.–Nagy M.–Tóth Á.–Tomka P. [MÖK 6.] Szeged 1993, 10–16.

- CHARDAEV-PRICHODNJUK 2004 = Chardaev, V. M.-Prichodnjuk, O. M.: Hunnenzeitlicher Schmuck aus der Schatzkammer des Höhlenklosters "Pečerskaja Lavra" in Kiev (Ukraine). *Eurasia Antiqua* 10 (2004), 333–358.
- ДМИТРИЈЕВ 1979 = Дмитриев, А. В.: Погребения всадников и боевых коней в могильнике эпохи переселения народов на р. Дюрсо близ Новороссийска. *СА* 4 (1979), 212–232.
- FETTICH 1953 = Fettich N.: *A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet*. Budapest 1953.
- GABUJEV 2007 = GABUJEV, T.: Ein hunnenzeitliches Fürstengrab aus dem Kaukasusgebiet. Kurgan 2 des Gräberfeldes Brut. In: *Attila und die Hunnen*. Hrsg.: Anke, B. Speyer 2007, 293–297.
- GEISSLINGER 1959/1961 = Geißlinger, H.: Frühvölkerwanderungszeitliches Zaumzeugzubehör von Dahmker, Kreis Herzogtum Lauenburg. *Offa* 17/18 (1959/1961), 175–181.
- GODŁOWSKI 1995 = Godłowski, K.: Das "Fürstengrab" des 5. Jahrhunderts und der "Fürstensitz" in Jakuszowice in Südpolen. In: *La noblesse romaine et les chefs barbares du IIIe au VIIe siècle*. Red.: Vallett, F. – Kazanski, M. Saint-Germain-en-Laye 1995, 155–179.
- HARHOIU 1997 = Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. [Archaeologia Romanica 1.] Bukarest 1997.
- HORED-PROTASE 1972 = Horedt, K.-Protase, D.: Das zweite Fürstengrab von Apahida (Siebenbürgen). *Germania* 50 (1972), 174–220.
- KAZANSKI 2002 = Kazanski, M.: Die Chronologie der Anfangsphase des Gräberfeldes von Djurso. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaupraum*. Hrsg.: Tejral, J. [Spisy Archeologického 19.] Brno 2002, 137–157.
- KAZANSKI-AHMEDOV 2007 = Kazanski, M.-Ahmedov, I. R.: La Tombe de Mundolsheim (Bas-Rhin): Un chef militaire Nomade au service de Rome. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Tejral, J. [Spisy Archeologického 26.] Brno 2007, 249–261.
- KAZANSKI-MASTYKOVA 2007 = Kazanski, M.-Mastykova, A.: Machtzentren und Handelswege in Westalpanien im V–VI. Jahrhundert. In: *Barbaren im Wandel. Beiträge zur Kultur- und Identitätsbildung in der Völkerwanderungszeit*. Hrsg.: Tejral, J. [Spisy Archeologického 26.] Brno 2007, 173–197.
- KENK 1984 = Kenk, R.: *Das Gräberfeld der hunno-sarmatischen Zeit von Kokel', Tuva, Süd-Sibirien*. München 1984.
- KISS 1984 = Kiss, A.: Archäologische Angaben zur Geschichte der Sättel des Frühmittelalters. *Alba Regia* 21 (1984), 189–208.
- KLEEMANN 2007 = Kleemann, J.: Bemerkungen zum cloisonierten Goldbeschlag vom Sár-víz. *ArchÉrt* 132 (2007), 123–141.
- KOCH 2003 = Koch, J. K.: Pferdegeschirr. *RGA* 23 (2003), 35–50.
- KULCSÁR-ISTVÁNOVITS 2013 = Кульчар, В.-Иштванович, Э.: Новая находка седельных обкладок гуннского времени из Северо-Восточной Венгрии. *Stratum plus* 4 (2013), 117–123.
- KÜRTI 2007 = Kürti, B.: Fürstliche Funde der Hunnenzeit von Szeged-Nagyszéksós. In: *Attila und die Hunnen*. Szerk.: Anke, B. Speyer 2007, 258–261.

- MANOJLOVIĆ-MARIJANSKI 1964 = Manojlović-Marijanski, M.: *Kasnorimski šlemovi iz Berka-sova*. Novi Sad 1964.
- MINAJEVA 1929 = Minajeva, T. M.: Zwei Kurgane aus der Völkerwanderungszeit bei der Station Sipovo. *Eurasia Septentrionalis Antiqua* 4 (1929), 194–210.
- MRÁV 2003 = Mráv, Zs.: Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd-Bócsaújtelep (Vorbericht). *CommArchHung* 2003, 83–114.
- NAGY 2003 = Nagy M.: Hunkori férfisír Budapest-Zuglóból. In: *Vándorutak–Múzeumi Örökség*. Szerk.: Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E. Budapest 2003, 297–325.
- NAGY 2004 = NAGY M.: Két késő római kori fegyveres sír az aquincumi canabae nyugati szélén. *Budapest Régiségei* 38 (2004), 231–315.
- NAGY 2007 = Nagy M.: *Állatbrázolások és az 1. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3-6. század)*. [Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5.] Budapest 2007.
- NAWROTH 2004 = Nawroth, M.: Sattel. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 26. Hrsg.: Beck, H.–Geuenich, D.–Steuer, H. Berlin–New York 2004, 525–537.
- NOTHNAGEL 2008 = NOTHNAGEL, MARTINA: *Die völkerwanderungszeitlichen Bestattungen von Untersiebenbrunn, Niederösterreich*. Diplomarbeit, Universität Wien 2008.
- PALÁGYI 1990 = Palágyi S. K.: Römerzeitliches Pferdegrab in Tihany. *Alba Regia* 24 (1990), 17–45.
- POPA 2007 = POPA, A.: Frühhunnenzeitliche Besiedlung zwischen Ostkarpaten und Dnjestr. In: *Attila und die Hunnen*. Szerk.: Anke, B. Speyer 2007, 169–173.
- PUZDROVSKIJ–ZAJCEV–NENEVOLJA 1999 = Пуздровский, А. Е.–Зайцев, Ю. П.–Неневоля, И. И.: Погребение воина гуннского времени на Усть-Альминском могильнике. *Херсонесский сборник* 10 (1999), 194–207.
- PUZDROVSKIJ 2010 = Пуздровский, А. Е.: Воинское погребение гуннской эпохи из Усть-Альминского некрополя. In: *Древняя и средневековая Таврика*. Ред.: Дюличев В. П. [Археологический альманах 22.] Донецк 2010, 285–310.
- QUAST 2007 = QUAST, D.: Zwischen Steppe, Barbaricum und Byzanz. Bemerkungen zu prunkvollem Reitzubehör des 5. Jahrhunderts n. Chr. *APA* 39 (2007), 35–64.
- SAROV 1994 = Sarov, O.: Ein reiches Pferdegeschirr aus Kerc. In: *Beiträge zu römischer und barbarischer Bewaffnung in den ersten vier nachchristlichen Jahrhunderten*. Hrsg.: Carnap-Bornheim, C. v. [Akten des 2. Internationalen Kolloquiums in Marburg] Marburg 1994, 417–427.
- SZÖLÖSSY 1993 = Szölössy G.: Javaslat a lószerszámok és részeik egységes névhasználatára. *HOMÉ* 31–32 (1993), 563–596.
- TEJRAL 1995 = Tejral, J.: Neue Aspekte der frühvölkerwanderungszeitlichen Chronologie im Mitteldonaunraum. In: *Neue Beiträge zur Erforschung im mittleren Donaunraum*. Hrsg.: Tejral, J.–Friesinger, H.–Kazanski, M. [Spisy Archelogického 8.] Brno 1995, 321–362.
- TEJRAL 2010 = Tejral, J.: Zur Frage der frühesten hunnischen Anwesenheit in donauländischen Provinzen am Beispiel des archäologischen Befundes. *SlA* 58/1 (2010), 81–122.
- TOMKA 1986a = Tomka, P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *ActaArchHung* 38 (1986), 423–488.

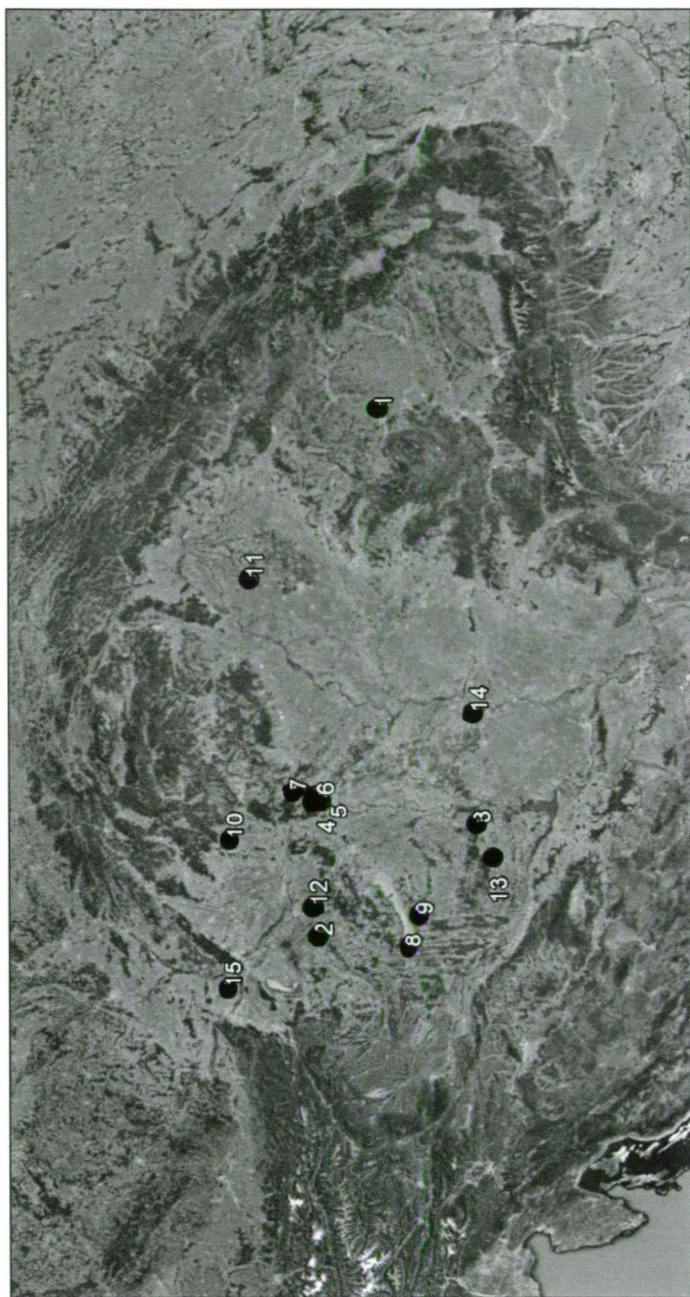
- TOMKA 1986b = Tomka P.: A sztyeppei temetkezési szokások sajátos változata: a hun halotti áldozat. *Arrabona* 22–23 (1986), 5–34.
- TOMKA 2001 = Tomka P.: Az árpási 5. századi sír. *Arrabona* 39 (2001), 161–188.
- TOMKA 2008 = Tomka, P.: Zwischen Hsiung-nu und Hunnen aus archäologischer Sicht. In: *Hunnen zwischen Asien und Europa*. Hrsg.: Externbrink, H. [Aktuelle Forschungen zur Archäologie und Kultur der Hunnen.] Speyer 2008, 91–99.
- VADAY 1989 = H. Vaday, A.: Die sarmatischen Denkmäler der Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums. *Antaeus* 17–18:1988–1989 (1989).
- VÖRÖS 2003 = Vörös G.: *Barbárok a római birodalom határvidékén. Régészeti leletek a madarasi szarmata temetőből (Bács-Kiskun megye)*. Kiállítási katalógus. Szerk.: Pálffy K., Szeged 2003.
- WELKOV 1936 = Welkov, I.: Ein frühvölkerwanderungszeitliches Pferdegeschirr von Oescus, Bulgarien. *Germania* 20 (1936), 203–204.
- WERNER 1956 = Werner, J.: *Beiträge zu Archäologie des Attila-Reiches*. München 1956.
- ZASZECKAJA 1994 = Засецкая, И.П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху (конец IV–V вв.)*. Санкт-Петербург 1994.
- ZASZECKAJA 2008 = Zaszeckaja, I. P.: *Сокровища сарматов: каталог выставки*. Санкт-Петербург 2008.
- ZEISS 1933 = Zeiß, H.: Ein hunnischer Fund aus dem Elsaß. *Germania* 17 (1933), 127–128.
- ZIEMIŃSKA-ODOJOWA 1961 = Ziemińska-Odojowa, W.: *Badania wykopaliskowe w 1959 r. na cmentarzysku kurhanowym w miejsc. Zywa Woda, pow. Suwalki*. *RoczBiał* 1 (1961), 193–221.

Harnesses in the Late Antiquity and Early Migration Period in the Carpathian Basin

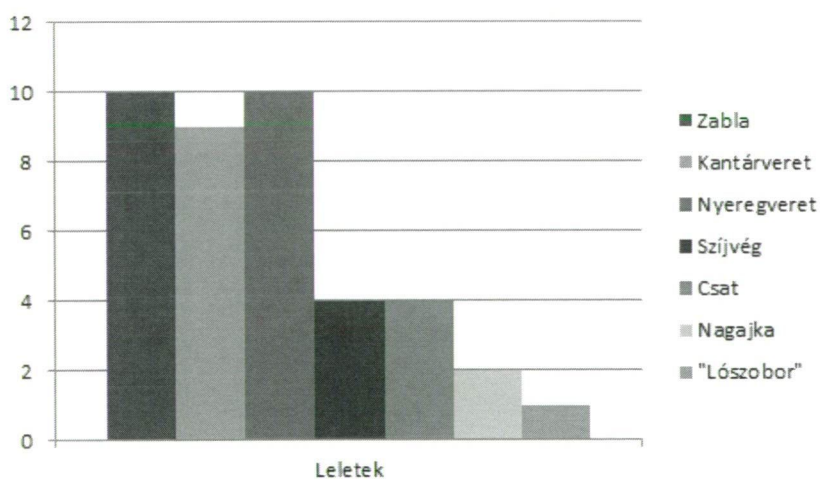
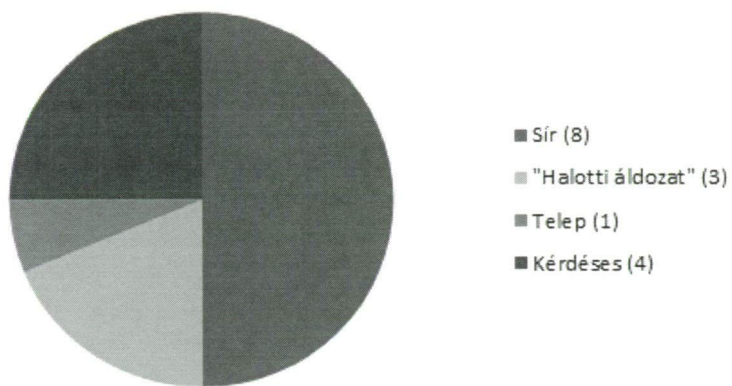
Written and archaeological sources provide us a lot of data considering the importance of horses for different nomadic peoples. Horses adorned with bridles made of precious metals served as markers of rank and can be well used for dating. The finds/assemblages I have examined from the time of the Late Empire and Early Migration Period provide us important data concerning the settlement areas, origin and fashion of different peoples. Beside the well-known leading finds of the Hun Period (e.g. Szeged–Nagyszéksős), I have extended my research to the period of the Late Empire and to the newly unearthed harnesses. Buried harnesses may be very different concerning their techniques and forms that can give answers to the questions of origin and date. The presence or absence of different finds may be of importance as well.

After the detailed review of the finds, it seems obvious that different objects may show connections to peoples originating from Inner Asia or Iran. Meanwhile the presence of Late Roman art and that of the Germanic Sösdala style can be detected. All of these styles can even appear on the same object, which refers to the co-habitation of different ethnical groups, the interaction of styles. For the dating of the finds, Jaroslav Tejral's chronological groups were most helpful, however, they should be dealt with criticism, since his research is not limited to the Carpathian Basin. Concerning these objects, it is important to take a glance on the eastern finds, since they do serve us analogies.

Judging from the examination of the objects, it can be stated that in the period in question, finds related to horses may be divided into multiple periods, however, they can not always be separated precisely in time. It is difficult to connect the objects buried in the Late Empire and in the Early Migration Period to one or more ethnic groups. In addition, most of the parallels point towards the East (to be more exact, to the direction of Crimea, or rather the South Russian steppe) that helps in the identification of the place of origin of different objects.

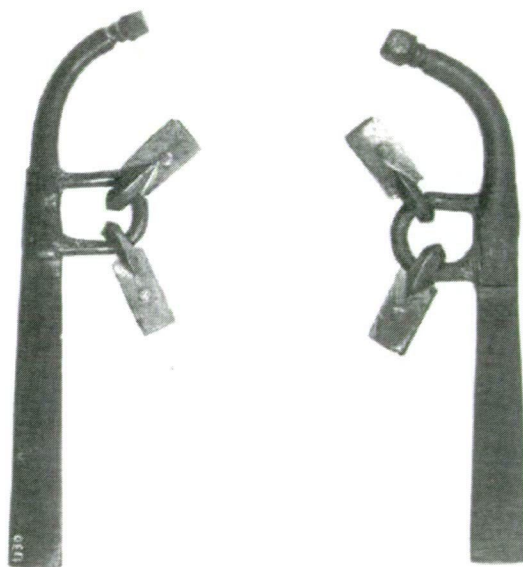
1. tábla: A lószerszámos leletgyűttesek elterjedése a Kárpát-medencében: 1.: Apahida; 2.: Árpás; 3.: Bátaszék; 4.: Buda; 5.: Budapest–Újpest; 6.: Budapest–Zugló; 7.: Göd–Bócsa-újtelep; 8.: Keszthely–Gátidomb; 9.: Lengyeltóti; 10.: Léva; 11.: Nyíregyháza–Oros; 12.: Pannonhalma; 13.: Pécsüszög; 14.: Nagyszéksós; 15.: Untersiebenbrunn

2. tábla: 1.: Az előkerülés körülményei; 2.: A leletek gyakorisága

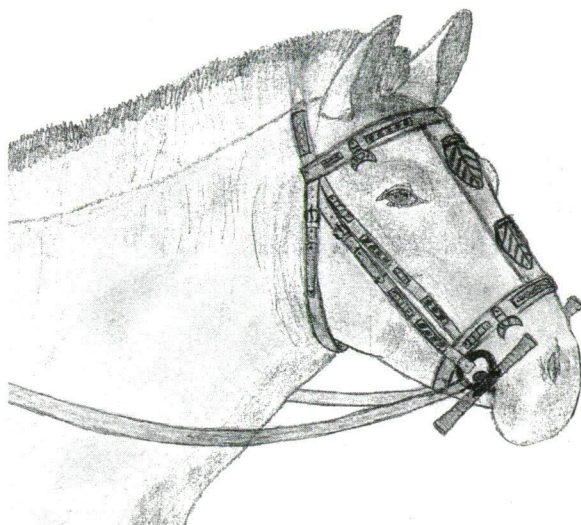

1

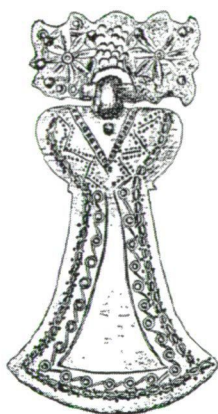

2

3. tábla 1.: A magyarországi zabla oldalnézetből (karika és feszítők);
2.: Az untersiebenbrunni pálcás zabla (NOTHNAGEL 2008, Taf. 10, 1–2)

1

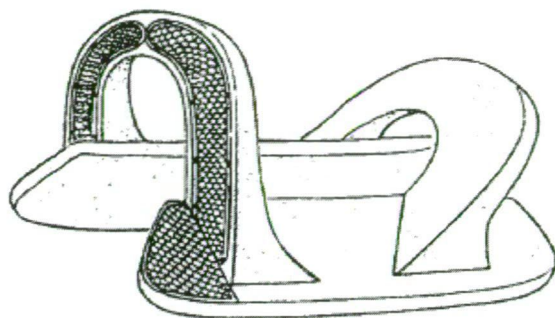

2

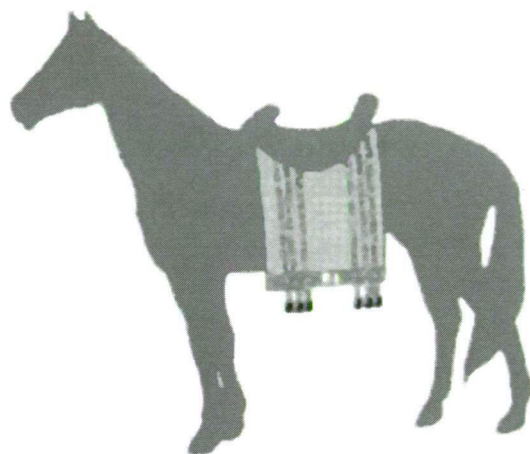

3

4. tábla 1.: A pécsüszögi kantárvat rekonstrukciója (Rajz: Tihanyi Balázs);
2.: Az untersiebenbrunni csüngő (NOTHNAGEL 2008, Taf. 28, 6); 3.: A magyarországi csüngő

1

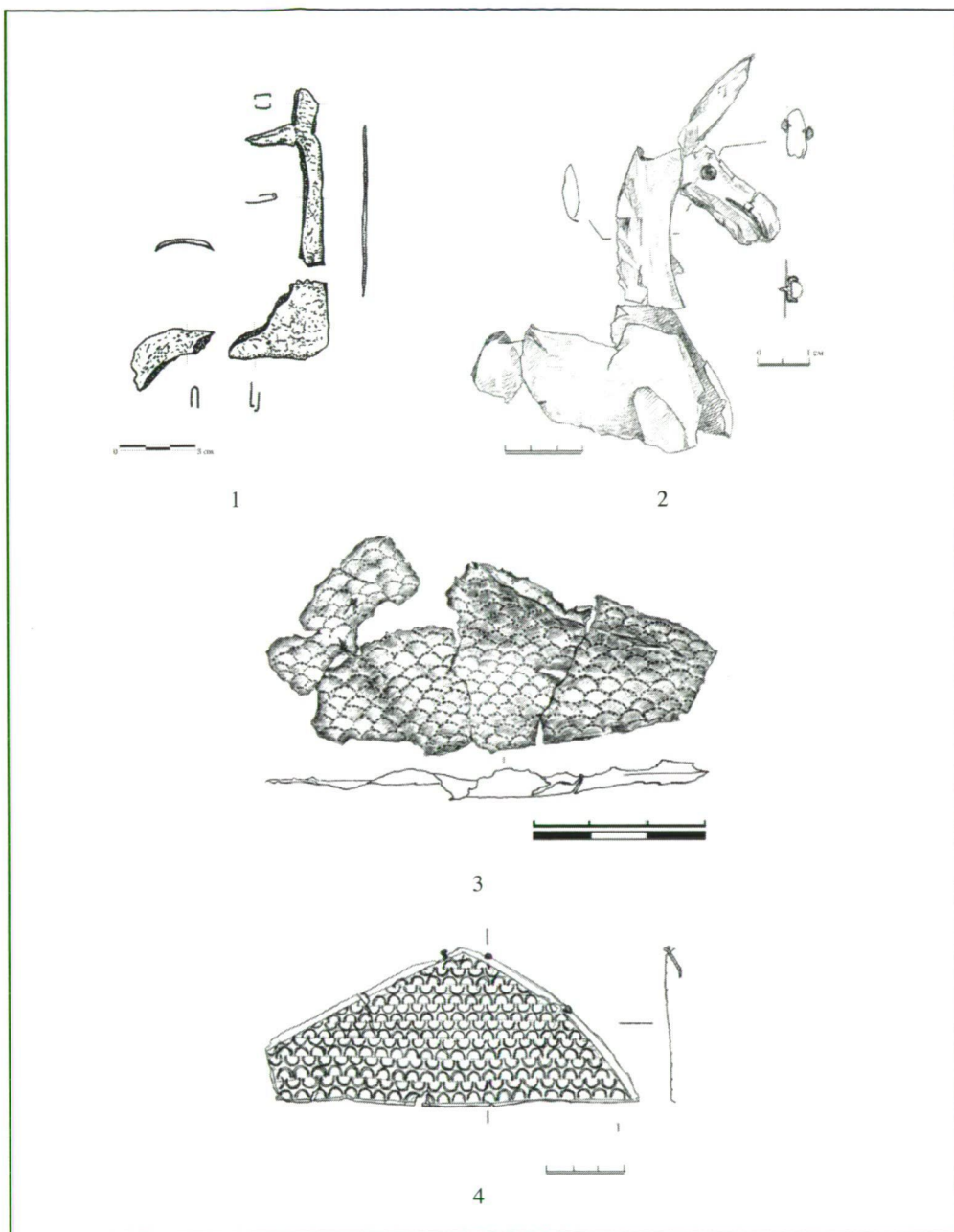

2

3

5. tábla 1.: Rekonstrukció a pécsüszögi nyeregveretek alapján (KAZANSKI–AHMEDOV 2007, Fig. 3, 2); 2.: Az újlaki rekonstrukció (NAGY 2004, 37. kép, 4); 3.: Az untersiebenbrunni nyereghez tartozó lemezek (NOTHNAGEL 2008, Taf. 17, 44)

6. tábla 1.: Az árpási állatka (TOMKA 2001, 7. kép); 2.: Az Ust'-Al'ma-i szobrocska (PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 12, 1); 3.: A nyíregyháza–orosi nyereglemmez (KULCSÁR–ISTVÁNOVITS 2013, Ris. 7); 4.: Az Ust'-Al'ma-i 957. sírból előkerült nyereglemmez (PUZDROVSKIJ 2010, Ris. 4, 1)

Sírrelési módok vizsgálata három kiskundorozsmai avar temetőben

1. Bevezetés

A népvándorlás kori sírok feltárása során gyakran nem azt a helyzetet látjuk, mint ami a temetéskor fennállt, a csontok és a mellékletek tőlük szokatlan helyen vagy szokatlan pozícióban kerülnek elő. Ezért a jelenségért legtöbbször a sírrelés felelős. Munkámban a Kiskundorozsma közelében – Daruhalom, Kettőshatár I. és Kettőshatár II. lelőhelyeken – feltárt avar temetők kirabolt temetkezéseit vizsgálom. A hazai régészetben ritkán adódik olyan lehetőség, hogy egy korszakból egyszerre három, egymás melletti temető kerüljön elő. Ezért tudományos szempontból is rendkívül nagy szerencse, hogy lehetőség nyílt a temetők együttes elemzésére. A lelőhelyek egyidejű vizsgálata lehetőséget ad arra, hogy a párhuzamos jelenségek és az eltérő jellegzetességek alapján a három közösség kapcsolatát érdemben vizsgáljuk.

Munkámat azzal kezdtem, hogy az ásatási dokumentáció (leírások, fotók, rajzok) alapján kiválasztottam az általam raboltnak vélt temetkezéseket.¹ Több esetben felül kellett bírálnom a leírásokban megfogalmazottakat, mivel azok többször olyan sírokat is raboltnak vélték, amelyek valójában nem voltak azok. Ezekben a sírokban legtöbbször nem a temetkezéssel egykorú, hanem későbbi bolygatások nyomai voltak megfigyelhetők (Árpád-kori és modern), melyeket nem lehetett ténylegesen rablásként értelmezni. A rabolt sírok kiválasztása után egy sírkatalógust hoztam létre, így a munka során részletesen megismerkedtem a temetők anyagával. Ezt követően elvégeztem a sírok komplex elemzését, mely dolgozatom fő tárgyát képezi.

Igyekszem a rabolt sírokat minél több szempontból elemezni, a témában felmerülő kérdésekre pedig a lehető legteljesebb válaszokat adni. Célom egy olyan általános érvényű módszertan kidolgozása, mely természetesen nem csak kizárólag az avar korra érvényes, hanem minden olyan korszakra, amikor a sírrelés szokásával találkozhatunk.

A három temető feltárása 2003-ban és 2004-ben az M5 és a M43 jelzetű tervezett autópálya nyomvonalán végzett megelőző ásatások keretében zajlott. Mindhárom lelőhely Kiskundorozsmától É-ra helyezkedik el, a Maty-ér két partján [1. tábla].² A daruhalmi temető

¹ Ezúton szeretném megköszönni Mészáros Patrícának (régész, CSMKH SZJH), Paluch Tibornak (régész, Móra Ferenc Múzeum) és Szalontai Csabának (régész), hogy rendelkezésemre bocsátották az ásatási dokumentációt, valamint engedélyezték, hogy a rabolt sírokat feldolgozzam. Köszönettel tartozom továbbá témavezetőimnek, B. Tóth Ágnesnek (egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Szalontai Csabának a türelmükért és a sok segítségért.

² Mészáros et al. 2006, 97.

használati ideje a közép avar korra, azaz a 7. század utolsó harmadára tehető. A Kettőshatár I. temető a 7. század végére, illetve a 8. század elejétől a 8–9. század fordulójáig, néhány sír esetében pedig a 9. század első harmadára keltezhető. A II. temetőt a 8. század második felében használták.

Az embertani anyag feldolgozása során kiderült, hogy a daruhalmi és a Kettőshatár I. temetőben is kerültek elő leprás egyének, megállapítható továbbá az is, hogy daruhalmi temető használatának vége egybeesik a Kettőshatár I. temető kezdetével. Mindezek alapján több mint valószínű, hogy a két közösség között fennállt valamilyen kapcsolat, a régészeti adatok (köztük a gyöngyök és a fülbevalók feldolgozása) alapján feltételezhető, hogy a daruhalmi közösség a Maty-ér túlsaján új temető (Kettőshatár I.) használatába kezdett.³

2. Sírrablás

A bolygatott temetkezések feltárása közben több jel is árulkodhat a sír korabeli felnyitására. Sok esetben már a kibontás előtt látni lehet, hogy egy sír bolygatott. Amikor a sírrablók kiássák a temetkezést, a sír betöltése (vagy annak egy része) keveredik más anyagokkal, majd így kerül vissza a rablógödörbe. Ezáltal a rablógödör feltöltése elkülönül a sír feltöltésétől. Ezek a sötét, vagy éppen világosabb elszíneződések lefelé haladva kisebbbbedhetnek, töltésszerűen szűkülhetnek, illetve elérhetik a sír fenekét is, így olykor meg lehet állapítani a bolygatás pontos helyét és célját. Ha a feltárás során nem lehet semmilyen elszíneződést megfigyelni, akkor a csontok elhelyezkedése alapján is lehet következtetni sírrablásra, azonban fontos megjegyezni, hogy a csontok elhelyezkedését sok más tényező befolyásolhatja. Vannak olyan sírok, amelyekben a rablás időpontjában a test még nem bomlott fel, így a csontok megmaradtak az eredeti helyükön. Bomláskor a holttest gyakran felfújódhat, ennek következtében is elmozdulhatnak a végtagok. Előfordulhat, hogy bizonyos állatok járatai keresztelik a sír aknáját, ebben az esetben az állatok el is mozdíthatják a csontokat és a mellékleteket egy részét.⁴ A csontok elmozdulása a koporsó egykori jelenlétével, bedőlésével is magyarázható.⁵

Az alábbiakban a három temető bolygatott temetkezéseit vizsgálom különböző szempontok alapján, melyek a következők: milyen arányban vannak kirabolva a temetők, hogyan helyezkednek el a csontok a sírokon belül, a sírrablók milyen típusú rablógödrök segítségével szerezték meg a kívánt tárgyakat. Ezek után részletesen kitérek a sírokon előkerült leletanyagra, illetve arra keresek választ, hogy milyen tárgyakat vihettek el a sírrablók a temetkezésekből. Tárgyalásra kerül, hogy mikor és kik hajthatták végre a sírok kirablását.

2.1. Rablottság

A vizsgált lelőhelyek közül Daruhalom, illetve a Kettőshatár I. temetők rablottsága arányában hasonló. A daruhalmi temető 93 sírjából 17, Kettőshatár I. temető 298 temetkezéséből 58 sorolható a rabolt temetkezések közé. Tehát az előbbi temető 18,3%-ban, míg az utóbbi 19,4%-ban tekinthető kiraboltnak. A Kettőshatár II. lelőhelyen feltárt temető rablottsága

³ SZALONTAI 2012, 149–152, 157; FÜLEKI 2014; KÖVÁRI 2014.

⁴ ASPÖCK 2003, 241–242.

⁵ TOMKA 1977–1978, 48.

nagyságrendekkel eltér a másik két temetőtől, valamint tudomásom szerint egyedülálló az eddig közölt Kárpát-medencei avar anyagban, ugyanis a 43 sír mindegyike korabeli rablás áldozatául esett, azaz a temető 100%-osan rabolt.

A daruhalmi temetőben főként férfi sírokat bolygattak meg, hiszen a rabolt sírok 64,7%-a férfi sír (11 sír), mindössze 11,8%-a női (2 sír) és 23,5%-a gyermeksír (4 sír). Kettőshatár I. temetőjében is hasonlóak az arányok, 41,4% férfi (24 sír), 29,3% női (17 sír) és 24,1% gyermeksír (14 sír). A II. számú temetőben a nők voltak többségben (51,2%), a férfi temetkezések csak a temető 30,2%-át teszik ki, a gyermeksírok pedig 11,6%-át. A halottak 7%-a nem meghatározható nemű [2. tábla 1].

2.2. A csontok helyzete

A daruhalmi temető 17 rabolt sírjának mindegyikében megfigyelhető volt a csontok különböző szintű elmozdulása. A felsőtestet minden temetkezésben erőteljes bolygatás érte, a csigolyák és a bordák nem anatómiai rendben helyezkedtek el [2. tábla 2]. A medence ritkán mozdult el, a karok általában a test mellett, nyújtva voltak találhatók. A lábak elhelyezkedését illetően megállapítható, hogy szinte minden esetben anatómiai rendben maradtak. A 118. sír betöltéséből 2 db lábujjperc, a 119. sírből pedig a kézcsontok egy része került elő a betöltésből, ami arra utal, hogy a rablók visszatemették a sírgödörket. A 152. sírt teljesen feldúlták, a koponyát és a combcsontokat leszámítva egyetlen csont sem maradt eredeti helyzetében.

Külön vizsgálva a férfi, női és gyermeksírokat, nincs túl nagy különbség a rablás módszerét illetően, hiszen a rabolt sírok nagy része férfi temetkezés, valamint szinte az összes sírt a felsőtestre koncentrálni rabolták ki.

Kettőshatár I. lelőhelyen a csontok nagyfokú elmozdítása, feldúlása jellemző. A felsőtest csontjai nagyon kevés esetben maradtak *in situ*, ugyanis legtöbbször ezt a testtáját bolygatták meg a sírrablók. 28 sírnál figyelhető meg, hogy a felsőtest csontjai hiányosak, elmozdultak, vagy teljesen össze vannak keverve, esetleg egy kupacba vannak pakolva, míg a lábszárcsontok eredeti helyzetben maradtak. 11 temetkezést dúltak fel teljesen a rablók, ezekben a sírokban csak néhány, vagy még inkább egyetlen csont sem maradt *in situ* [3. tábla 1].

A teljesen feldúlt sírok között egyenlő arányban oszlanak meg a férfi, női illetve a gyermeksírok, azonban a felsőtestre irányuló bolygatások szempontjából a férfi sírok vannak többségben (13 sír), a női és a gyermek sírok csak kisebb részét bolygatták meg ily módon.

A Kettőshatár II. temetőben még az I. temetőnél is nagyobb mértékben dúlták fel a sírokat. 34 temetkezést teljesen átforgattak, legtöbbjükben alig található néhány csont (14 sír szinte üres), sokszor a betöltésből került elő a csontok zöme. 8 temetkezés esetében a rablás csak a felsőtestre koncentrált. A 670. sírban eltemetett egyén csontváza maradt meg legépebben, csak a koponya és a bal alkar volt bolygatott.

Egy-egy temetkezésben más egyénhez tartozó vázrészek is előkerültek, pl. a 424. sír K-i végében egy kb. 10 csigolyából álló gerincoszlop feküdt *in situ*, melyhez bordacsontok tartoztak. A gerinc mellett előkerült egy combcsont, csigolyák és egy állkapocs, melyek egy másik csontvázhoz tartoztak. A sírban 4 térdkalácsot találtak. Ez a jelenség azzal magyarázható, hogy egyidejűleg több sír is nyitva lehetett, a sírrablók kidobálták a csontokat a

sírokból, majd munkájuk végeztével egy részüket visszadobálták a kitermelt földdel együtt, olykor nem törődve azzal, hogy melyik sírhoz tartoztak.

2.3. A rablógödörök típusai

A rablógödörket nem minden esetben lehetett megfigyelni a feltárás közben. A daruhalmi rabolt sírok közül csak a 140. sírnál sikerült azonosítani a rablóaknát [3. tábla 2]. A sír közepének K-i oldalához és az É-i végéhez egy-egy nagyobb folt kapcsolódott, melyek valószínűleg a sírra ráásott kutatóárkok foltjai lehettek. A felsőtest gyakori bolygatottsága alapján arra lehet következtetni, hogy a legtöbb sírt a sírrablók tudatosan egy, a felsőtestre irányuló aknán át közelítették meg, melyek akár fokozatosan szűkülhettek.

A Kettőshatár I. temetőben 8 sírnál rendelkezünk információval a rablógödörre vonatkozóan. Ezek közül 5 a felsőtestre irányult, egy csak a sír fej felőli végére, a váll vonaláig terjedt ki (222. sír), egyet pedig a halott derekára ástak rá (236. sír). Mivel a temető bolygatott vázainak zömmel a felsőteste roncsolódott, ezért feltételezhető, hogy a többi temetkezést is hasonló rablóaknákkal nyitották fel a sírrablók. Kivételes az 501. sír, amely felett nagyméretű ovális folt jelentkezett, ami minden bizonnyal a rablógödör nyoma volt [4. tábla 1]. Érdekes, hogy kb. 20 cm mélységtől már csak az eredeti sírgödörn belül folyt tovább a rablóakna ásása, mely a sírrablók nagyfokú precizitásáról tesz tanúbizonyságot.

Kettőshatár II. teljesen kirabolt temetőjének 43 sírjából 20-nál figyelhető meg rablógödörre vonatkozó adat. Ennek fele olyan rablóaknáról számol be, amely nyesési szinten eltorzította a sírgödör foltját (ovális vagy szabálytalan alakú folt), majd 10–20–30 cm mélyen már az eredeti sírgödör falain belül folytatódott. Hasonló módszerrel rabolhatták ki a Kettőshatár I. temető 501. sírját is, továbbá azokat a temetkezéseket, melyeknek foltjai a nyesési szinten szabálytalan alakúak voltak (további 7 sír), erre a daruhalmi temetőben is van példa.

Egyes sírokat, illetve a temető szélét ún. kutatóárkokkal próbálták a sírrablók megkeresni. A 420., 439. és a 443. sírt így fedezhették fel, ugyanis mindegyik temetkezéstől néhány méterre egy-egy függőleges falú, egyenes aljú árok volt megfigyelhető. A 717. rablóárkot a temető közepén ásták meg, mely talán a leggazdagabb temetkezés keresésére szolgált.⁶ 4 alkalommal lehetett megfigyelni, hogy egyetlen rablógödörrel több sírt is kiraboltak. A 434. és a 435. sír felett egy nagy folt körvonalazódott a nyesési szinten, ezt követően pedig a legtöbb temetkezéshez hasonlóan a sírrablók a sírgödörön belül folytatták a tevékenységüket. A 433. objektumon keresztül a 705., 706. és 707. sírokat rabolták ki, a 426. objektum (rablógödör) pedig a 708. és a 709. sírt bolygatta meg. A 680. objektum (rablógödör) feltárása során 20 cm mélységben kirajzolódott a 711. és a 712. sír foltja [4. tábla 2].

Mindhárom temetőben megfigyelhető, hogy a bolygatott sírok egy része a nyesési szinten szabálytalan alakú folttal rendelkezik, amely kb. 20 cm mélységben az eredeti sírgödörben folytatódott tovább. Ez arra enged következtetni, hogy a sírrablók tisztában voltak a sírok elhelyezkedésével a temetőkön belül, illetve a sírok kirablását nagyon precízen vitték véghez.

⁶ SZALONTAI et al. 2014, 164.

2.4. A leletanyag

Az ép és a bolygatott sírok leletanyagának összevetésével lehet arra következtetni, hogy a sírablók milyen tárgyakat vihettek magukkal. Mindegyik lelőhely esetében elvégeztem az összehasonlítást és a következő eredményre jutottam:

Daruhalom lelőhelyen a férfi sírok között megfigyelhető, hogy a rabolt sírokban egyáltalán nem került elő fülbevaló, valamint átlagosan kevesebb övcsat volt jellemző. A sírablók minden bizonnyal az ékszereket tulajdonították el, így a fülbevalókat, ezen kívül az értékeesebb (bronz, ezüst) övtartozékokat. Elképzelhető, hogy különböző eszközöket is magukkal vittek, legalábbis erre utalhat ezen tárgyak teljes hiánya a rabolt sírokban. Az ép női és gyermektemetkezésekben előforduló fülbevalók viszonylag nagy száma miatt ugyanaz feltételezhető, mint a férfi síroknál, tehát az ékszereket ugyancsak elvitték a sírablók.

A Kettőshatár I. temetőben a sírablók a férfi sírokból valószínűleg a fülbevalókat, illetve az öv értékes tartozékait vagy egyben az egész övet lophatták el. A temető férfi sírjainak többségét a felsőtestre és a medencére irányulóan bolygatták meg, így valószínű, hogy a sírablók a férfitemetkezésekből elsődlegesen az övet kívánták megszerezni. Csak 5 rabolt sírból került elő övveret, amely arra utalhat, hogy a bőr, amelyre fel voltak erősítve a veretek, már felbomlott vagy nagyon gyenge állapotban lehetett a rablás időpontjában. A bőr bomlási ideje nem ismert, hiszen nagyon sok tényező befolyásolhatja.⁷ Azok a temetkezések, amelyekben ezek a veretek előkerültek, kivétel nélkül teljesen fel voltak dűlva, azaz a csontok szétszórva, a sírgödör különböző részein kerültek elő, tehát a temető régebbi sírjai közé tartozhattak. A néhány előkerült fegyver alapján nem zárható ki az sem, hogy a kirabolt temetkezésekben is lehetettek fegyverek. Az elszíneződött csontokkal rendelkező sírok közül mind a 4-ben férfi volt eltemetve. Az elszíneződések utalhatnak eltulajdonított övcsatokra, vagy mint például a 252. sír esetében – ahol az ujjperceken lehetett a zöld foltokat megfigyelni –, gyűrűre is. Az ép női és gyermektemetkezésekben előforduló fülbevalók nagy száma is arra enged következtetni, hogy a többi sírban is hasonló mennyiséggel lehetett számolni.

Az eltulajdonított fémtárgyakról sokszor árulkodhatnak a csontokon észlelhető zöld foltok, patinanyomok. Ezek az elszíneződések valamilyen réztartalmú fémtárggyal való érintkezés eredményei. A körülményektől függ, hogy a nyomok mennyi idő alatt alakulnak ki a csontokon, elképzelhető, hogy viszonylag hamar megjelennek, ha a közvetlen környezetükben lévő fémtárgy korróziója elindul.⁸ A temető 4 sírjának csontjain lehetett zöld foltokat megfigyelni. A 47. sír esetében az egyik orsócsonton, a singcsonton, a medencén és az egyik combcsonton voltak ilyen nyomok, míg a 252. sírban az ujjperceken figyeltek meg zöld foltokat. A 262. és a 613. sírokban a medencén voltak elszíneződések, a 613. sírban még a bal alkarcsonton is észlelhetőek voltak a zöld foltok. Egyik sírban sem kerültek elő olyan tárgyak, amelyek szokványos helyzetük alapján a foltokat okozhatták volna. A tárgyaknak közvetlenül kellett érintkezniük a csontokkal, ami azt jelenti, hogy ezeknél a vázagnál a lágyrészek teljes felbomlása már bekövetkezett jóval a rablás előtt. Mind a négy temetkezésnél erről tanúskodnak a csontvázak is.

⁷ A bőr fajtája, vastagsága, megmunkáltsága, a föld nedvességtartalma, a talajtípus, a koporsó, a halott öltözete, a fémtárgy közelsége, illetve a holttestből származó váladékok játszhatalnak közre a bomlási folyamatban.

⁸ Molnár Erika antropológus (SZTE TTIK Embertani Tanszék) szóbeli közlése alapján.

A Kettőshatár II. temető leletanyagának vizsgálata a másik két temetőhöz képest problémásabb feladat, hiszen a 100%-os rablottság miatt nincs olyan ép temetkezés, amely a rablott és az érintetlen sírok összevetésében segítene. Ennek ellenére a férfi sírokban különböző fegyverek (nyílhegyek, íjtartozékok, balta), övtartozékok, aranyveretek is kerültek elő, valamint női temetkezésekben is előfordult néhány nemesfém tárgy, veretek és fülbevalók. Ezek alapján feltételezhető, hogy az ilyen típusú, gazdag eltemetettre utaló tárgyakból a rablás előtt jóval több lehetett. A gyermeksírok leletei között az edények és a koporsókapcsok dominánsak.

5 temetkezés esetében a csontokon zöld elszíneződések látszottak. A 423. sírban az ujjperceken, a 424. sírban a sarokcsonton, a sípcsonton és a szárcapocscsonton, a 430. sírban a koponyán két oldalt a fül magasságában, a 622. sírban a sarokcsonton, a 709. sírban pedig az ujjperceken lehetett a foltokat megfigyelni. Egyik temetkezésben sem került elő olyan lelet, amely az elszíneződéseket okozhatta volna, így valószínűleg a sírrablók ezeket a tárgyakat magukkal vitték. Az ujjak esetében gyűrűt, a koponya két oldalán lévő foltok alapján pedig fülbevalók egykori meglétét lehet feltételezni. Mind az öt sírt teljesen feldúlták a sírrablók, eszerint a temetés és a rablás között hosszabb idő telt el, amely elég lehetett ahhoz, hogy a réztartalmú tárgyak a csonttal közvetlenül érintkezve zöld foltokat hagyjanak és a váz egyes részei elmozduljanak egymástól.

A nagyméretű sírgödrök alapján nem kizárt, hogy állatok (köztük lovak) is voltak a sírokban, amelyeknél ugyancsak előfordulhattak értékes mellékletek. Egyedül a 711. sírból került elő lóra utaló melléklet: egy korrodált, erősen töredékes, hurkos fülű, ívelt talpalójú vaskengyel, illetve egy aranylemezből préselt, lekerekített végű, téglalap alakú lószerszámveret. A bőrévekhez hasonlóan a lószerszámok szíjazata is felkelthette a sírrablók figyelmét, nem véletlen tehát, hogy csak egyetlen veret került elő a temetőben. Elképzelhető, hogy a lószerszámhoz készített szíjak vastagabbak, strapabíróbbak voltak a bőréveknél, hiszen gyakori és erőteljes igénybevételnek voltak kitéve, így ezek később indulhattak bomlásnak, mint az övek. A temetkezések archaeozoológiai vizsgálata szerint csak 10 sírból származik lócsont, síronként átlagosan 2-2 db. A 711. sírból viszont nem került elő lócsont, pedig a leletek alapján várható lett volna. Tehát az intenzív rablás során a lócsontvázakat is roncsolhatták a sírrablók, ugyanúgy, mint az emberi maradványokat, hiszen ezekben a temetkezésekben az emberi csontokból is igen kevés volt megtalálható.

2.5. Mikor rabolhatták ki a sírokat?

Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a sírok kirablásának időpontjához, több tényezőt is érdemes részletesen megvizsgálni. Voltak-e olyan, a felszínen is látszódo jelek a rablás időpontjában, melyek segíthették a sírrablók a tájékozódását; hogyan helyezkedtek el a csontok a sírban (holttest felbomlásának fázisai); milyen viseleti elemekkel temették el a halottat és ezek mennyi idő alatt bomolhattak fel stb. Tekintettel kell lenni a koporsók korhadási idejére is, mivel a három temetőre különböző arányban, de jellemző a koporsóhasználat.

Sajnos ezek vizsgálatával kapcsolatban elmondható, hogy a különböző anyagok, illetve a holttest felbomlásának időtartama lelőhelyenként, valamint korszakonként eltérhet, hiszen az eltérő közegek mindenhol másként hatnak a szerves anyagokra. Emiatt tehát nagyon nehéz olyan időintervallumokat meghatározni, melyek jól használhatóak tájtól, közegtől,

illetve lelőhelytől függetlenül. Ennek függvényében a kísérleti régészet sem hozhat eredményt,⁹ hiszen – jelen esetben – a késő avar kori helyzetet lehetetlen a tárgyalt területen megfelelően rekonstruálni.

A csontok elhelyezkedése plusz információkkal szolgálhat a sír kirablásának idejét illetően, hiszen ezekből lehet arra következtetni, hogy a holttest a felbomlás mely fázisában lehetett a bolygatás idején. 1. Röviddel a temetés után, amikor a test rothadó állapotban van; 2. hosszabb idővel a temetést követően, amikor a halott lágy részeinek pusztulása már végbe ment, azonban üreg van a sírban, azaz a koporsó még nem roskadt össze; 3. a bolygatás hosszú idővel a temetés után történt, ekkor már a koporsó is beszakadt, tehát nincs üreg a holttest körül.¹⁰

A bomlás folyamatát különböző tényezők befolyásolhatják, pl. víz, levegő, hőmérséklet. Fontos az is, hogy a test milyen állapotban volt a halál időpontjában; mennyi idő telt el a halál és a temetés között; van-e koporsó, és ha igen, mekkora és milyen fából készült. Függhet attól is, hogy az eltemetett kövér vagy sovány volt-e; valamint attól is, hogy milyen öltözetben temették el; milyen a talaj típusa; illetve voltak-e szerves anyagból készült mellékletek a sírban, mivel azok felgyorsíthatják a bomlás folyamatát. Átlagosan a holttest lágy részeinek felbomlása kb. 10 évig tart, de nedvesség esetén ez a folyamat sokkal több időt is igénybe vehet.¹¹ A továbbiakban ezt a 10 évet veszem alapul a temetők sírjainak vizsgálata során, azonban nyilvánvalóan ez az intervallum nem helytálló minden egyes temetkezés esetében, hiszen akár mindhárom temetőben eltérő viszonyok játszhattak közre a holttest felbomlásában.¹²

Időrendi szempontból a viseleti elemek tartóssága és elbomlása is jelentős. A bőrövekkel és a lószerszám szíjzatával kapcsolatban fentebb már megjegyeztem, hogy 1–2 db magányos veret valószínűleg csak abban az esetben kerülhet elő, ha a bőr, amelyre fel voltak erősítve, már részben vagy teljesen megsemmisült. Mivel azokban a temetkezésekben, ahol ezt meg lehetett figyelni, a holttest már teljesen felbomlott, a csontok helyzete alapján, elképzelhető, hogy ez a folyamat közel azonos időt vehetett igénybe, mint a különböző megmunkált bőrök esetében.

2.5.1. Kiskundorozsma–Daruhalom

A 17 temetkezést egy kivétellel a felsőtestre koncentrálni rabolták ki, tehát a holttestek hosszabb idővel a temetést követően lettek megbolygatva, amikor a lágyrészek pusztulása már végbement. A koporsók a legtöbb esetben jól megfigyelhetőek voltak, ezeket általában 2 cm vastag deszkából alakították ki.¹³ A 21. sírban jól kivehető volt a koporsó feltétele, melynek vonalát kísérve néhány csont is előkerült, amely egyértelműen a koporsó meglétét bizonyítja a rablás időpontjában. Mindezek alapján a 152. sír koporsójának kivételével a koporsók

⁹ Természetesen itt most nem a holttest felbomlásának időtartamára gondolok.

¹⁰ SÁGI 1964, 389–392.

¹¹ ASPÖCK 2003, 242–243.

¹² Tettamanti Sarolta a vác–kavicsbányai avar temető vizsgálatá során minimum 3 évben határozta meg a holttest felbomlását (TETTAMANTI 1972, 46), míg Bakay Kornél szerint ez a folyamat 5 év alatt megy végbe (BAKAY 1973, 78).

¹³ A daruhalmi koporsók hosszanti oldalai párhuzamosak voltak, általában szűkre tervezték őket, emiatt a halott testét szorosan be is csavarták valamilyen lepellettel annak érdekében, hogy beférjen a koporsóba (MÉSZÁROS et al. 2006, 98).

feltételezhetően még jó megtartásúak voltak a rablás idején, mivel ebben az esetben a sírt teljesen átforgatták, így a koporsó is megrongálódott, ha az még addigra nem esett szét. A 118. sír estében a lábujjsontok, a 119. sírnál pedig a kézcsontok egy része a betöltésből került elő, így elképzelhető, hogy e két temetkezés koporsója is széteshetett a kirablás idejére. Ezek a sírok lehetnek a temető legrégebbi temetkezései.

A fafajta ismerete nélkül is megállapítható, hogy legalább 8–10 évnek kell elteltie a 2–3 cm vastag deszkák elkorhadásáig,¹⁴ azonban a holttest teljes felbomlása is kb. 10 évig tart. Amennyiben a koporsók tényleg jó megtartásúak voltak a kirabláskor, akkor 8–10 évnél több ideig álltak el a földben.

Néhány sír esetében a sírgödörök alsó és felszíni sarkaiban egy-egy kiugró kis fül rajzolódott ki. A fülek vonalában, a sarokban kör átmetszetű oszlopra utaló nyomokat figyeltek meg a sír aljától a nyelési szintig. Ezek az oszlopok a föld felszíne fölé emelkedő, valószínűleg tetőszerű konstrukciót tarthattak, amelyet sírhant gyanánt emelhettek a halott fölé. Az így kialakított sír feletti hant minden bizonnyal tovább maradt látható, mint a földkupacok. Tomka Péter a felszíni, fából készített sírjelek fennmaradási idejét kb. 60 évre teszi,¹⁵ ebből kifolyólag a felszíni faszerkezetek is elállhattak kb. 60 évig. Hasonlóan a holttest felbomlásához, itt is meg kell jegyezni, hogy ezek a faszerkezetek akár temetőnként eltérő ideig állhattak el, így a 60 év egy megközelítőleges intervallum. A kirabolt sírok közül a 41. és a 130. sír esetében ugyanilyen oszlopnymokat észleltek a feltárás során. Mivel a sírok kirablása legalább 10 évvel a temetés után következhetett be a csontok helyzete és a koporsók alapján, így nagy valószínűséggel a sírrablók láthatták ezeket a konstrukciókat. Alátámasztja ezt a feltevést az is, hogy a sírok (41. és 130. sír) faltjai a nyelési szinten kevésbé vannak eltorzítva.

A temetőből fejfára, sírjelre vonatkozó adat is van. A 132. rabolatlan temetkezés betöltésében a felszíntől egészen a halottig észlelhető volt egy hengeres, fekete betöltési réteg [5. tábla]. Mivel a sírrablók a bolygatott sírok betöltését a legtöbb esetben teljesen átforgatták, így célszerű volt a fejfa eltávolítása is, melynek visszahelyezésére minden bizonnyal nem fektettek hangsúlyt. Emellett más tényezők is közrejátszhatnak abban, hogy csak kevés sír esetében sikerült a fejfa maradványait megfogni. Az elszíneződés észlelhetősége függ a talaj típusától, a vízháztartástól, a sírgödör mikroklímájától, a felhasznált fafajától, valamint a fa vastagságától is.¹⁶ Ezek szerint nem kizárt, hogy a 17 rabolt sír között is voltak sírjellel rendelkezők. Az efféle sírjelölések jelezhették a halott nemét, korát illetve társadalmi rangját is,¹⁷ a megfelelő jelekkel ellátott fejfa magát a halottat jelképezte.¹⁸ A 132. sír fejfája valószínűleg látszódott a rablások időpontjában, azonban valamilyen okból kifolyólag mégsem nyitották fel a temetkezést. A sírból 3 db vascsat, vaskés, kova, vaskarika, valamint egy bronz- és egy vastárgy került elő, amely azt igazolja, hogy a sírban eltemetett személy nem volt magas rangú.

¹⁴ A koporsók élettartama átlagosan kb. 10 év, bár ez nagyban függ a fa fajtájától. A bükkből készült koporsók tartanak ki a legtovább, akár 35 évig (ASPÖCK 2003, 243), a tölgyfa koporsók 8–15 évet bírnak ki (BAKAY 1973, 78).

¹⁵ TOMKA 1992, 71.

¹⁶ TOMKA 1977–1978, 48.

¹⁷ TRUGLY 1991, 258.

¹⁸ TOMKA 1985, 298.

2.5.2. Kiskundorozsma–Kettőshatár I.

Ha ugyancsak a 10 éves intervallumot vesszük figyelembe a lágyrészek felbomlásánál, akkor a felsőtesten megbolygatott és a teljesen átforgatott csontvázakat tartalmazó sírokat a temetést követően minimum 10 évvel rabolhatták ki. Azoknál a temetkezéseknél, ahol a bolygatás ellenére nagyjából *in situ* megmaradtak a vázak, arra következtethetünk, hogy a testet összetartó izomzat a rablás időpontjában még nem bomlott fel teljesen, így 10 évnél rövidebb időnek kellett eltelnie a temetés és a sír kirablása között.

A rabolt sírok között csak alig 1–2 temetkezésben lehetett megfigyelni koporsóra vonatkozó adatokat, amely összefüggésbe hozható a bolygatásokkal is, hiszen ha egy sírt teljesen átforgattak, akkor a temetkezésben lévő föld is átforgatásra kerülhetett, tehát az igen nehezen megfogható elszíneződések a sír alján könnyen megsemmisülhettek, illetve a még meglévő famaradványok súlyosan rongálódhattak. Ennek ellenére a teljesen feldúlt 162. sírban sikerült koporsóra utaló nyomokat megfigyelni. Hasonlóan a daruhalmi temető közösségéhez, a Kettőshatár I. temetőben is ácsolt deszkakoporsókba temetkeztek. Ezeknek a koporsóknak a fennmaradási ideje minimum 8–10 év lehetett. A 162. sír esetében azt kell feltételeznünk, hogy a csontváz hamarabb felbomlott, mint a koporsó, ugyanis ez utóbbi maradványai a feltárás idején jól megfigyelhetőek voltak, tehát a rablás idején még nem korhadhatott el. Tehát a 162. sírt több mint 10 évvel a temetést követően rabolhatták ki.

Több temetkezésnél megfigyelhetőek voltak a sírgödörben gerendázatra utaló nyomok, amelyek minden valószínűség szerint felszínen álló szerkezetet tarthattak.¹⁹ A rabolt sírok közül egyedül a 47. sírnál van adat oszlophelyek meglétéről. Ahogy az már fentebb említésre került, az ilyen felszínen álló faszerkezetek sokáig, több évtizeden (akár 60 éven) keresztül megmaradhattak, így valószínűleg több temetkezés esetében is több mint 10 év telt el a kirablás ideje és a temetés között.

2.5.3. Kiskundorozsma–Kettőshatár II.

A sírok többsége (34 temetkezés) teljesen fel lett dűlve, tehát a csontok elhelyezkedéséből arra lehet következtetni, hogy a rablás olyan időszakban történt, amikor már a test izomzata, lágy részei már nem tartották össze a holttestet, így ezeknél a temetkezéseknél is a rablások időpontjának alsó határa minimum 10 évre tehető.

Több temetkezés esetében megfigyelhető, hogy bizonyos vázrészek hiányoznak, vagy több holttesthez tartozó vázrészek találhatók egy sírgödörben. Ebből az következik, hogy a sírok közötti átdobálás csak úgy volt lehetséges, ha a sírok egy része vagy mindegyike egy adott időpontban nyitva volt, azaz rablásukra egyszerre került sor.²⁰

A sírok legalább kétharmada koporsós temetkezés volt a koporsóvasalások és a koporsókapcsok alapján. A csontok helyzetéből fakadóan biztos, hogy a koporsók maradványait is szétverték. Egyes koporsókapcsok a betöltésből kerültek elő, tehát a földdel együtt a koporsó maradványait is kidobálhatták a sírgödörökből, majd a visszatemetéskor ezek újra bekerültek

¹⁹ MÉSZÁROS et al. 2006, 100.

²⁰ SZALONTAI et al. 2014, 167.

a gödörbe. A koporsódeszkák ebben a temetőben sem voltak vastagabbak 2–3 cm-nél, ami azt jelenti, hogy a koporsók élettartama minimum 8–10 év lehetett.

A 424. sír K-i végében egy kb. 10 csigolyából álló gerincoszlop feküdt *in situ*, melyhez bordacsontok tartoztak. Ezen csontok együttes elmozdítása csak úgy történhetett meg, ha üreg volt a temetkezésben, tehát a koporsó még nem korhadt el a rablás időpontjában. Ha a koporsó időtartamát minimum 8–10 évre tesszük, akkor ennél kevesebb idő telhetett el a temetés és a rablás között. A 424. temetkezés így minden bizonnyal a fiatalabb sírok közé tartozik.

Említettem már, hogy a sírrablók kutatóárcokkal kezdték el keresni a sírokat, ami azt jelenti, hogy a rablás időpontjára a sírok egy részének felszíni nyoma már eltűnt és ezért voltak kénytelenek ezt a technikát alkalmazni. Megállapítható tehát, hogy a kutatóárcokkal megtalált, valamint kirabolt sírok (420., 439., 443.) lehettek a temető legrégebben megásott temetkezései.

A rablógödörök a legtöbb esetben a nyelési szinten eltorzították a sírgödör faltját, azonban lefelé mélyülve, kb. 20 cm után kizárólag a sírgödörön belül haladtak. E precizitás alapján, illetve, hogy a temető összes sírját megtalálták a sírrablók, arra lehet következtetni, hogy sírok döntő többségénél még észlelhetők voltak a felszíni jelölések (sírhant, fejfa, tetőszerű konstrukció, így maximum 60 év telhetett el a temetés és a sírok kirablása között.

A másik két temetőhöz hasonlóan ezeknél a síroknál is találtak olyan cölöpnymokat, melyek felszínen álló építményt tarthattak. Ezek a konstrukciók minden bizonnyal tovább maradtak láthatóak, mint a földből kialakított sírhant. 4 sír esetében (434., 439., 453., 707.) figyeltek meg felszínre épített szerkezetet, ebből kettő (434., 439.) mellett azonban kutatóárcot is húztak a rablók, ami azt jelenti, hogy a rablások idején már ezek a faszerkezetek sem látszódtak. Így nem kizárt, hogy ezen néhány sír esetében 60 évnél több idő telt el a temetés után a sírok kirablásáig, tehát ezek a sírok lehettek a temető legidősebb temetkezései.

2.6. Kik rabolhatták ki a sírokat?

Mindhárom temetőben megfigyelhető, hogy a rablásokat nagyon precízen, gyakorlatilag a sírgödörön belül hajtották végre. Ez arra utal, hogy a sírrablók ismerték a temetőket, valamint tudhatták, hogy melyek a leggazdagabb temetkezések, tehát minden valószínűség szerint avarok voltak a temetők kirablói. Elképzelhető, hogy léteztek kifejezetten sírrablásra szakosodott csoportok is. A saját közösség sírjainak kifosztása más népeknél is szokás volt (pl. langobardok, mongolok),²¹ melyet a társadalom bizonyosan megvetett és elítélt, a germánok törvényei például tiltották és súlyosan büntették is a sírrablást.²²

A daruhalmi temetőt használó közösség a temető felhagyása után valószínűleg a Kettőshatár I. lelőhelyen feltárt temetőt használta, és valószínűleg csak a temetőváltás után rabolták ki a 17 sírt. Kőhegyi Mihály szerint egy temető sírjait csak akkor rabolhatták ki, mikor a nemzetség hatalmát megdöntötték, tagjai elpusztultak vagy elvándoroltak.²³ A sírok hasonló

²¹ KŐHEGYI 1994, 279.

²² SÁGI 1963, 68. A ménfőcsanakai langobard temető feldolgozása kapcsán Vaday Andrea említi, hogy nem meglepő a magas rablási arány, hiszen az Itáliában írásba foglalt törvénykönyv, az *Edictum Rothari* külön pontban foglalkozik a sírrablással (VADAY 2008, 46).

²³ KŐHEGYI 1994, 279.

módszerrel vannak kirabolva, ezek szerint egy sírabló csoport tevékenységéhez lehet kötni a temetkezések kifosztását, melyet közel egy időben hajthattak végre. A temetőn belül ez a 17 sír nem egy tömbben, hanem szétszórva helyezkedett el, tehát ez is azt bizonyítja, hogy a sírablók tudták, hogy mely sírokat érdemes felnyitni. Elképzelhető ezek szerint, hogy a Kettőshatár I. közössége (melybe beleolvadt a daruhalmi közösség) rabolta ki a daruhalmi temetőt. Azonban joggal lehet azt állítani, hogy egy közösségen belüli leszármazottak tisztelték annyira őseiket, hogy azok temetkezéseit nem gyalázták meg annak kirablásával. Természetesen az sem kizárt, hogy az autópálya nyomvonalán kívül más avar közösség is temetkezett, akik közeli kapcsolatban állhattak a Kiskundorozsmán eltemetettekkel, olyanokra, hogy ismerték a temető belső rendjét, de mégsem annyira, hogy ne rabolják ki a sírjaikat.

A Kettőshatár I. temető esetében, – hasonlóan a daruhalmi lelőhelyhez, – ugyanezeket a lehetőségeket lehet számba venni. Vagy a saját közösség rabolta a temetőt, vagy egy közeli, eddig még feltáratlan temetőt használó csoport.

A Kettőshatár II. temető sírablói tudhatták egy fennálló szájhagyomány alapján, hogy az eltemetettek egy kiemelkedően gazdag közösség tagjai voltak. A rablás intenzív mivolta jelzi a rablók erős kutatási és kincskeresési vágyát. Igen felkészült sírablók lehettek, alaposságukat bizonyítja a kutatóárokok megléte, hatékonyságukat pedig az igazolja leginkább, hogy a temető összes sírját sikerült kirabolniuk. Ha elfogadjuk azt, hogy tényleg fennállt valamilyen hagyomány a temető gazdagságát illetően, akkor csakis régóta a közelben élő közösség tagjaira gondolhatunk a II. temető rablóinak kiletétét illetően.²⁴ Sági a vörsi temetővel kapcsolatban azt állítja, hogy a temető kirablója a vörsi telep szolganépe lehetett, hiszen ezek az emberek ismerhették leginkább a jelölések alapján eltemetett személyeket és tisztában lehetettek a temető belső rendjével is,²⁵ ezen kívül mivel alávetettek voltak, még akár bosszúként is tekinthettek egykori „elnyomók” sírjainak kirablására. Ehhez hasonlóan esetlegesen a Kettőshatár I. temető közössége lehetett a II. temető „szolganépe”, amelyre rátelepült egy olyan közösség, amely az uralkodó osztályt reprezentálta. Mivel a II. temetőt a 8. század második felében használták, az I. temetőt pedig tovább a 8–9. század fordulójáig (néhány sír esetében akár a 9. század első harmada is felmerülhet), nagy valószínűséggel a temető felhagyása után az I. temető népe rabolta ki a 43 síros gazdag temetőt.

3. Összegzés

A Kiskundorozsma–Daruhalom és a Kiskundorozsma–Kettőshatár I. lelőhelyeken a Kárpát-medencében feltárt avar temetőkhez hasonlóan a sírok kb. 1/5-e rabolt. A Kiskundorozsma–Kettőshatár II. temető azonban 100%-os rablottságával egyedülálló az egész Kárpát-medencében. Ennek oka minden bizonnyal a temetőben eltemetettek gazdagsága és a róluk feltételezhetően fennmaradt szájhagyomány lehetett. A daruhalmi temetőben a férfi sírokat bolygatták meg leginkább, Kettőshatár I. lelőhelyen az eredeti arányokhoz képest hasonló arányban vannak kirabolva a férfi, a női és a gyermeksírok is.

²⁴ SZALONTAI et al. 2014, 164–165.

²⁵ SÁGI 1963, 68–69.

Daruhalom lelőhelyen a sírablók az ékszereket, főként a fülbevalókat, illetve az értéke-
sebb övtartozékokat tulajdoníthatták el. A Kettőshatár I. temetőben is ugyancsak a fülbeva-
lók és az övek, övszerelékek hiányoznak a rabolt sírokból. Nem kizárt, hogy a férfisírokban
fegyverek is voltak. A II. temető esetében csak a hátrahagyott leletekből lehetett az elrabolt
tárgyakra következtetni. A temetőben előkerült aranyleletek és a fegyverek szerint ezekből a
tárgyakból eredetileg jóval több lehetett. Kettőshatár mindkét temetőjében néhány csontvá-
zon zöld foltokat, ún. patinanyomokat lehetett megfigyelni. Az I. temetőben a legtöbb ilyen
nyom övcsatra vagy valamilyen övveretre utalt, ugyanis ezek a medencén voltak észlelhe-
tők. A II. temetőben ezek az elszíneződések előfordulási helyeik alapján gyűrűre és fülbeva-
lóra utalhatnak.

A daruhalmi sírokat minimum 10 évvel a temetés után rabolhatták ki a csontok és a kopor-
sómaradványok alapján. A rablások felső határa kb. 60 év lehet, ugyanis a felszíni fakonst-
rukciók megközelítőleg ennyi ideig maradtak fenn. A 132. sírban észlelt fejfa rámutat arra,
hogy a rabolt sírokat is hasonló módon megjelölhették a temetéskor vagy a gyászidőszak
leteltével. Ezek a sírjelek valahogyan jelezhették a halott nemét, korát, valamint rangját is.
A 132. sír fejfája nagy valószínűséggel még látszódhatott a rablás időpontjában, azonban
alacsony rangja miatt nem nyitották fel ezt a temetkezést.

A Kettőshatár I. temető rabolt sírjainál is minimum 10 évnek kellett eltelnie a temetés
után, hiszen a csontokat összetartó izomzat szinte minden esetben teljesen felbomlott már a
rablás idejére. Több temetkezésben szintén megfigyelhetőek voltak gerendázatra utaló nyo-
mok, amelyek fennmaradási ideje kb. 60 évre tehető.

A II. temetőben a legtöbb sír a másik két temetőhöz hasonlóan minimum 10 év után eshe-
tett rablás áldozatául. Legrégebben a kutatóárokokkal megtalált sírokat áshatták meg, mivel
ezek a kifosztás idején már nem teljesen látszódhattak, tehát akár több mint 60 évvel a teme-
tés után rabolták ki őket.

Mindhárom lelőhelyen jellemző, hogy a sírablók igen precíz munkát végeztek, jól ismer-
ték a temetőket, így azt gondolom, hogy avarok voltak a sírok kirablói. A daruhalmi közös-
ség valószínűleg a temetőváltás után visszatért, hogy saját felmenőinek sírjait kirabolja.
Valószínűleg a Kettőshatár I. temetőt is a saját közössége fosztogatta. A II. temetőt pedig
a szolganépe, azaz az I. temető közössége dúlhatta fel, hiszen a sírablók tisztában voltak a
II. temetőben eltemetettek nagyfokú gazdagságával, valamint azt is tudták, hogy körülbelül
meddig terjedhettek a sírok.

A legtöbb írott forrás ambivalensen áll a sírablásokhoz, a társadalom által elfogadhatat-
lan tevékenységnek állítja be, azonban a régészeti források arra utalnak, hogy a sírok kirab-
lása nem minden esetben mondott ellent a nép elképzeléseinek. Felmerül a kérdés, hogy
mi történik a leletekkel a rablás után, esetleg használják-e tovább a tárgyakat. Ahhoz, hogy
közelebb kerüljünk ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához, fontos lenne egy nagyobb
adatmennyiség kiértékelése. A sírablások vizsgálatának fő problémáját a kevés információ
okozza, ugyanis a legtöbb feltárást követően gyakran csak a rablás tényét említik ahelyett,
hogy a sírablást a temetkezési szokásokkal szoros összefüggésben részletesen vizsgálják.
Mindehhez az ásatások pontos és teljes körű dokumentációja szükséges, hiszen a kirabolt
sírok ugyanolyan fontos régészeti források lehetnek, mint a bolygatatlan temetkezések.

IRODALOM

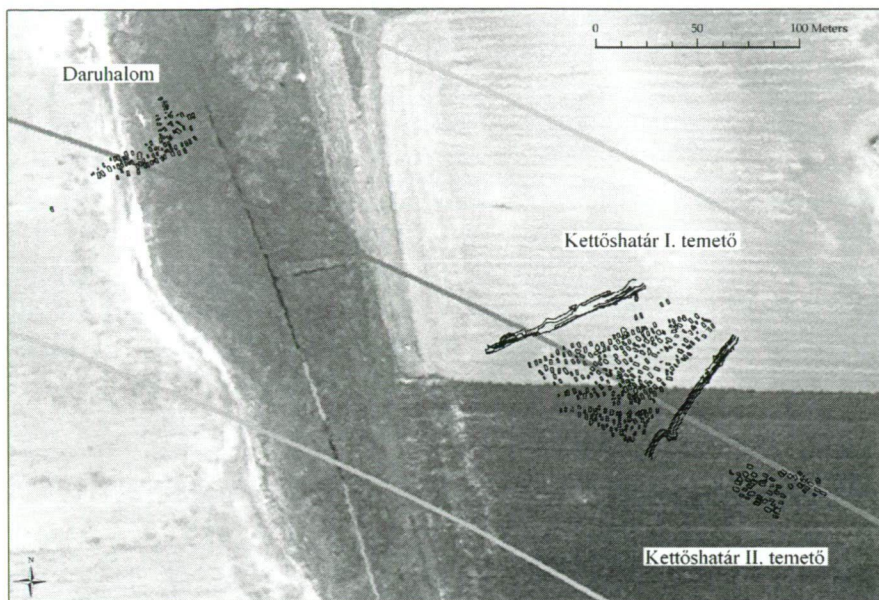
- ASPÖCK 2003 = Aspöck, E.: Graböffnungen im Frühmittelalter und das Fallbeispiel der langobardenzeitlichen Gräber von Brunn am Gebirge, Flur Wolfholz, Niederösterreich. *ArchA* 87 (2003), 225–264.
- BAKAY 1973 = Bakay K.: Az avarok időrendjéről (Újabb temetők a Balaton környékéről). *SMK* 1 (1973), 5–86.
- FÜLEKI 2014 = Füleki O.: *Kiskundorozsma-Daruhalom és Kettőshatár avar kori temetőinek gyöngyanyaga*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2014.
- KÖHEGYI 1994 = Köhegyi M.: Sírrablás a magyarországi szarmatáknál. In: *A kőkortól a középkorig: Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1994, 277–283.
- KÖVÁRI 2014 = Kövári A.: *Ékszerek a kiskundorozsmai avar kori temetők sírjaiban. Kiskundorozsma-Kettőshatár út I-II. számú és Kiskundorozsma-Daruhalom dűlő II. számú avar kori temetők fülbevalóinak elemzése*. Szakdolgozat. Kézirat. Szeged 2014.
- MÉSZÁROS et al. 2006 = Mészáros P.–Paluch T.–Szalontai Cs.: Avar kori temetők Kiskundorozsma határában. (Előzetes beszámoló az M5 autópályán feltárt lelőhelyekről) [In: „Hadak útján...” XV. A népvándorlás kor fiatal kutatói 15. konferenciájának előadásai. Szerk.: László J.–Schmidtmayer R.] *Tatabányai Múzeum Tudományos Füzetek* 8 (2006) 97–109.
- SÁGI 1963 = Sági K.: A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei. *VMMK* 1 (1963), 39–78.
- SÁGI 1964 = Sági, K.: Das langobardische Gräberfeld von Vörs. *ActaArchHung* 16 (1964), 359–408.
- SZALONTAI 2012 = Szalontai Cs.: Ismét az avar kori lepráról. In: „Hadak útján XX.” *Népvándorlaskor Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest–Szeged 2012, 149–161.
- SZALONTAI et al. 2014 = Szalontai Cs.–Benedek A.–Károly L.: A Kiskundorozsma Kettőshatár úti II. avar temető 434. sírja. *MFME* Új folyam 1 (2014), 161–221.
- TETTAMANTI 1972 = Tettamanti S.: Előzetes jelentés a Vác-Kavicsbányai avar temető feltáráról. *StudCom* 1 (1972), 45–52.
- TOMKA 1977–1978 = Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz III. Koporsóhasználat a tápi temetőben. *Arrabona* 19–20 (1977–1978), 17–108.
- TOMKA 1985 = Tomka P.: Kis avar néprajz. In: *Az őshazától a Kárpátokig*. Szerk.: Szombathy V. Budapest 1985, 270–313.
- TOMKA 1992 = Tomka P.: Régészet és néprajz. Az interpretáció kérdései a temetkezési szokások kutatásában. In: *Hiedelmek, szokások az Alföldön* I. Szerk.: Novák L. [AJMK] Nagykovács 1992, 65–73.
- TRUGLY 1991 = Trugly S.: A Komárom-Hajógyári avar temető feltárása. *MFME* 1984/1985-2 (1991), 257–264.
- VADAY 2008 = Vaday A.: A ménfőcsanakai langobard temető. In: *Jöttek – mentek: langobardok és avarok a Kisalföldön*. Szerk.: Molnár A.–Nagy A. –Tomka P. Győr 2008, 45–54.

Methods of grave robbing in three cemeteries from the Avar Period in Kiskundorozsma

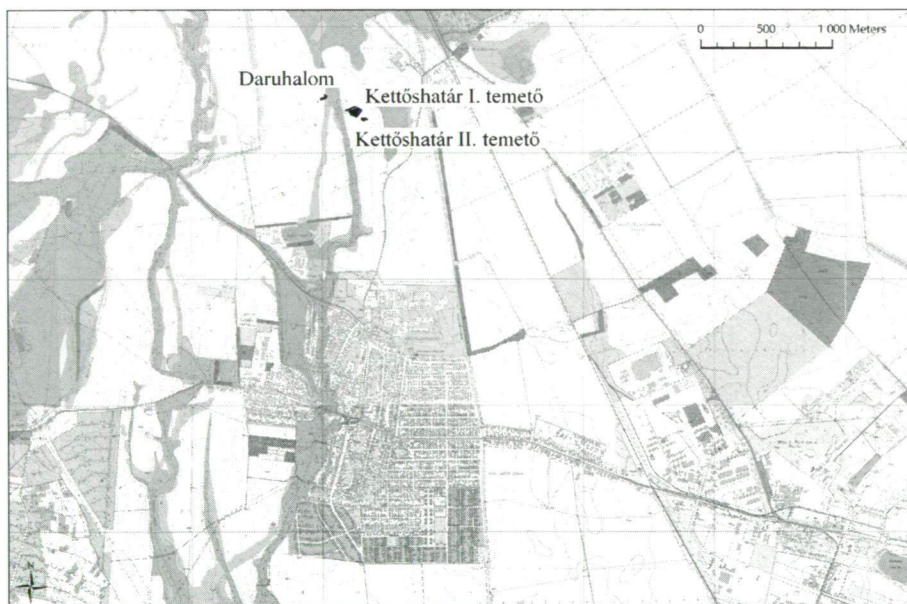
People using the cemetery at Daruhalom (93 graves) on the western bank of the Maty-ér (brook) abandoned it at the end of the 7th century and probably opened a new one on the opposite, eastern bank. This new cemetery (Kettőshatár I) was used from the turn of the 7th and 8th centuries until the turn of the 8th and 9th centuries (and, in some cases, the first part of the 9th century can come into consideration). This cemetery contained 298 graves. There is another graveyard (Kettőshatár II) 60 meters away from this to the east, which, with its 43 graves, was used in the second half of the 8th century. Probably, it belonged to a different, smaller group of people. The two groups could have an inferior-superior type of relationship judging from the anthropological and archaeological results.

This work is based on the comparison and examination of these cemeteries and concentrates mainly on the observable grave robbery in them. I analyse in detail the rate of robbed graves in the cemeteries, the grave robbing techniques and methods and the position of the bones in the disturbed burials. I try to reconstruct what the grave robbers may have taken based on the finds left behind. And lastly, I try to determine who and when could rob these graves.

In the graveyard of Daruhalom 17 out of 93 graves were robbed. In Kettőshatár I site the rate is similar, 58 out of the total 298 graves were robbed. In percentages, this means 18.3% in the former and 19.4% in the latter case. In contrast, in Kettőshatár II all of the 43 graves were robbed. This rate, together with the methodical robbery and fast back-filling of the graves suggest that the community using this cemetery was wealthier than the people using the other two cemeteries in its immediate vicinity and also than most communities in the middle region of the Great Hungarian Plain at the time. It is also outstanding that the rate of Mongoloid people in Kettőshatár II is the highest amongst all the cemeteries of the Carpathian Basin.

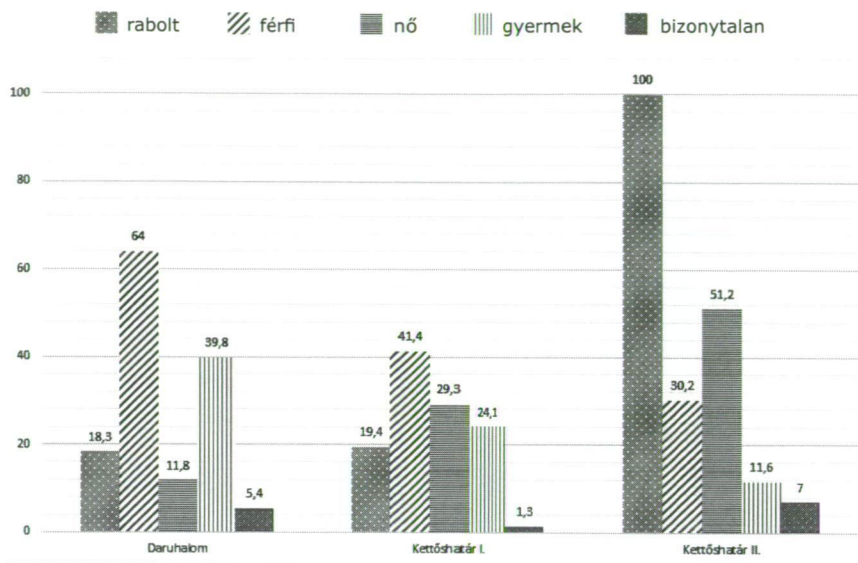

1

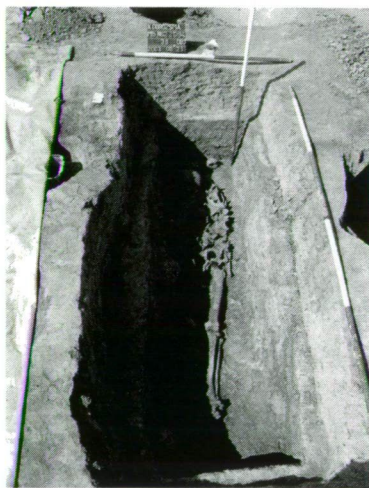
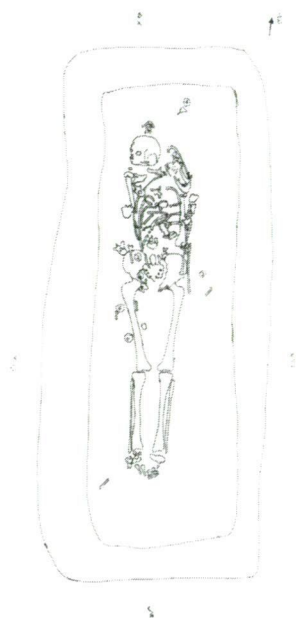

2

1. tábla: 1.: A temetők az autópálya nyomvonalában; 2.: Kiskundorozsma és környéke vízrajza

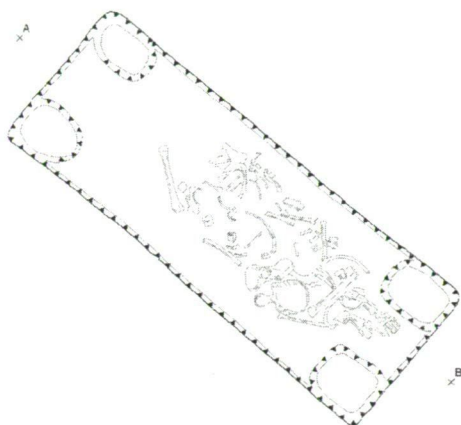

1

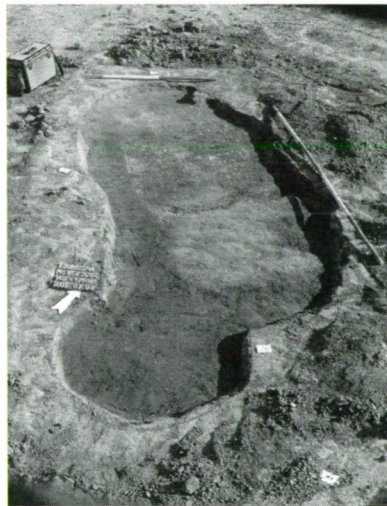
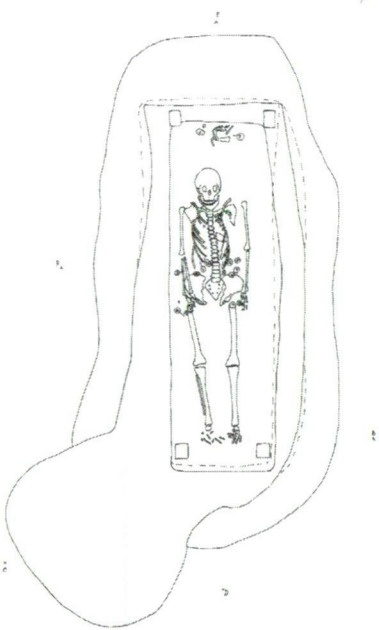

2

2. tábla: 1.: A temetők rablottsága és a rabolt sírok aránya a nemek tekintetében;
2.: A sírrablók a felsőtest csontjait bolygatták meg (Daruhalom 38. sír)

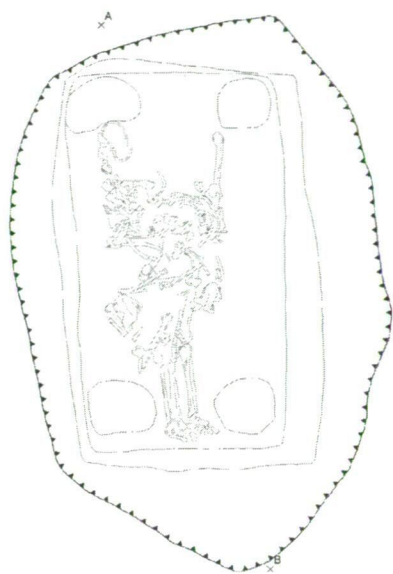

1

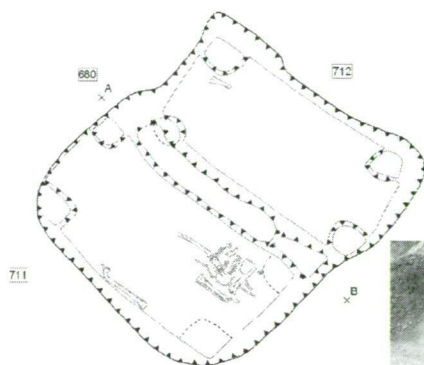

2

3. tábla: 1.: A csontok a sírfenéken össze-vissza helyezkednek el (Kettőshatár I. 44. sír);
2.: A sírgödörhöz rablóakna csatlakozik (Daruhalom 140. sír)

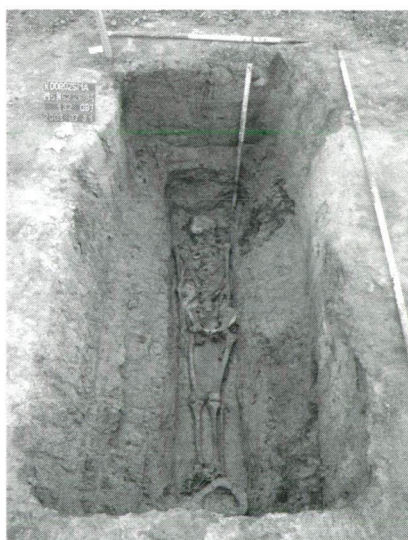
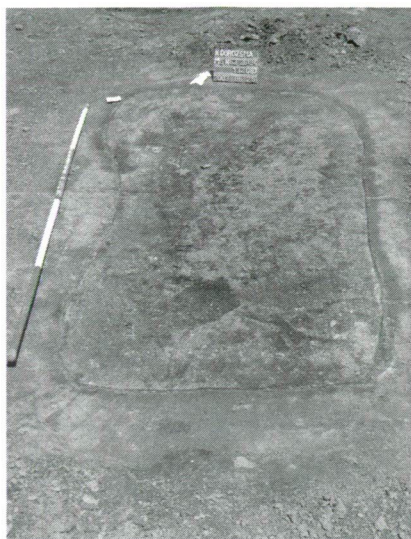

1

2

4. tábla: 1.: Nagyméretű ovális folt a sírgödör felett (Kettőshatár I. 501. sír);
2.: Egy rablógödörrel egyszerre két temetkezést raboltak ki (Kettőshatár II. 711., 712. sír)

5. tábla: Fejfa maradványai a sírban (Daruhalom 132. sír)

Egy 19. században feltárt honfoglalás kori temető elemzése az új kutatási eredmények tükrében Piliny–Leshegy

1. Bevezetés

Dolgozatom célja a báró Nyáry Jenő által Piliny–Leshegyen 1871-ben feltárt 10. századi sírok leletanyagának és a megfigyelt temetkezési szokásoknak újraelemzése során felmerült problematikus kérdések tárgyalása illetve a sírok időrendjének pontosítása.¹ A lelőhely jelentősége – annak gazdag leletanyagán túl – abban rejlik, hogy ez volt az első feltárt honfoglalás kori temető vagy temetőrészlet. A régészeti elemzést követően kérdésessé vált,² hogy ezt a korszak kutatásában elért újabb eredmények ismeretében tekinthetjük-e továbbra is a „kiscsaládi temetők” kategória képviselőjének, illetve az „első generációs” honfoglalók sírjainak?

2. Helyszín és előkerülési körülmények

A Cserhát-vidéken belül Piliny [1. tábla 1] a Litke-Etesi dombság nevű kistájon helyezkedik el. E hegységközi dombság éghajlata mérsékeltén hűvös, illetve mérsékeltén száraz, évi csapadékmennyisége körülbelül 580–600 mm-re tehető. Emiatt a magasabban fekvő részek erdőgazdálkodásra, az alacsonyabban lévők pedig olyan növények termesztésére és állatok tenyésztésére alkalmasak, melyek kevésbé hőigényesek. A Ménés-patak völgyének jellemző talajtípusa az agyagos vályog és vályog összetételű réti talaj, mely kiválóan alkalmas vízgazdálkodásra, mezőgazdasági művelésre, illetve legeltetésre is.³ A fentebb említett természetföldrajzi tényezőkből kitűnik, a terület megfelelt annak, hogy egy rangos közösség/család élettere, majd temetkezési helye legyen. A nógrádi dombvidék 10–11. századi lelőhelyeit Patay Pál gyűjtötte össze 1957-ben, véleménye szerint a honfoglalók ezen a területen is jellemzően nagyobb patakok völgyébe temetkeztek.⁴ Ugyanehhez a községhez több, más-más korszakot képviselő lelőhely is kötődik,⁵ melyből jól látszik, hogy a Pilinyi-patak völgye hosszú időn keresztül kiemelt fontosságú volt.

¹ Itt szeretnék köszönetet mondani Révész Lászlónak (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék), akitől minden szükséges szakmai tanácsot és segítséget megkaptam.

² Soós 2015.

³ DÖVÉNYI 2010, 702–704.

⁴ PATAY 1957, 65.

⁵ A területen a bronzkori pilinyi kultúra emlékei (KALICZ 1968, 122), egyházi liturgiához kapcsolódó tárgyak, erődítésre utaló falmaradványok (NYÁRY 1873, 16–25), a Kővicses lelőhelyen pedig konyhahulladékok kerültek elő (NYÁRY 1902, 350–356). A Sirmányhegyen Nyáry Albert végzett ásásokat (NYÁRY 1902, 210–241; NYÁRY 1904, 50–70),

A báró Nyáry Jenő által megtalált honfoglalás kori lelőhely a községtől délre eső Leshegy nevű magaslaton fekszik⁶ [1. tábla 2]. Ásatási napló hiányában a leshegyi temető előkerülési körülményeiről csak az első, Nyáry-féle publikációban szórványosan és szűkszavúan megjelenő információkból tájékozódhattam.⁷ A leírás szerint az ötsíros temető vagy temetőrészlet – hitelesítő ásatás nélkül egyik változat sem bizonyítható, de a továbbiakban a temető megnevezést használom – sírjai egy ásónyomnyira helyezkedtek el a felszíntől. Az első 1871. október 28-án került elő, ám ekkor a báró visszatemetette, hogy másnap részletesen megfigyelhesse a temetkezést.⁸ Az ásató írásában megemlíti, hogy a lelőhely teljes feltárását csak a hideg és személyes elfoglaltságai miatt nem folytatta.⁹ Kérdéses, hogy vajon volt-e arra utaló jel, hogy a temető sírjai még folytatódnak valamely irányba, vagy egyszerűen meg akart róla bizonyosodni, hogy valóban feltárta-e a területet? A Leshegyről származó tárgyak vásárlás útján kerültek be a Magyar Nemzeti Múzeumba, beletárolásuk 1898-ban történt meg.

3. Sírok leírása

A Piliny–Leshegyen talált sírok esetében sem a sírgödörök alakjáról, mélységéről, méretéről, tájolásáról, sem a csontvázak hosszáról és irányításáról sincs adat a Nyáry-féle publikációban. Nagy Géza viszont lejegyezte, hogy a báró elmondása szerint az elhunytakat itt is Ny–K-i tájolással – azaz a halottat fejjel nyugatnak, lábbal keletnek – temették el.¹⁰ Temetőterkép ugyan nem készült a publikációhoz, ám a leírások arra utalnak, hogy a sírok egymást lineárisan követték, tehát sírsorba rendeződtek. A második sír foltja az elsőől¹¹ egy öl (körülbelül 1,9 méter), a másodiktól a harmadik temetkezés öt öl (nagyjából 9,5 méter) távolságra rajzolódt ki. A harmadik közvetlen közelében ásták a negyedik és az ötödik sírokat.

A temetkezések feltárása folyamán napvilágra kerültek olyan leletek is, melyeket az ásató nem jegyzett le, így azok konkrét sírhoz nem köthetők. Egyes leltárkönyvben szereplő tárgyak egyértelműen nem a honfoglalás kor tárgyi hagyatékát képezik,¹² mások csak kérdőjelesen köthetők az adott korhoz, vagy utólag, nem meghatározott helyről kerültek a pilinyi régészeti anyag közé.¹³ Az első, Nyáry-féle tanulmányhoz képest mára a Magyar Nemzeti Múzeumban

amelyet Hampel József éremleletek alapján a 11. századra keltezett (HAMPÉL 1907, 177–191). A Magyar Nemzeti Múzeum leltárkönyvének Piliny–Leshegyre vonatkozó részében található egy honfoglalás korinak meghatározott, bronzból készített nyakperec. Maga a tárgy is megvan még, valamint szintén a gyűjtemény része egy lunula, kauri csigák, hajkarika, illetve egy pántkarperec töredéke is. Ezekről báró Nyáry Jenő nem tesz említést a sírok tárgyalásánál, így könnyen előfordulhat, hogy tévedésből került a leshegyi anyaghoz, és valójában a sírmányhegyi temető feltárásán kerültek elő.

⁶ NAGY 1893, 224.

⁷ NYÁRY 1873, 16–25.

⁸ NYÁRY 1873, 16.

⁹ NYÁRY 1873, 23.

¹⁰ NAGY 1893, 229.

¹¹ Az első sírban található íjcsontokon, illetve a tegez fedélcsontján binokuláris mikroszkóppal végzett vizsgálatot, infravörös spektroszkópiát, Raman spektroszkópiát, valamint Mikro XRF technikát (röntgenfluoreszcenciás spektroszkópia) alkalmaztunk (Soós 2015). Az archeometriai vizsgálatokra az ásató és publikáló báró Nyáry Jenő azon feljegyzése adott okot és ötletet, mely szerint az első sír feltárásakor néhány csonttárgy külső felületén vörös festés nyomait észlelte (NYÁRY 1873, 17). A természettudományos mérések, és elemzések folyamatban vannak, jelen dolgozat azok részletes tárgyalásukat nem tartalmazza.

¹² Biztosan nem piliny–leshegyi sírokból láttak napvilágot: bronz szíjvég, korong alakú övveretek, középkori gyeritytartó, középkori egyházi lámpa vagy füstölő részlete, újabb kori ruhadísz valamint újabb kori gombok.

¹³ Soós 2015, Függelék 41–50, 50–52.

lévő leletek száma lecsökkent, ez leginkább rossz megtartásukból következő pusztulásuknak köszönhető. Ugyanakkor báró Nyáry Jenő néhány pilinyi leletet a velencei Nemzeti Régészeti Múzeumnak ajándékozott, ez érintette a leshegyi tárgyakat is, így egyes tárgyak be sem kerültek a Magyar Nemzeti Múzeumba.¹⁴ Nyáry a korabeli arisztokrata szokásoknak megfelelően magángyűjteményének egy részét múzeumoknak adományozta. A báró valószínűleg az 1876-ban Magyarországon megrendezett VIII. Nemzetközi Ős- és Koratörténeti Kongresszuson ismerkedett meg az olasz Luigi Pigorinivel. Ennek a kapcsolatnak köszönhetően történhetett, hogy ajándék formájában Olaszországba is kerültek leletek Pilinyből.¹⁵

Az előkerült leletanyagban bekövetkező változásokat egy táblázatban rendszereztem, melyben a leletek megnevezése mellett feltüntettem a meglévő valamint a Nemzeti Múzeumból már hiányzó leleteket is [2–4. tábla].

4. Temetkezési szokások

4.1. A sírok csontanyaga

A tárgyalt temetőben talált csontvázak egyike sem esett antropológiai vizsgálat alá, ezért főleg a mellékletek alapján következtethetünk az elhunytak nemére. A temetőben nyugvók nemek szerinti eloszlása vélhetően a következő: két nő és három férfi.¹⁶ A harmadik, negyedik és ötödik temetkezés esetében Nyáry Jenő leírja, hogy a csontokat össze-vissza találták meg. Ezek szerint az öt sírból három biztosan bolygatott volt. Hacsak a negyedik vagy ötödik sírban elhantolt férfi hiányzó koponyáját nem tekintjük annak, akkor a temetőben semmi sem utal rendellenes temetkezésre.

4.2. Az étel-és italmelléklet, valamint a koporsó jelensége

A piliny–leshegyi temetkezési szokásokat vizsgálva konkrétan nem beszélhetünk étel- vagy italmelléklet adásáról, hiszen a leletanyagot ismerve ezt sem eredetileg ekként funkcionáló állatcsont, sem kerámia nem bizonyítja.¹⁷ Nincs közvetlen információ koporsó, halotti lepel vagy gyékény meglétéről. Nagy Géza azonban utal a koporsó meglétére, ugyanis Pilinyt is a koporsómaradvánnyal rendelkező temetők közé sorolja.¹⁸

¹⁴ GILLI 1999, 137–141.

¹⁵ GILLI 1999, 32–36.

¹⁶ A gyermeksírok hiánya sok esetben arra utal, hogy a temető nem teljesen feltárt, vagy mivel a felnőtt síroknál ezek sokkal sekélyebben helyezkedtek el, teljesen áldozatul estek a mezőgazdasági művelésnek.

¹⁷ A honfoglaló magyarság sírjaiban az edénymellékletek igen kisszámban képviseltetik magukat. Ám Nagy Géza közli, hogy báró Nyáry Jenő birtokában volt egy fedő, melyet elmondása szerint az egyik leshegyi sírban talált. (NAGY 1893a, 233). A leírás szerint vörös spirálokkal és párhuzamos vonalakkal díszített kerámia inkább őskorinak tartható. Ha valóban honfoglalás kori sírból látott napvilágot, akkor másodlagos felhasználásnak tudható be.

¹⁸ NAGY 1893, 225.

4.3. Babonás szokások

Szemfedőként lenne értelmezhető az első sír halottjának mindkét szemüregében előkerült egy-egy darab övveret,¹⁹ ám nem hiteles ásatás lévén ezt az információt fenntartással kell kezelni.²⁰ További babonás szokásnak lehetne értelmezni például vas szűrő-vágó tárgyak jelenlétét, ha tudnánk a pontos előkerülési helyüket, ám így azok pusztán vaskés mellékletnek minősülnek.

4.4. Lovastemetkezések

A sírok esetében lejegyezték a lovas és a kutyás temetkezés jelenségét. A temető sírjai közül két gödörben (az elsőben és másodikban) mindkét állatfaj előfordult.²¹

A pilinyi öt sírból az első publikációban leírtak szerint mindegyikben volt lócsont, igaz, a harmadik sír bemutatásánál nem említették meg. Egyik temetkezés leírásában sincs adat – eltekintve egy homályos utalástól az első sír tárgyalásakor – a lócsontok sírban elfoglalt helyéről. Így arról sincs információ, hogy a lovastemetkezések mely változata vagy változatai jelentkeznek ebben a temetőben. Pusztán az általános jellemzőkre lehet támaszkodni, melyek szerint a ló maradványai általában a halott bal oldalán, azaz a sír északi részében vagy a lábvégeknél, a sír keleti részében helyezkedett el.

Az első sírba eltemetett ló körülbelül hatéves, kosorrú, méretét tekintve hasonló a mai lovakhoz. A sírban elfoglalt helyzetére a következő mondat utal: „A lovas előtestével a ló elejére nehezédvén, fejeik egymást érték.”²² Nagy Géza szerint a halottat a lóra „ültették”, majd lebukott lováról, ezért alakult ki a csontok furcsa síron belüli helyzete. Azt is feltételezi, hogy talán a bolygatott sírok jelensége az élő lóval való temetkezés eredménye.²³ Ma már tudjuk, hogy ez lehetetlen lett volna, és semmi nem utal erre a gyakorlatra. A második sírban nyugvó fiatal nővel szintén eltemették ugyancsak fiatal lovát,²⁴ illetve Nyáry Jenő a negyedik és ötödik sír férfi halottai esetében is említést tesz lovastemetkezésről, melyek esetében kiemeli, hogy nem volt rajtuk „ékesség”.²⁵

4.5. Kutyás temetkezések

A honfoglalás korában és Árpád-korban kutyák csontvázaai egyaránt előkerülnek telepekről és temetőkből, összegző feldolgozásukat Vörös István végezte el.²⁶ Előkerülésük sze-

¹⁹ NYÁRY 1873, 18.

²⁰ Nagy Géza írásában olvasható, hogy Nyáry Jenő jelen volt a kibontásnál, és valóban a szemüregekben került elő a két darab veret, ám maga az ásató sem tartotta szemfedőnek (NAGY 1893a, 234).

²¹ A lovas temetkezések kategorizálása László Gyula (LÁSZLÓ 1943, 46–57), majd Bálint Csanád nevéhez fűződik (BÁLINT 1969, 1970, 1974), a legfrissebb összefoglalást – beleértve az addigi kutatástörténeti állomásokat és eredményeket – Vörös István végezte el. Véleménye szerint a honfoglalás kori lovas sírok két fő csoportra, a „nyúzott lóbőrös” és „lóbőr nélküli” temetkezésekre oszlanak, az első típuson belül pedig további három altípust (1. „összehajtott lóbőrös”, 2. „összegöngyölt lóbőrös” és 3. „kiterített lóbőrös”) különített el (VÖRÖS 2013, 328).

²² NYÁRY 1873, 17.

²³ NAGY 1893, 231.

²⁴ NYÁRY 1873, 19.

²⁵ NYÁRY 1873, 23.

²⁶ VÖRÖS 1991, 184.

rint különböző csoportokat lehet megkülönböztetni, a piliny–leshegyi sírok a kutyás sír kategóriába tartoznak.²⁷ Az azonban mindenképpen jelzésértékű, hogy modern eszközökkel feltárt, pontosan dokumentált „kutyás sírok” még nem kerültek elő, ugyanakkor arra számos példa van, hogy egy adott sír közvetlen környezetéből vagy a temetkezések között ásták el a kutyák csontvázait.²⁸

Az első sírban a lovas jobb oldaláról a mai kutyáknál kisebb termetű vadászeb került elő, mely „leshelyzetben” feküdt, azaz koponyája mellső lábai között helyezkedett el.²⁹ A második sírban nyugvó nővel eltemetett állat a leírtak szerint nagyon sokban hasonlított mai kutyákhoz.³⁰

5. Kiscsaládi temetők kérdése

A kutatás jelen állása szerint a honfoglalás kori temetők legkisebb önálló egységét képezik a kiscsaládi temetkezések. Közös jellemzőjüket csupán kis sírszámuk és meglehetősen gazdag mellékletekkel, valamint viseleti elemekkel eltemetett halottjaik adják. Dienes István nézete szerint a honfoglaló magyarok társadalmának alapegysége a klasszikus, mai értelemben vett szűk család volt, mely minél jobb körülmények között élt, annál kisebb közösséghez tartozott. A legvagyonosabbak voltak azok, akik kiscsaládi temetőbe, önállóan temetkeztek. Az általa kiscsaládinak vélt temetőket megkísérelte nemzedékekhez kötni (Bana, Karancslapujtő, Perbete, Szakony, Tiszaeszlár–Bashalom II.), többségükhöz egyet-egyet társított.³¹ Révész László volt az, aki a piliny–leshegyi temetőt is – a gádorosival, valamint az említett szakonyival együtt – ebbe a kategóriába sorolta.³² Mesterházy Károly szerint ezek a kiscsaládi temetkezések csupán két generációt értek meg, ezt a szülők és a házasulatlan gyermekek generációja adja. Megfigyeléseire alapozva leírja, hogy a kiscsalád gazdasági egység, melyre a ciklikusság jellemző. Kedvező gazdasági helyzetben nagycsaláddá alakul (a felnőtt gyermekek megházasulása esetén), mely bizonyos időközönként újabb kiscsaládokat bocsát ki magából. Szintén az ő elmélete, hogy a kiscsaládi temetkezések egy új haza elfoglalása idején gyakoribbak, mégsem kizárólagosak, hiszen a kiscsalád a nagycsaláddal együttesen jelenlévő családtípus ekkor is.³³

Kérdés, hogy vajon valóban számolhatunk-e ezzel a típussal? Azaz valóban vérségi kapcsolaton alapuló temetőkről van-e szó, vagy más temetőtípus kezdeményének kell tekinteni ezeket? Az ember mint társas lény elsősorban családi rendszerben gondolkodik, hiszen ez a legtermészetesebb és legősibb csoportosulási forma. Különösen a tárgyalt korszakban ugyanakkor megtörténhetett, hogy egy nagyobb népesség, rövid ideig használta az adott területet, majd különböző okok miatt elhagyni kényszerült azt. Talán erre lehet példa a piliny–leshegyi temető. Kovács László 2013-as, a 10–11. századi temetőket kategorizáló

²⁷ A leölt kutya az eskü őre és egyben továbbítója volt az ősi szellemek, istenek felé. Hasonló szerepe lehetett a temetésen vagy egy későbbi alkalommal a sírba helyezett kutyának is. Az őskortól kezdve a kutyákra – többek között – mint lélekhozóra, halottkísérőre tekintettek (Vörös 1991, 182).

²⁸ BALINT 1971, 305.

²⁹ NYÁRY 1873, 17.

³⁰ NYÁRY 1873, 19.

³¹ DIENES 1972, 12–14.

³² RÉVÉSZ 2001, 66–67.

³³ MESTERHÁZY 1998, 27.

munkájában – a szakonyi temető példájára – a rokoni kapcsolatok kimutatásának szükségesét hangsúlyozza.³⁴ A leshegyi temetkezések esetében nem végeztek (nem is végezhettek) DNS vizsgálatokat, így a rokoni szálak egyáltalán nem bizonyíthatók, bár ez a kategória temetőinek legnagyobb részénél is így van. A pilinyi temető teljes kiterjedése nem ismert, hiszen tudjuk, hogy báró Nyáry Jenő folytatni akarta a feltárást. Tehát sem a pilinyi temetőben nyugvók családi egységként történő eltemetése, sem a temető kis sírszámú jellege nem bizonyított. Az egyetlen teljesülő feltétel az, hogy a Leshegyen elhantoltakat gazdagon temették el (bár nem mindegyiküket). Azt, hogy a piliny–leshegyi temető a kiscsaládi temetők köréhez tartozik-e, véleményem szerint kizárólag a DNS-vizsgálatok, illetve hitelesítő ásatás dönthetné el. Nézetem szerint a „kiscsaládi temetők” kifejezést mindaddig fenn tartásokkal kell kezelni, amíg a temetőkben feltételezett családi kapcsolatok léte be nem bizonyosodik.

6. Az „első generáció” kérdése³⁵

A régészet egyik fő célja, hogy a tárgyalt koron belül az egyes tárgytípusokat minél pontosabban datálja, illetve kialakítson egy relatív időrendet. A honfoglalás kori kutatásban szinte toposzként jelenik meg az első, második, stb. „generáció” vagy „nemzedék” elkülönítésének igénye anélkül, hogy annak fogalmát meghatározná. Legutóbb Langó Péter kísérelte meg tisztázni az elkülönítésre alkalmasnak vélt módszerek buktatóit, felhívta a figyelmet a fogalmak tisztázásának fontosságára, és annak megfelelő, pontos használatára.³⁶

Leginkább az első generáció elkülönítésének lehetőségére fókuszáltak a kutatók, hiszen talán ez a legkönnyebben leválasztható a többitől. Mesterházy Károly véleménye szerint a kalandozások megszűntével a társadalom átalakulásával a tárgyi hagyaték is megváltozott, majd egységesült.³⁷ Révész László nézete szerint a honfoglalás korában az első generáció „hátrafele nyitott” volt, azaz még a honfoglalás előtt, a Kárpát-medencén kívül született, ott lett fiatal felnőtt, de már itt temették el.³⁸ Az „első generáció” vagy „első nemzedék” sírba kerülésének időbeni elhelyezését mindkét említett kutató nagyjából a 10. század első harmadára teszi. A kérdéskör további vizsgálata során azonban figyelembe kell venni azt a tényt is, hogy a régészeti generáció (azaz lelethorizont) nem azonos a biológiai generációval.

A piliny–leshegyi sírok egyértelműen korai temetkezéseknek tekinthetők, ám az egyes sírokban nyugvó személyek „első generációs” létét akkor is nehéz lenne meghatározni, ha ez a fogalom definiálva lenne a honfoglalás kori kutatásban. Mesterházy Károly, az általa összegyűjtött virágos-indás veretes övtípus alapján a pilinyi első sírt „első generációs” tartja³⁹ bár következtetéseivel és módszereivel sem Révész László,⁴⁰ sem Langó Péter nem értenek egyet.⁴¹ Mesterházy Károly minden általa keleti kapcsolattal rendelkezőnek vélt

³⁴ KOVÁCS 2013, 513.

³⁵ A generáció, illetve nemzedék fogalmakat szándékosan használom idézőjellel ellátva, ennek okai a főszövegben találhatók.

³⁶ LANGÓ 2007, 225–227.

³⁷ MESTERHÁZY 1989–1990, 237.

³⁸ RÉVÉSZ 1998, 525.

³⁹ MESTERHÁZY 1989–1990, 246.

⁴⁰ RÉVÉSZ 1996, 131.

⁴¹ LANGÓ 2007, 238–241.

tárgytípusban a korai időszak anyagi kultúrájának elemeit látta, ám ez valószínűleg nem ilyen egyértelmű. Számos tárgytípusnál feltételezhető keleti eredet vagy kapcsolat, mégsem lehet minden ilyen tárgyat az „első nemzedék” hagyatékának tekinteni, hiszen ezek a későbbi honfoglaló „generációk” leletanyagában is megjelenhetnek. Ugyanakkor például az indás-virágos övveret garnitúra esetében bizonyított, hogy bár jelen van a legkorábbi honfoglaló hagyatékban, ennél későbbi időkben is előfordul.⁴²

A Kárpátoktól keletre született, de itt eltemetett emberek hagyatékának kimutatásában – a hagyományos régészeti mellett – a természettudományos módszerektől (például Stroncium-izotópos vizsgálat) várhatunk eredményt.

7. Kronológia áttekintés

A Piliny–Leshegyen talált temetkezések keltezhető értékű tárgytípusait egy táblázatban [5. tábla], síronkénti felosztásban foglaltam össze, az alábbi kronológiai áttekintésemnek ez adja az alapját. A temetkezések feltárásaiból előkerülő érmék datáló értékét sok kutató vizsgálta. Kovács László egyrészt kiemeli, hogy a pénz halottal való eltemetése nem méltóságságjelző, másrészt egyfajta pénzmozgást is feltételez, hiszen nem csak kalandozó vitéznek tekinthető fegyveres férfiak sírjaiból kerülnek elő ezek a mellékletek, hanem gyakori a női – ahogy jelen esetben is – vagy gyermeksírban való előfordulásuk. Véleménye szerint egy temető belső kronológiája kizárólag az érmékkel nem határozható meg, a pilinyihez hasonló temetőtöredék vagy kis sírszámú temető esetében mégúgy sem használható ez a módszer. Kovács László 2011-es könyvében véleményem szerint egyfajta „Kárpát-medencei terminus post quemet” határozott meg. Ennek alapján a harmadik sírban előkerült I. Berengár császár (915–924) érméi a 919-es, 920-as, 921/922-es és 924-es Itália területén folyó hadjáratokból, illetve a 904-es év óta valószínűsíthető rendszeres adóból, valamint a 924-es páviai zsákmányból származhattak.⁴³ A második sírban előkerült Provence-i Hugó (926–931) érmék a 926-os német és a 927-es itáliai hadjárat során kerülhettek be a magyarok szállásterületére. Azonban nem zárható ki a 904-től beszédett itáliai és a 924–932 közötti németalföldi adó sem mint forrás.⁴⁴ Ezekből az adatokból mindössze annyi válik biztossá, hogy a második sírban nyugvó nő eltemetése 926 előtt nem, míg a harmadik sírba elhantolt nő földbe helyezése 915 előtt nem történhetett meg. Az persze továbbra sem állapítható meg, hogy az említett hadjáratok és adó következtében a pénzek hogyan és miért kerültek a Piliny–Leshegyen eltemetett nőkhöz, illetve mennyivel megszerzésük után helyezték a földbe.

Az indás-virágos veretes övgarnitúra táblázatban megjelenő időrendjénél Mesterházy Károly nézetét,⁴⁵ illetve Révész László azon megállítást próbáltam közös nevezőre hozni, mely szerint a veretes övek legnagyobb részének sírba kerülése a 10. század első felére, kétharmadára tehető.⁴⁶ A rozettás lószerszám-garnitúrával a régészet viszonylag régóta foglalkozik.⁴⁷ Hiányosságok így nem is annyira a kronológiával, sokkal inkább a gazdag leleta-

⁴² Révész 1996, 114.

⁴³ Kovács 2011, 46.

⁴⁴ Kovács 2011, 52.

⁴⁵ Mesterházy 1989–1990, 246–247.

⁴⁶ Révész 1996, 131.

⁴⁷ A rozettás lószerszámveretekkel először Hampel József foglalkozott (Hampel 1907, 69, 81). Az első, aki tüzetesebben vizsgálta ezt a verettípust, az Fettich Nándor volt (Fettich 1931, 72–77). László Gyula 1943-ban a

nyaggal rendelkező női sírok két kategóriájának egymástól való éles elkülönülésének megismerésével kapcsolatban vannak. Ez azonban továbbra sem egyértelmű a kutatás számára, hiszen a régészet önmagában nem alkalmas például a társadalmi és a családi viszonyok kimutatására. Általánosságban a 10. század elejétől a 11. század első harmadáig húzódó intervallumra tehető a tárgyalat leletcsoport halottal való eltemetése. Ám a pilinyi második sírban talált sírjvégek a karosi II. temető 49. sírjának nagyszírvégével véleményem szerint nagyfokú hasonlóságot mutatnak, egy műhelyben és valószínűleg közel egy időben készülhettek. A karosi idős nő sírjából archaikus elemnek tartott tollforgó került elő, mely egyértelműen a tényleges „honfoglaló generációhoz” kötődik.⁴⁸ A bemutatott párhuzam alapján, véleményem szerint a pilinyi második sírban található rozettás garnitúra a honfoglalás kor korai időszakára tehető.

A rozettás lószerszámok egyik legjellemzőbb kísérőleletének tekinthető hólyagos fejű fejesgyűrű. Kovács László az éremmellékletes és hólyagos fejű fejesgyűrűt tartalmazó sírokon elvégzett vizsgálata alapján úgy véli, hogy ez az intervallum megnyújtható, hiszen némelyik gyűrű a 10. század középső harmadánál korábban nem kerülhetett földbe.⁴⁹ A veretes csizma, csiholó és körte alakú kengyel kronológiájára bővebben nem térek ki, az azokra vonatkozó időrendi megállapítások a pilinyi-leshegyi sírok pontosabb datálását nem segítik elő.

Az első, lovas-íjász harcos temetkezését Mesterházy Károly⁵⁰ kutatásai alapján a 10. század első harmadára datálhatjuk, ám ha ezeket az eredményeket elvetjük, akkor a 10. század első felére lehet keltezni. A második nő temetkezését a rozettás leletek alapján kérdőjelesen a 10. század első harmadára lehetne helyezni. Ezt a keltezést a sírból előkerült Provence-i Hugó (926–931) érmék *terminus post quemje* még éppen megengedi, de csak akkor, ha a legideálisabb esettel számolunk, azaz a megszerzést követően a pénzek szinte azonnal a tárgyalat temetkezésbe kerültek. Mindezek alapján a sírt nagyobb biztonsággal szintén inkább a 10. század első felére kellene datálni.

A harmadik sírban az egyetlen korhatározó leletnek I. Berengár császár (915–924) pénzeit lehetne tartani, ám ez a pénzekre vonatkozó datálási nehézségekbe ütközik. Mindenestre az érme *terminus post quemje* alapján lehetséges lenne, hogy a nőt a 10. század első harmadában temették el. Ha feltételezzük, hogy az érmét a megszerzés után pár évvel a sírba helyezték, és az elhunyt kora is megengedi (ez az adat a csontok állapotából nem volt eldönthető), akkor előfordulhat, hogy az itt eltemetett nő részt vett a honfoglalásban, így az

koronci lelet alapján készítette el a garnitúra rekonstrukcióját, és megfigyelte, hogy többnyire női sírból kerül elő ez a verettípus (LÁSZLÓ 1943, 28–32). Szőke Béla kimondta, hogy a rozettás veretek csakis női sírokból kerülnek elő. A kutatást nagyban elősegítette, hogy ő össze is gyűjtötte a leleteket, ekkor körülbelül harminc volt ismert. Szőke a 10. századi gazdag nő viseletét két típusra osztotta. Az első csoportba tartoztak a gazdagon díszített rozettás lószerszámmal, de nemesfém nélküli, vagy kevés nemesfémme ellátott ruházattal rendelkező nők (SZŐKE 1962, 11–19). Ezt a megállapítást az előkerült leletek a mai napig alátámasztják, a Balotaszálláson előkerült női sírtól, azaz az egyetlen kivételtől eltekintve (RÉVÉSZ 2001). Mesterházy Károly úgy gondolta, hogy a rozettás veretek páros, magányos és kiscsaládi temetőkben elhantolt nők mellől kerültek elő. A temetőkben lévő rozettás sírokról azt feltételezte, hogy itt a rangos személyi elkülönült az őt körülvevő szolgálonéptől. Véleménye szerint a rozettás lószerszám nem csak egy társadalmi réteget jelöl, hanem nemzetségszűz szállásterületet is (MESTERHÁZY 1980, 95–131).

⁴⁸ RÉVÉSZ 1996, 60–62.

⁴⁹ KOVÁCS 1989, 172–173.

⁵⁰ MESTERHÁZY 1989–1990, 246–247.

„első generációhoz” lenne kapcsolható. Úgy vélem azonban, hogy túl sok feltételnek kellene összezsengenie egy olyan hipotézis felállításához, amelyet régészetileg egyelőre nem lehet bizonyítani. A temetőben előkerült tárgyak fenti időrendi áttekintése után véleményem szerint a bolygatott negyedik és ötödik sírokat egymagukban nem lehet a 10. századon belüli szűkebb időszakra helyezni.

A leshegyi temető 10. század első harmadára való datálását a mai kutatás által elvetett és már említett vizsgálati módszer tette lehetővé. Ezt kihagyva azonban a tárgyalat sírok keltezése a 10. század első harmadának végére, második harmadának első felére valószínűsíthető.

8. A piliny–leshegyi temető elhelyezkedése a történeti Nógrád megyében

Nógrád vármegye helynévanyagát Györffy György dolgozta fel, melyek alapján a megye benépesítését az Árpád nemzetséghez köti. Ugyanakkor jelentős szláv, székely és kabar etnikumot is feltételez a tárgyalat területén.⁵¹ Mint már fentebb említettem, a nógrádi dombvidék 10–11. századi temetőinek felgyűjtését Patay Pál végezte el.⁵² Ennek kibővítése, illetve elemzése céljából 2009-ben a mai Nógrád megye honfoglalás kori lelőhelyeinek gyűjtése is megtörtént.⁵³ A történeti Nógrád vármegye területét azonban ezek a munkák nem érintették. Jelen dolgozatomnak nem célja, hogy a Nógrád vármegyében feltárt honfoglalás kori temetkezéseket részletesen elemezzem, pusztán az általam tárgyalat temető és környezete kapcsolatát szeretném bemutatni. A 2009-es felgyűjtés listájához viszonyítva az a különbség, hogy az általam megszerkesztett térképre a 11. századi vagy későbbi lelőhelyeket nem vittem fel,⁵⁴ ugyanakkor kiegészítettem egy általam ismert, a mai Magyarországon kívül eső 10. századi lelőhellyel (Perse/Prša, Szlovákia).⁵⁵

A vármegyében 28 lelőhely van, melyből a 9–10. századra kettő, a 9–11. századra egy, a 10. századra tizenhét, a 10–11. századra nyolc temető keltezhető [6. tábla]. Látszik, hogy az itt előforduló temetkezések többsége 10. századi, ahogyan a vizsgált piliny–leshegyi temető is, s ezek a vármegye középső és déli részén csoportosulnak. Egy ilyen nagyságú terület esetében a 28 lelőhely csekélynek mondható, ám előfordulhat, hogy az egy helyen csoportosuló leletek csupán a megye feltárásainak gócpontjait mutatják, és nem a korabeli megtelepedés mértékét. Feltűnő, hogy a megye felső harmadán egyáltalán nem mutatkoznak honfoglalás kori lelőhelyek, ám ez betudható annak, hogy akkoriban azt a térséget erdő borította.⁵⁶ A Nógrád megyei leletanyagot áttekintve véleményem szerint a piliny–leshegyi temető leletanyaga alapján egyértelműen kiemelkedik a környező temetkezések közül. A kutatás mai állása szerint a temetőkben nyugvókat nem lehet társadalmi réteghez kötni, ezzel egyetértve ugyanakkor nézetem szerint a Piliny–Leshegyen eltemetett közösség kötődött a hajdani fejedelmi központhoz, ezáltal a térség lakosságában kiemelkedő szerepet tölthetett be.

⁵¹ GYÖRFFY 1998, 212.

⁵² PATAY 1957, 65.

⁵³ JÁNOS 2009.

⁵⁴ A térkép lelőhelylistájához a F.É.K. vonatkozó részei adtak alapot.

⁵⁵ TOČIK 1968, 38–40; TOČIK 1992, 168–177.

⁵⁶ GYÖRFFY 1998, 209.

9. Összegzés

Hangsúlyoznom kell, hogy a báró Nyáry Jenő által lebonyolított feltárás saját kora tudományos igényeinek messzemenően megfelelt, azonban érthető módon a mai módszertani kívánalmakat nem elégíti ki. Ezáltal a rendelkezésemre álló adatok sokszor bizonyultak kevésnek megalapozottabb következtetések levonásához.

A Leshegyen feltárt sírok leletanyaga, annak ellenére, hogy a temetkezések több mint fele (5/3) bolygatott volt, nagyon színesnek és gazdagnak mondható. Az első sírban [7. tábla] megtalálható aranylemezekkel díszített süveg, a csontos íj, a veretes öv mind a férfi gazdagságára illetve magas rangjára engednek következtetni. Ugyanez figyelhető meg a második sírban [8. tábla] nyugvó nő aranyozott ezüst tárgyait (rozettás veretek és szíjvégek, szügyelődíszek), arany fülesgombjait, hólyagos fejű fejesgyűrűjét és görög feliratú csüngőjét vizsgálva is. A harmadik női temetkezésben [9. tábla] kevesebb gazdagabbnak tartott tárgytípust találtak, bár ez betudható a bolygatásnak is. A negyedik és ötödik temetkezés [9. tábla] esetében csupán olyan leletek kerültek elő, melyek arra utalnak, hogy a két sírban harcosok nyugodtak. Bolygatottságuk azonban pontosabb megítélésüket lehetetlenné teszi. A temető érdekessége, hogy mindegyik sírjába temettek lovat illetve, hogy az összes férfisírnak meghatározott temetkezés fegyvermellékletesnek minősül.

A negyedik és ötödik, bolygatott temetkezések szegényes leletanyaga (amennyiben az nem a sírrablás következménye!) nem azt bizonyítja, hogy az itt eltemetett „család” mindegyik tagját nemesfémtárgyakkal helyezték a földbe. Ezek a férfiak meglévő mellékleteik alapján inkább közrendű harcosoknak tűnnek. Az Újszentes–Elkerülő lelőhelyen előkerült három, nagyon szegényes mellékletű sírból álló temető esetében biztos, hogy teljesen feltárt, ám minden bizonnyal nem a gazdag kiscsaládi temetkezések kategóriájába sorolható.⁵⁷

A Piliny–Leshegyen előkerült indás-virágos veretes övgarnitúra, valamint a rozettás lószerszám garnitúrák párhuzamai is egyértelműen bizonyítják a térség Felső-Tisza-vidékkel fennálló szoros kapcsolatát. Ráadásul csakúgy, mint a Felső-Tisza-vidéken talált női síroknál, a tárgyalta temetőnél is megfigyelhető – legalábbis a második rozettás lószerszámos sír esetében – az a tendencia, mely szerint a térség nőtagjait kevesebb fém ruhadísszel, ugyanakkor gazdagon felékesített lószerszámmal temették el.

Összességében elmondható, hogy a báró Nyáry Jenő által megtalált, rövid idő alatt létesült sírcsoport az Ipoly környékén letelepedő, 10. századi magyar előkelők korai képviselőit rejtette.⁵⁸ Ahogy maga a báró írta: „itt honunk első alkotóinak sírjait látjuk fölfedezve”.⁵⁹ A piliny–leshegyi temető publikálásában nem csupán a honfoglalás kori temetők szakszerű feltárásának kezdetét, hanem az egyes tárgytípusok részletesebb, tudományos igényű feldolgozásának kiindulópontját is üdvözölhetjük.

⁵⁷ GÁLL 2013, 502–504.

⁵⁸ RÉVÉSZ 1996, 130.

⁵⁹ NYÁRY 1873, 24.

IRODALOM

- BÁLINT 1969 = Bálint Cs.: A honfoglalás kori lovastemetkezések néhány kérdése. *MFME* 1969/1, 107–114.
- BÁLINT 1970 = Bálint Cs.: A ló a pogány magyar hitvilágban. *MFME* 1970/1, 31–43.
- BÁLINT 1971 = Bálint Cs.: A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. *MFME* 1971/1, 305.
- BÁLINT 1974 = Bálint Cs.: A honfoglaláskori lovastemetkezések. *MFME* 1974/2, 85–108.
- DIENES 1972 = Dienes I.: *A honfoglaló magyarok*. [Hereditas] Budapest 1972.
- DÖVÉNYI 2010 = Dövényi Z.: *Magyarország kistájainak katasztere*. Budapest 2010.
- F.É.K. = Fehér G.–Éry K.–Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. [Régészeti Tanulmányok 2.] Budapest 1962.
- FETTICH 1931 = Fettich N.: Adatok a honfoglaláskor archaeológiájához. *ArchÉrt* 45 (1931), 48–112.
- GÁLL 2013 = Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői I–II*. [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6.] Szeged 2013.
- GILLI 1999 = Gilli, E.: I Materiali archeologici della raccolta Nyáry del Museo Civico Correr di Venezia. *Collezioni e Musei Archeologici del Veneto* 42 (1999), 137–141.
- GYÖRFFY 1998 = Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza IV*. Budapest 1998.
- HAMPEL 1907 = Hampel J.: *Újabb tanulmányok a honfoglalási kor emlékeiről*. Budapest 1907.
- JÁNOS 2009 = János J.: *Nógrád megye honfoglaláskori leletei*. Kézirat. Budapest 2009.
- KALICZ 1968 = Kalicz, N.: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn: Abriss der Geschichte des 19–16. Jahrhunderts v. u. Z.* [Archaeologia Hungarica 45.] Budapest 1968.
- KOVÁCS 1989 = Kovács L.: A nagyhalász-zomborhegyi 10. századi magyar temetőrészlet. *CommArchHung* 1989, 165–176.
- KOVÁCS 2011 = Kovács L.: *A magyar kalandozások zsákmányáról*. Budapest 2011.
- KOVÁCS 2013 = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 511–604.
- LANGÓ 2007 = Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LÁSZLÓ 1943 = László Gy.: *A koroncói lelet és a honfoglaló magyarok nyerge*. [Archaeologica Hungarica 27.] Budapest 1943.
- MESTERHÁZY 1980 = Mesterházy K.: *Nemzeti szervezeti és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál*. Budapest 1980.
- MESTERHÁZY 1989–1990 = Mesterházy K.: A felső-Tisza-vidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje. *Agria* 25–26 (1989–1990), 235–273.
- MESTERHÁZY 1998 = Mesterházy K.: Társadalmi struktúrák régészeti vizsgálata. In: *Az Alföld társadalma*. Szerk.: Novák L. Nagykovács 1998, 19–45.
- NAGY 1893 = Nagy G.: A magyarbaroni lovas sírok. *ArchÉrt* 13 (1893), 223–234.
- NYÁRY 1873 = Nyáry J.: A pilini Leshegyen talált csontvázokról. *ArchKözl* 9 (1873), 16–25.

- NYÁRY 1902 = Nyáry A.: Temető királyságunk első századából. *ArchÉrt* 22 (1902), 350–356.
- NYÁRY 1904 = Nyáry A.: A pilinyi Árpád-kori temető. *ArchÉrt* 24 (1904), 50–70.
- PATAY 1957 = Patay P.: Adatok a nógrádi dombvidék 10–11. századi településtörténetéhez. *ArchÉrt* 84 (1957), 58–66.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* [Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 1998 = Révész L.: Szempontok a honfoglalás kori leletanyag időrendjének meghatározásához a keleti párhuzamok alapján. *MFME–StudArch* 4 (1998), 523–532.
- RÉVÉSZ 2001 = Révész L.: *Aranyasztás Balotán.* Budapest–Kiskunhalas 2001.
- SOÓS 2015 = Soós R.: *Egy 19. században feltárt honfoglalás kori temető elemzése az új kutatási eredmények tükrében. Piliny–Leshegy.* OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2015.
- SZŐKE 1962 = Szőke B.: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- TOČIK 1968 = Točík, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in Südwestslowakei.* Bratislava 1968, 38–40.
- TOČIK 1992 = Točík, A.: Materiály k dejinám južného Slovenska v 7.-14. storočí. *ŠtZ* 28 (1992), 168–177.
- VÖRÖS 1991 = Vörös I.: Kutyaáldozatok és kutyatemetkezések a középkori Magyarországon 2. *FolArch* 42 (1991), 179–196.
- VÖRÖS 2013 = Vörös I.: Adatok a honfoglalás kori lovas temetkezésekhez. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára.* Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 321–336.

A TÁBLÁK JEGYZÉKE

1. tábla 1.: Térkép: <http://mapire.eu/hu/map/collection/secondsurvey/?zoom=13&lat=48.15436&lon=19.60262> (a letöltés dátuma: 2014. 06. 11. 18:55)

6. tábla: Lelőhelylista: 1. Alsótold; 2. Balassagyarmat; 3. Benczúrfalva; 4. Cserhátsurány; 5. Csesztve–Iskoladomb; 6. Egyházasgerge–Sirmány; 7. Jobbágyi, Mátra-hegyoldal; 8. Jobbágyi–Mátra u. 25; 9. Karancsalja–Lapostető; 10. Karancslapujtő–Nyárvas dűlő; 11. Kozárd; 12. Nógrádkövesd; 13. Nógrádsáp–Tatárka; 14. Nógrádszakál–Rárós pusztá; 15. Penc–Bok-hegy; 16. Penc–Tuszkulán; 17. Perse; 18. Piliny–Leshegy; 19. Piliny–Sirmányhegy I-II; 20. Rád–Kishegy; 21. Rád–Új-hegy/Bak-hegy; 22. Sóshartyán, szórvány; 23. Sóshartyán–Hosszútető; 24. Sóshartyán–Murahegy, Nagyszőlőtető; 25. Szalmatercs–Lőfardűlő (Fehérlő-dűlő); 26. Szécsény–Pórpást; 27. Szurdokpüspöki–Pusztafalu/Derzsi szőlők/Kapaszer; 28. Szügy–Állami Gazdaság.

Térkép: http://www.kincseslada.hu/aktualis/e107_files/public/Karpat_medence_vizrajza.jpg (a letöltés dátuma: 2014. 06. 11. 19:05)

7. tábla: HAMPEL 1900, Pilin I–IV. tábla. (1–5, 8, 11.: M. = 1/2; 6.: M. = 1/3; 7, 9.: M. = 2/5)

8. tábla: 1–5, 7–10/a, 11–17: HAMPEL 1900, Pilin I–II, IV. tábla; 522, 523. oldal; 6., 10/b: NYÁRY 1873, 10, 18. ábra. (6, 7/b–8.: M. = 1/1; 1–4, 7/a., 9–10, 11–14.: M. = 1/2; 5.: M. = 2/3; 15–17.: M. = 2/5)

9. tábla: 1: NYÁRY 1873, 28. ábra; 2–9: HAMPEL 1900, I–IV. tábla. (1.: M. = 1/1; 2–3, 9.: M. = 1/2.; 4.: M. = 1/3; 5–8.: M. = 2/5)

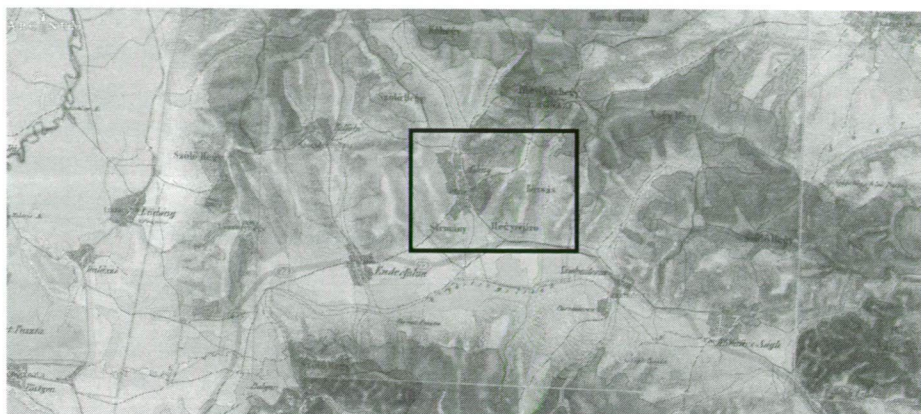
The analysis of a Hungarian Conquest Period cemetery excavated in the 19th century, from the point of view of new results

The area of Piliny village was an ideal place for settling in the Hungarian Conquest Period in terms of the type of the soil, the amount of precipitation, vegetation and several other environmental endowments. Artefacts of various age found in this area prove that these conditions were given and suitable for settling, even in the previous periods and through the Middle Ages, respectively, and to the Modern Era.

In my research I reconstructed the artefacts and observations of the five grave cemetery of Piliny–Leshegy which was excavated by Baron Jenő Nyáry in 1871. I also gave a detailed analysis of the types of artefacts that define the character of this archaeological site, because the graves in question hold a distinguished place among the 9th–11th century archaeological sites of the historic Nógrád County. My work's purpose was to date the site in the most exact way possible. The dating of the first third of 10th century is unproved in view of the archaeological material.

In the publication of this burial place we can appreciate not only the first professional excavation of the Hungarian Conquest Period cemeteries, but the start of the archaeological objects' particular and erudite evaluation.

In my opinion, we can no longer be sure with absolute confidence that this site belongs to the "burial places of a nuclear family", nor that these graves belong to the "first generations of settlers".

1

2

1. tábla: 1.: Piliny település a II. katonai felmérés és a Google Earth összevetett térképén;
2.: A Leshegy mai formája

	Leletek megnevezése	Meglévő leletek		Ma már hiányzó leletek
		Eredeti példányszámban	Kevesebb példányszámban	
1. sír	1. Lócsontok			×
	2. Kutya csontváz			×
	3. Aranylemezek			×
	4. Pasztagyöngy			×
	5. Íjvégcsontpár	×		
	6. Íjmarkolat lemez	×		
	7. További íjcsont töredékek		×	
	8. Nyílcsúcsok		×	
	9. Nyíltegez-záró vaspánt	×		
	10. Tegez fedélcsontja	×		
	11. Egyéb csontlemezek			×
	12. Fa-és vasmaradványok			×
	13. Vaskés	×		
	14. Kengyelpár	×		
	15. Veretes övgarnitúra	×		
	16. Bőrmaradványok			×

2. tábla: Az első sír meglévő és hiányzó leletei

	Leletek megnevezése	Meglévő leletek		Ma már hiányzó leletek
		Eredeti példányszámban	Kevesebb példányszámban	
2. sír	1. Lócsontok			×
	2. Kutya csontváz			×
	3. Arany fülesgombok			×
	4. Nagyméretű pasztagyöngyök	×		
	5. Lencse alakú pasztagyöngy	×		
	6. Gyöngysor	×		
	7. Hólyagos fejű gyűrű			×
	8. Csizmapitykék		×	
	9. Bizánci csüngő vagy pecsétlő	×		
	10. Provence-i Hugó pénzei			×
	11. Vaskés	?		
	12. Líra alakú csat	×		
	13. Szügyelődísz		×	
	14. Aranyozott ezüst rozettás lószerszámveret garnitúra		×	
	15. Bronz rozettás lószerszámveret garnitúra		×	
	16. Korong alakú pitykék		×	
	17. Bronzszegecs	×		
	18. Kengyelpár		×	
	19. Oldalpálcás zabla	×		

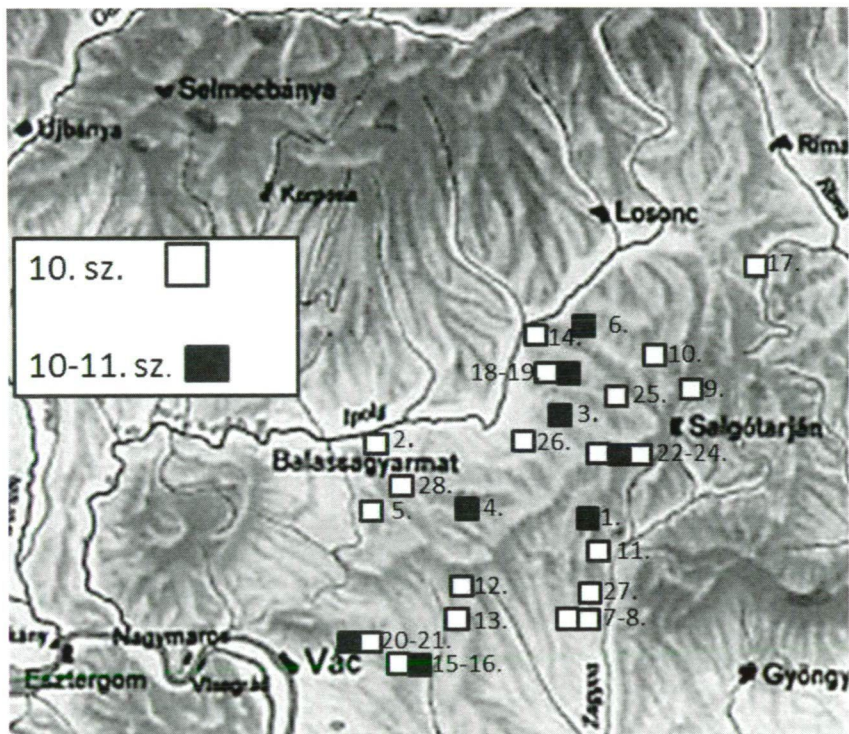
3. tábla: A második sír meglévő és hiányzó leletei

	Leletek megnevezése	Meglévő leletek		Ma már hiányzó leletek
		Eredeti példányszámban	Kevesebb példányszámban	
3. sír	1. Pajzs alakú préselt ezüst- lemezek	?		
	2. Virágot utánzó üreges ezüstdísz			×
	3. I. Berengár pénzei	×		
	4. Cápa fog	×		
4. sír és 5. sír	1. Lócsontok			×
	2. „Tömlőszáj”	×		
	3. Nyílcsúcs		×	
	4. Vaskések		?	
	5. Kengyelek			×

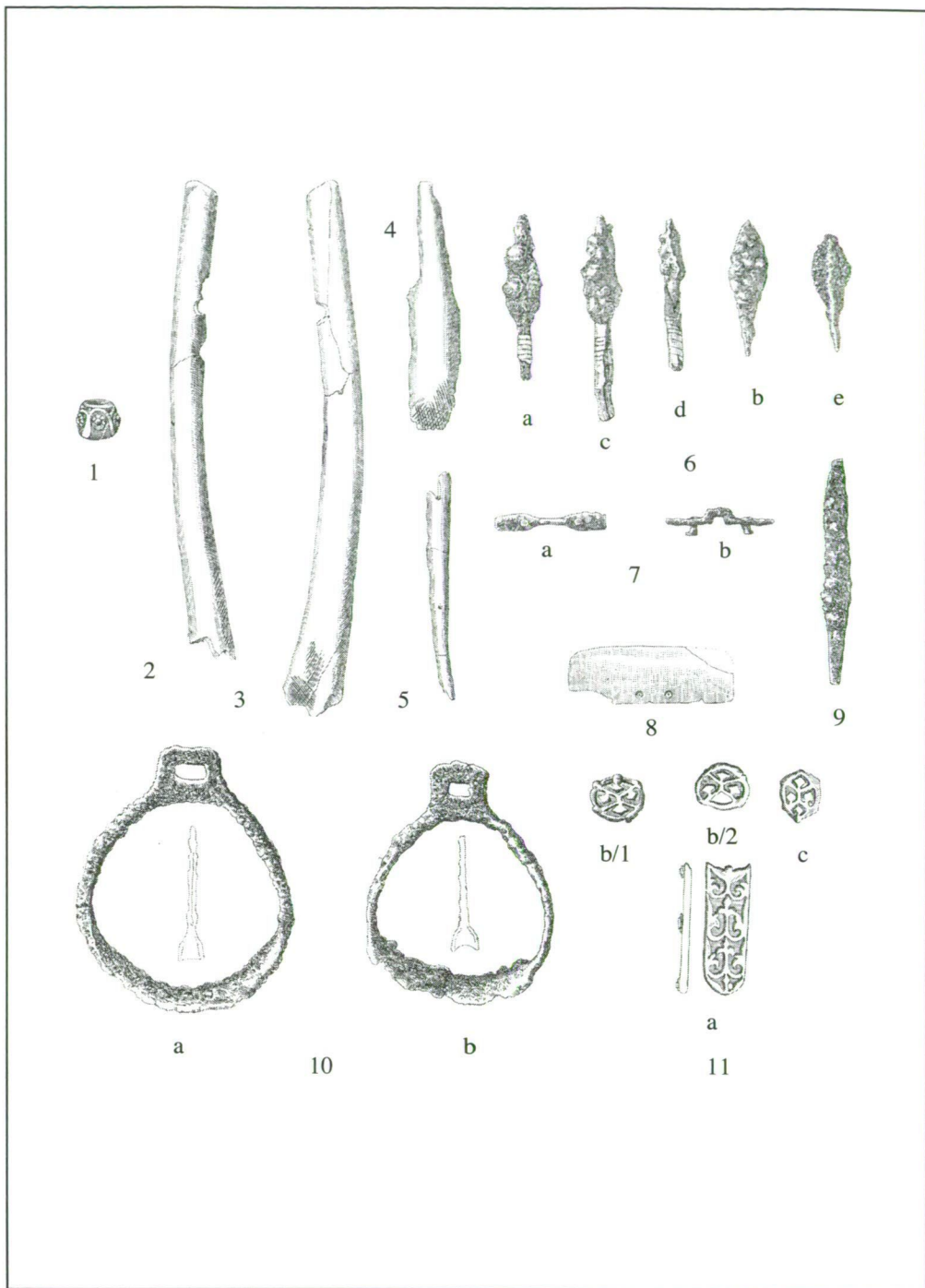
4. tábla: A harmadik, a negyedik és az ötödik sír meglévő és hiányzó leletei

Tárgytípusok	Kronológia	1. sír	2. sír	3. sír	4./5. sír
I. Berengár császár pénzei	915–924			×	
Provence-i Hugó pénzei	926–931		×		
Rozettás lószerszám-veret garnitúra	10. sz. elejétől a 11. sz. első harmadáig		×		
Indás-virágos veretes övgarnitúra	10. sz. első feléig, középső harmadáig	×			
Tegezfedél	10. sz. első harmadáig	×			
Hólyagos fejű gyűrű	10. sz. első feléig/középső harmadáig		×		
Veretes csizma	10. sz.		×		
Csiholó	10–11. század fordulójáig				?
Körte alakú kengyel	10. sz. elejétől a 11. sz. közepéig	×	×		×

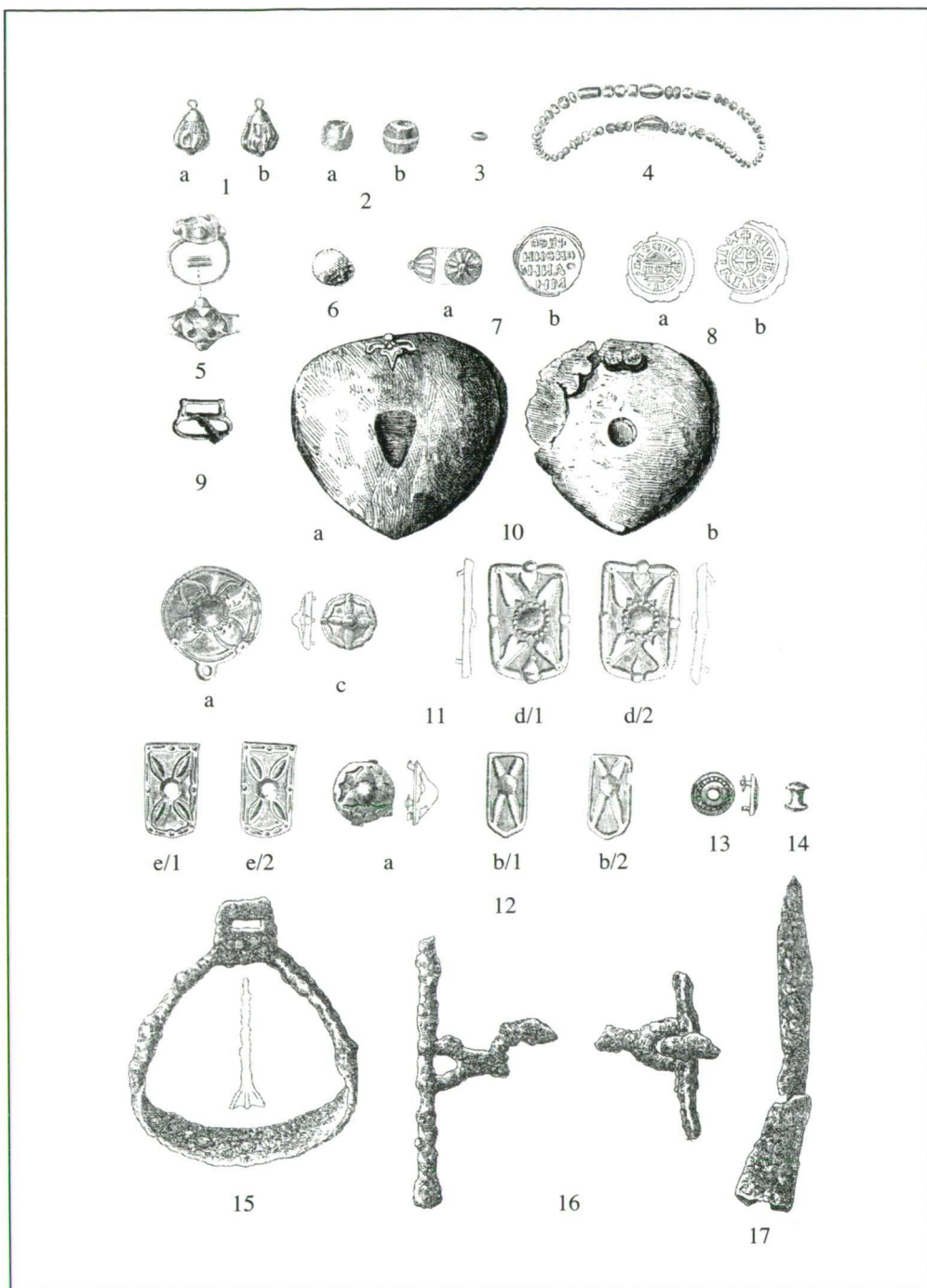
5. tábla: Kronológiai áttekintés

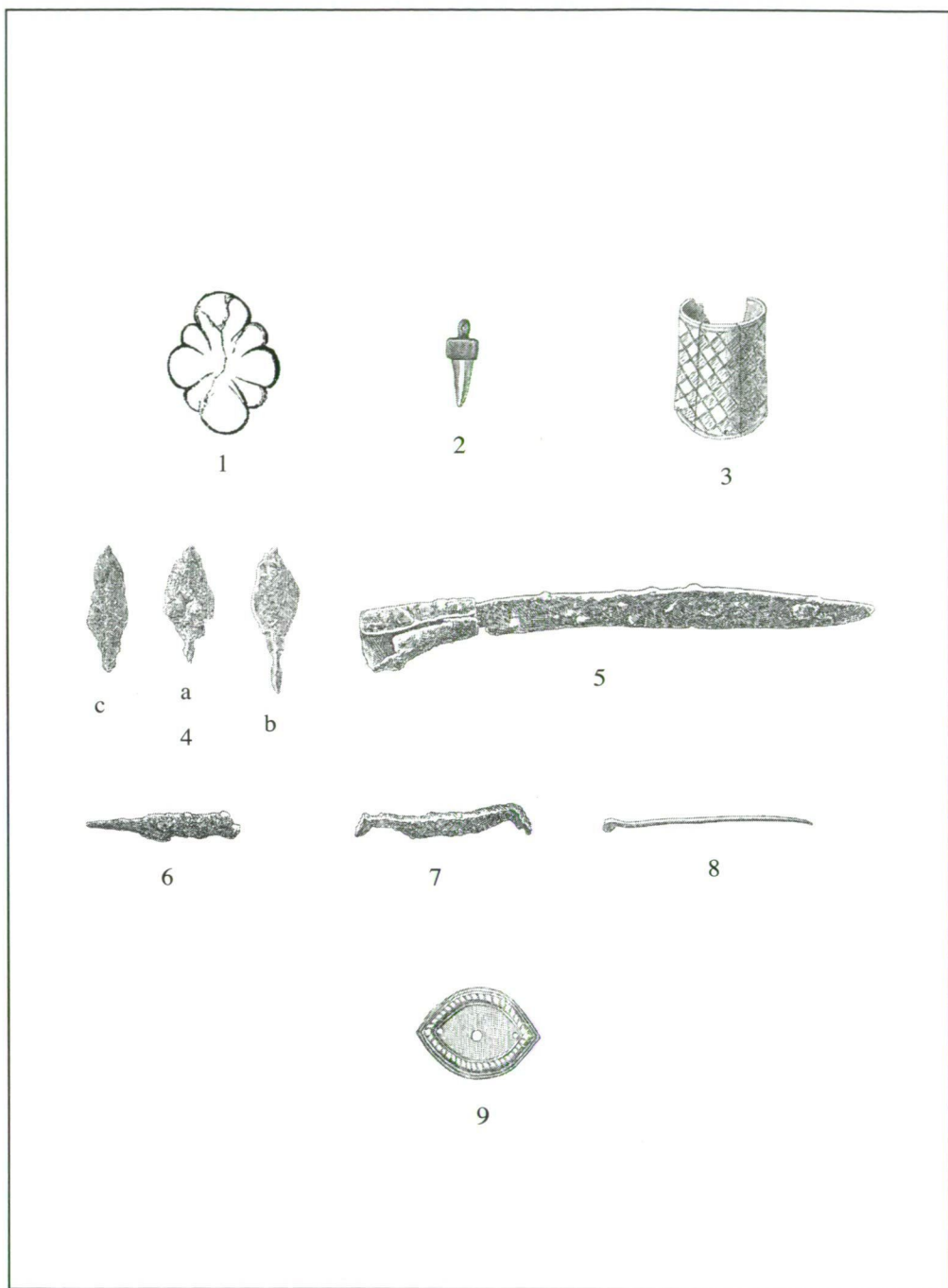
6. tábla: Nógrád vármegye 9–11. századi lelőhelyei

7. tábla: 1–11.: Piliny–Leshegy 1. sír

8. tábla: 1–17.: Piliny–Leshegy 2. sír

9. tábla: 1–2.: Piliny–Leshegy 3. sír; 3–6.: Piliny–Leshegy 4. és 5. sír; 7–9.: konkrét sírhoz nem köthető, egyéb úton a gyűjteménybe került leletek

A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez

1. Bevezetés

A Kárpát-medencében a 10–11. század során a viselet fontos és gyakori elemét képezték a fülesgombok. Ezen tárgytypus jellegzetes keleti eredetűnek tartható, s minden társadalmi rétegnél megfigyelhető.¹ Azonban ezen apró tárgyakra a szakirodalom igen csekély figyelmet szentelt, az elemzések során inkább a nemesfém-ből készült ruhadíszek, veretek kerültek előtérbe.

Dolgozatomban Hajdú-Bihar megye² és a Rétköz³ területén előkerült 10–11. századi temetők sírjaiból előkerült fülesgombokat mutatom be. Részletesen kitérek technikai kivitelükre és a formai variánsaikra, illetve a fülesgombok díszítési módjaira. Valamint értekezem a fülesgombokkal rendelkező sírok vázainak nem és életkor szerinti megoszlásáról. Továbbá beszámolok a különböző típusok időbeli megjelenéséről, elterjedéséről a 10–11. századi temetőkben – a tárgyalt területen –, illetve a különböző társadalmi rétegeknél való előfordulásukról. Végezetül, a fülesgombok viseletben betöltött szerepét tekintem át. Ezen fejezetben nem csak Hajdú-Bihar megye és a Rétköz temetőit használtam fel, hanem a Kárpát-medence különböző területein előkerült, fülesgombokat tartalmazó 10. századi temetkezéseit.

2. A fülesgombok technikai kivitele, formai variánsai

A fülesgombok technikai kivitelük szerint két nagy csoportra oszthatóak. Lehetnek két félből öntöttek, üregesek, melyek függőlegesen, ritka esetben vízszintesen illeszkednek egymáshoz, a falaik vékony öntésűek.⁴ A sírokban sok esetben a gombok már külön váltak, esetleg már csak egy üreges félgomb került elő. Ez esetben a másik fél elkorrodálódott, vagy

¹ Itt szeretném tolmácsolni köszönetemet Révész Lászlónak (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Langó Péternek (tudományos segédmunkatárs, MTA BTK Régészeti Intézet), akik értékes tanácsaikkal és észrevételeikkel segítettek a munka megszületését. Továbbá köszönettel tartozom Dani Jánosnak (tárvezető, régész, DM) és Faragóné Csutak Tündének (gyűjteménykezelő, DM), akik lehetővé tették, hogy felhasználhassam az általam vizsgált Hajdú-Bihar megyei temetők eredeti dokumentációit és sírrajzait.

² Az ország keleti szélén 6212 km²-t foglal el, területén több középtáj találkozik. Keleten, a Nyírség déli részének homokbuckái teszik változatossá a tájat. Délen, délkeleten a Sebes-Körös határolja, a Hortobágy és a Berettyó, s ezek mellékfolyói alakították a területet. A Nyírségtől nyugatra a megye közepén észak-déli irányban húzódik a Hajdúság, amelynek a magasabban fekvő kistáját Hajdúhátnak nevezzük (M. NEPPER 1994, 152; M. NEPPER 2002, 17).

³ Rétköz, a Felső-Tisza-vidék 560 km²-es kistája, a Zempléni-hegység és a Nyírség között megbúvó, egykor vizes, mocsaras láp. A Tisza ősi árterének bal parti része, a jobb partján – a Rétközhöz minden tekintetben hasonló – a Bodroghöz fekszik (ISTVÁNOVITS 2003, 245).

⁴ SZÖKE 1962, 79; MESTERHÁZY 2000, 211.

az ásatás során kis méretéből adódóan nem került napvilágra, de az is elképzelhető, hogy a sírba már csak a gomb egyik fele került. A másik technikai kivitelük, amikor tömören, egybeöntve készítik el a fülesgombokat.⁵

A szakirodalom a fülesgombok formai variánsaira vonatkozó egységes nevezéktant még nem alakított ki. Olvashatunk gömb-, félgömb-, lencse-, gomba-, körte-, csepp-, ovális és ritkán kúp alakú fülesgombokról. Ezeknek a formáknak a megvizsgálása után – Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén előkerült fülesgombok alapján⁶ – törekedtem a részletes tipologizálást elvégezni.

A gömb alakú fülesgomboknál előfordul, hogy a szakirodalom megkülönböztet lapított gömb alakú gombot, de a legtöbb esetben az enyhén- és erősen lapított gömbformát is egységesen gömb alakúnak nevezi. Úgy véltem, hogy célszerű ezeket megkülönböztetni, hiszen öntési technikájukban is különbözőek; a sima gömb alakúak általában üregesen, két félből öntöttek, míg az enyhén- és erősen lapított típusúak tömören öntöttek [1. tábla 1].

Ismeretes a félgömb alakú változat is, azonban számbeli megjelenése semmiképp sem kötődik a gömbtípusokhoz, ritkán gombolta őseink viseletét, s minden esetben tömören öntött [1. tábla 2].

A legtöbb esetben a gomba és a lencse alakú fülesgomb kifejezés alatt ugyanazt a formát értik, az általam kialakított rendszerben a gomba alakú kifejezést használok, melyen belül lapított típust is elkülönítettem. Ennek a típusnak a kialakítása minden esetben tömören öntött [1. tábla 3].

A körte alakú fülesgomb [2. tábla 1] megnevezés az, melyet nem túl következetesen használ a szakirodalom, többször a csepp- [2. tábla 2] vagy az ovális formát⁷ [2. tábla 3] is körte alakúnak határozzák meg. A körte alakú gombokhoz kis félgömbben végződő, esetleg bikónikus formájú vagy erősen hasasodó formai variánsokat soroltam, tehát 3 variációt különböztettem meg. Technikai kivitelük szerint – a gömbtípusokhoz hasonlóan – üreges és tömören öntött kialakításúak is lehetnek.

A kúp formájú fülesgomboknak két típusa képviseltette magát a vizsgált területen. Az egyik a „sima” kúp alakú, a másik az általam tagolt testűnek nevezett forma, s mindkét típus tömören öntött [2. tábla 4].

Hajdú-Bihar megyében három nagy sírszámú, hitelesen feltárt temetőben került elő több olyan temetkezés, ahol az elhunytak ruháit fülesgombok kapcsolták. Ezek közül két temető – Hajdúszoboszló–Árkoshalom⁸ és a Püspökladány–Eperjesvölgy⁹ – a 10. század elejétől a 11. század végéig volt használatos. A harmadik temető Sárrétudvari–Hízóföld,¹⁰ amelyet a 10. század első harmadában nyitottak, s a 970-es évekig használtak,¹¹ tehát 11. századi leletanyagról ebben az esetben nem beszélhetünk.

⁵ SZÓKE 1962, 79.

⁶ A vizsgált terület fülesgombokkal kapcsolatos adatbázisa: ANDRÁSI 2015.

⁷ Az általam kialakított tipológiában két külön típust képviselnek. A csepp alakú „hasasodóbb” mint az ovális, utóbbi „tojásdad” formájú.

⁸ M. NEPPER 2002, 58–107.

⁹ M. NEPPER 2002, 128–358.

¹⁰ M. NEPPER 2002, 296–358.

¹¹ RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 245.

A Rétköz területén az egyetlen teljesen feltárt, nagy sírszámú temető Ibrány–Esbó-halom, ahová a 10–11. század folyamán temetkeztek,¹² hasonlóan a püspökladány–eperjesvölgyi és a hajdúszoboszló–árkoshalmi temetőhöz. Ibrányon több temetkezésben is előfordultak fülesgombok, számuk azonban lényegesen kevesebb, mint a fentebb említett Hajdú-Bihar megyei temetőkben, s a gombok formai kialakítása is homogénebb.

Formai és technikai szempontok alapján mind a négy temetőben az üregesen, két félből öntött gömb alakú gombok fordultak elő a legnagyobb számban. A gomba, lapított gomba alakú fülesgomb a Hajdú-Bihar megyei nagy sírszámú temetőkben szintén gyakori típus,¹³ ellentétben Ibrány–Esbó-halommal, ahol a gomba alakú variáns nem fordult elő. Azonban a Rétköz több lelőhelyén is megjelent a gomba formájú fülesgomb, méghozzá ez az egyik leggyakrabban előforduló formai variáns ezen a területen.

A körte alakú gombok Hajdúszoboszló–Árkoshalmon, Püspökladány–Eperjesvölgyön és Sárrétudvari–Hízóföldön ugyan kis számban, de előfordultak.¹⁴ A félgömbben végződő és az erősen hasasodó, illetve a bikónikus típus is megjelent a megyében. Utóbbi típus a Rétköz területén is képviseltette magát, azonban nem az ibrányi temetőben, hanem Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegyen.¹⁵ Technikai kivitelük szerint – tömören és üregesen öntöttek – a vizsgált régióban fele-fele arányban oszlanak meg.

A félgömb-, csepp-, ovális és kúp alakú fülesgombok még a körte formájúaknál is ritkábban, csupán 1–2 sírban voltak jelen, még a nagy sírszámú temetőkben is. A félgömb- és az ovális alakú típus csupán Hajdú-Bihar megyében fordult elő, a Rétköz területén ezek a formai variánsok egyelőre ismeretlenek az általam vizsgált temetőkben. Azonban a csepp- és a kúp alakú variáns már a Rétközben is megjelenik.

2.1. A fülesgombok díszítésmódjai

A bronz fülesgombokat néhány esetben valamiféle díszítéssel látták el – bár a legtöbb sima felületű –, s akadnak olyan visszatérő elemek, melyeket akár típusonként is elkülöníthetünk.¹⁶ A gombok dekorálása a legtöbb esetben a gömb és gomba alakúakon figyelhető meg, ami annak is köszönhető, hogy ezek a legelterjedtebb típusok.

A gömb alakúak egyik jellegzetes díszítési módja a gömbtest felénél – illetve attól kicsit lejjebb –, vízszintesen futó két párhuzamos árok/sekély vonalszerű bemélyedés, s ez alatt sugaras rovátkolás [3. tábla 1].

A gomba alakú fülesgombok általános díszítésmódja a sugarasan rovátkolt „fejrész”, azaz a fülesgomb alja [3. tábla 2]. A gomba variánst már több esetben ékesítik – bár nem látványosan nagyobb számban –, mint a gömbtestűeket.

¹² ISTVÁNOVITS 2003, 365–384.

¹³ Az orosz szakirodalomban a tömören öntött gömb- és gomba alakú típusok ismeretesek, mint kaftánt záró tárgyak, így ennek a két formai variánsnak a keleti eredete bizonyos (MIKHAILOV 2005, 57; 2. ábra). A Kárpát-medencében a 10. század első harmadától jelen vannak, s a 11. századi sírokból is előfordulnak.

¹⁴ A sírokból egyesével, esetleg más típusú gombbal kerültek elő.

¹⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 36.

¹⁶ A hajdúszoboszló–árkoshalmi temető 24 darab fülesgomb anyagából 3 darabról, a püspökladány–eperjesvölgyi temető 44 darab gombjából 8 darabról, Sárrétudvari–Hízóföld 91 darab példányából 7 gombról mondható el, hogy valamilyen díszítéssel látták el a felületüket. Ibrány–Esbó-halom 14 gombjából csupán 1 darab ékeesebb.

A Rétköz területén a gomba alakú gombok díszítése színesebb palettát mutat, mint Hajdú-Bihar megyében. A gomba formájú fülesgomboknál a Rétköz régióban nem csak az általánosabb, sugarasan bekarcolt rovátkák jelennek meg, hanem vannak igényesebb kivitelűek is. Tiszebercel–Mezőgazdasági Szakiskola 16. sírjában és Tiszabercel–Ráctemető 4. temetkezésében a gomba alakú fülesgombokon rozettaszerű díszítés figyelhető meg. Mindkét temetőben 1-1 példány látott napvilágot [3. tábla 3].

A körte alakú fülesgombok felületét általában gerezdekkel, bordákkal látják el [3. tábla 4]. Ezen típusból a hajdúszoboszló–árkoshalmi temető 240. sírját emelném ki, mely egy erősen hasasodó variáns, s a 11. századra datálható.¹⁷ Felületén mély gerezdek figyelhetők meg, mely a keltezés szempontjából fontos jelenség. A mélyebb gerezdes díszítés az általam vizsgált területen a gömb, csepp és körte alakú példányoknál is megfigyelhető, mely igen jelentős, hiszen ezek a típusok is a 11. századi temetőrészekből kerültek elő, így az általam vizsgált területen korhatározó jelenség.¹⁸ A 10–11. század során használt nagy sírszámú temetők közül ez az állítás Püspökladány–Eperjesvölgy esetében figyelhető meg a legszebben. Az 542. és 582. temetkezésben a gömb alakú, üregesen öntött, füles félgombok mélyen gerezdelt kialakításúak, felületükön kisebb vájatokat képeztek. Ez a díszítésmód egyik 10. századi temetőben, temetőrészben sem jelent meg Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén [3. tábla 5]. Szintén a püspökladányi temetőben, a 289. sírban ugyancsak mélyen gerezdelt testű fülesgomb látott napvilágot. Ez a típus csepp alakú,¹⁹ s csak az alsó harmadában figyelhető meg ez a díszítési mód. Ez a formai variáns is a 11. századi temetőrészből látott napvilágot.

3. A fülesgombok előfordulása a férfi, női és gyermektemetkezésekben

A fülesgombok elsősorban a női viselet részét képezték az általam vizsgált temetőkben, kirívóan magas a női sírokban előforduló gombok száma a férfiakéhoz képest.²⁰ A típusokat tekintve semmiféle szabályosságot nem lehet megállapítani, hisz nemtől és kortól függetlenül megjelentek; így fiatalabb és idősebb női- és férfitemetkezésben, illetve gyermeksírokban is az összes formai variáns kimutatható.

A 11. századi fülesgombok Hajdú-Bihar megyében a női és gyermeksírok leleteit képezték, férfisírból nem kerültek elő. A Rétköz egyetlen, 11. századi fülesgombbal rendelkező

¹⁷ M. NEPPER 2002, 97.

¹⁸ ANDRÁSI 2015, 19. táblázat.

¹⁹ A többi csepp alakú bronz fülesgomb a vizsgált régióban nem díszített, illetve az ovális típusúak sem.

²⁰ A legtöbb fülesgomb Sárrétudvari–Hízóföldön fordult elő; 39 sírban jelentkezett, ebből 26 női temetkezéshez köthető, 7 esetben zárta férfi öltözkét, továbbá 2 fiatal- és 3 gyermek sírjában került elő. Püspökladány–Eperjesvölgyön a 29 fülesgombot tartalmazó sírból 15 köthető női temetkezéshez, 4 sírban férfi vázon került elő, illetve egykor 1 fiatal, és 8 gyermek ruháját fogták össze fülesgombokkal. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon és Ibrány–Esbó-halmon a fülesgombok száma jóval kevesebb, mint az előbb említett temetők esetében, bár a női temetkezésekben előforduló gombok aránya ezeknél a temetkezőhelyeknél is kimagasló. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon a 14 fülesgombot tartalmazó sírból 9 köthető női, 2 férfitemetkezéshez, illetve 1 darab fiatal, 1 gyermek, 1 pedig csecsemő sírhoz. Ibrányon 8 sírból került elő fülesgomb, ebből 3 darab nő, 2 leány, 1 pedig gyermek vázán látott napvilágot, s fülesgomb csupán 1 férfi viseletét kapcsolta össze. Egy sírban nem volt meghatározott az elhunyt neme.

sírja Tiszabercel–Újsor 27. temetkezéséhez köthető.²¹ A sírban fekvő nemét nem állapították meg, azonban a csüngős bronz ingnyakveretek arról árulkodnak, hogy nő sírja lehetett.²²

A férfiviseleten a fülesgombok ritka megjelenésére, s a 11. században a gombok megritkulására véleményem szerint két magyarázat kínálkozik: vagy szerves anyagból készült, ún. száragombokat – kötött gombok –, esetleg szalagokat alkalmaztak a ruhák kapcsolására,²³ így az nem maradt meg a jövő számára, esetleg számolhatunk a hajdani, keleti eredetű viselet átalakulásával, lassú háttérbe szorulásával is.

3.1. Kronológiai konklúziók

Az általam vizsgált területen a 10. század első harmadától a 11. század végéig keltezhető sírokból egyaránt előkerültek fülesgombok, azonban nem egyforma arányban: a 11. századra igen megritkul használatuk Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén is. A legtöbb fülesgomb a sárrétudvari–hízóföldi temetőből került elő, melyet csak a 10. század során használtak. Azonban a többi temetőben is a gombok többsége a 10. századi temetőrészben jelent meg. A hajdúszoboszló–árkoshalmi temetőben a 14 fülesgombot tartalmazó sírból csupán 5 sír datálható a 11. századra (39., 72., 85., 151., 240. sírok) a püspökladány–eperjesvölgyi temetőben 7 esetben 11. századi a fülesgomb (260., 289., 295., 299., 459., 542., 582. sírok), s Ibrány esetében csak a 10. századi temetőrészben gombolták az öltözeteket. Azonban a Rétköz területén is előkerült 11. századra datálható fülesgomb, mely Tiszabercel–Újsor 11. századi temetőrészéből látott napvilágot, csupán egyetlen sírből (27. sír).²⁴

Hajdú-Bihar megyében a legkorábbi példányok Biharkeresztes–Bethlen Gábor utca 25. lelőhelyen, leletmentés során feltárt két sírből kerültek elő. A fülesgombok üregesen, két félből öntött, gömb-,²⁵ illetve tömören öntött gomba formájúak, melyek anyaga bronz. Tehát a legáltalánosabb és leggyakrabban előforduló formai variációk már a legkorábbi temetők viseleti elemei között megtalálhatóak. A női temetkezésből előkerült rombusz alakú ingnyakdíszek, a svasztikás hajfonatkorong, s a fiatal férfi íjával, részleges lovastemetkezéssel ellátott sírja a 10. század első felére keltezhető.²⁶

Hajdúböszörmény–Bodaszőlő, Bödőskút temető egykori népességének leletanyaga szintén a korai temetkezésekhez köthető. Ezt támasztják alá az ezüsből készült csüngős ingnyakdíszveretek, az aranyozott ezüst, áttört övveretek²⁷ archaikus motívuma, a fűrész alakú ezüst amulett, s a gyűrűt szélű pajzs alakú szemfedőlemezek.²⁸ A temetőben üregesen öntött, díszített gömb és gomba alakú gombok fordultak elő, így megállapítható, hogy már a dekoratívabb példányok is megjelennek a 10. század elején. Továbbá a 10. század első két-

²¹ ISTVÁNOVITS 2003, 202.

²² A sír leletanyagába tartozik egy – elveszett – nyílhegy is, de az is elképzelhető, hogy inkább ár vagy más vaseszköz lehetett, hisz női sírokban a nyílhegy nem jellegzetes, esetleg bajelhárító funkcióval rendelkezhetett.

²³ A Kaukázus hegyeiben, Közép-Ázsiában jól konzerválódott 13–14. századi mongol viseleten jól látható, hogy nem fém, hanem szerves anyagból készült rögzítő gombokat, szalagokat alkalmaztak. Időben a honfoglalás korától távol állnak, így párhuzamot nem vonnék, azonban a szerves anyaggal való ruha rögzítésére kitűnő példa (ROSSI–ROSSI 2004, 44, 49).

²⁴ A Rétköz területéről több 11. századra datálható fülesgombot nem találtam.

²⁵ A fül és a test találkozásánál előforduló borda is megjelenik a korai példányokon.

²⁶ M. NEPPER 2002, 29.

²⁷ Az övveretes temetkezések többsége a 10. század első két harmadára keltezhető (RÉVÉSZ 1996, 131).

²⁸ M. NEPPER 2002, 56.

harmadára keltezhető temetők sorát Sárrétudvari–Poroshalom gazdagítja, ahol Hajdú-Bihar megye honfoglalás kori anyagának talán legkiemelkedőbb szépségű darabjai kerültek elő.²⁹ A temető harmadik legrepresentatívabb temetkezésében – mely a 9. sír – díszített félgömb alakú fülesgombok kapcsolták egykor a nő öltözékét, tehát ennek a típusnak is alátámasztott a korai használata.³⁰

A sárrétudvari–hízóföldi temető nyitása a 10. század első kétharmadában történt – a 10. század második harmadában használták a temetőt a legintenzívebben –, megszűnése a 970-es évekre tehető.³¹ A fülesgombokat tartalmazó sírok az egész temető területén megjelentek. Püspökladány–Eperjesvölgy esetében is megállapítható, hogy a 10. századi temetőrészen sűrűn fellelhetők a fülesgombok, ugyan elszórtabban mint Sárrétudvari esetében, de az összes formai változatuk, s a tömören, illetve az üregesen öntött gombok egyaránt jelen vannak Püspökladányon is.³² Utóbbi temető nyitását is a 10. század elejére keltezik, azonban a 11. század végéig folyamatosan használatban volt.³³ A 11. századi temetőrészről 2 olyan sírból is előkerült fülesgomb, ahol érem is a leletanyag részét képezi. Az 542. sírban I. Szent István dénárának (997–1038) törmeléke látott napvilágot az üreges kialakítású gömb alakú, gerezdes díszítésű félgömb mellett; továbbá az 582. temetkezésben Salamon kissé körülnyírt dénára (1063–1074) került elő, mely sírban szintén egy mélyen gerezdelt díszítésű, nagyobb méretű, üreges gömb alakú fülesgomb gombolta egykor az elhunyt ruháját. A Salamon dénár alapján tehát biztosan megállapítható, hogy a 11. század második felében, végén még használták a fülesgombokat a püspökladányi temetőben. A 289. sír csepp alakú, gerezdelt testű fülesgombjának 11. századi használatát a sodrott hurkos kampós végű bronztorques – mely a 10. század végétől,³⁴ a 11. század közepéig, harmadik negyedéig keltezhető tárgy³⁵ – egyértelműen bizonyítja. További négy sír (260., 295., 299., 459. sírok) esetében, a leletek nem hordoznak magukban kronológiailag értékes jelleget.³⁶ A hajdúszoboszló–árkoshalmi temető szintén a 10–11. század során használt, melybe a 10. század első felétől a 11. század végéig temetkeztek.³⁷ A 11. századi temetőrészhez 5 temetkezés köthető, azonban ebből 2 sírban (72., 85. sírok) csak fülesgombok láttak napvilágot – mellettük más lelet nem jelentkezett –, s mindkettőben lapított gomba alakú típus kapcsolta az öltözéket. A 39. temetkezésben az üreges, gömb alakú fülesgomb mellett egy vaskapocs került elő, így ez sem datálja pontosabban a sírt a 11. századon belül. A 151. temetkezésben egy 5 ezüstszálból fonott gyűrű helyezkedett el a vázon, az üreges, gömb alakú fülesgomb mellett, mely gyűrűtípus a 11. század elején jelent meg, s a század vége felé ment ki a divatból.³⁸ A 240. temetkezésben a

²⁹ M. NEPPER 2002, 402–403.

³⁰ M. NEPPER 2002, 402.

³¹ M. NEPPER 2002, 358.

³² Hogy az ovális, körte és csepp alakú példányok pontosan mikor jelentek meg, további kutatást igényel, hisz számuk elenyésző a gömb és gomba alakúakhoz képest. A sárrétudvari–hízóföldi és a püspökladány–eperjesvölgyi temető azon sírjaiban, melyben ezek a típusok előfordultak, a sírok belső kronológiájának kidolgozása szükséges, akárcsak további térségek temetőinek vizsgálatára.

³³ M. NEPPER 2002, 220.

³⁴ A vékony szálból sodrottak, már a 10. század közepén is megjelennek, a vastag huzalú példányok a 11. század 20-as éveitől jöttek divatba (ISTVÁNOVITS 2003, 291).

³⁵ SZABÓ 1980, 62.

³⁶ ANDRÁSI 2015, 19. táblázat.

³⁷ M. NEPPER 2002, 107.

³⁸ SZÓKE–VÁNDOR 1987, 74.

mélyen gerezdelt testű, erősen hasasodó körte alakú füles félgomb erősen kopott, csüngős bronz ingnyakdiszveretek alsó tagjával együtt került elő, mely ruhaveretek a 10. század elejétől a 11. század második harmadának végéig keltezhetőek,³⁹ tehát a fülesgomb nem lehet későbbi ennél az időintervallumnál.

A Rétköz területén bonyolultabb a datálás, hisz csak Ibrány esetében beszélhetünk hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőről – ahol fülesgomb is előkerült –, a többi temető igen töredékes, kis sírszámú. Így a lelőhelyek keltezését gyakran egy-egy tárgy vagy jelenség (például lovas temetkezés) alapján állapították meg.⁴⁰ A fülesgombok korai használatára Rétközberencs–Paromdomb 2. sírjában⁴¹ előkerült aranyozott ezüst palmettás övveretek, és az ún. virágmintával osztott indadíszes darabok – melyek a Felső-Tisza-vidéken a 10. század eleji ötvösközpont termékei voltak⁴² – utalnak. A sírban az általános üreges kialakítású gömb- és a változatos díszítésű gomba formájúak mellett, a kúp alakú típus is megjelent – melynek teste tagolt –, így ennek a formának is alátámasztott a korai használata. Tiszabезд–Harangláb-dűlő temető használata a 10. század 2. harmadára tehető, s talán átrnyúlik a 3. harmad elejére.⁴³ A sírokból üreges gömb-, gomba- és tagolt testű kúp alakú típus került elő.

A Rétköz területén négy, 10–11. század során használatos temetőről van tudomásunk, ahonnan előkerültek fülesgombok; ezek a következők: Gáva–Vásártér, Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola, Ibrány–Esbó-halom, Tiszabercel–Újsor. Ezen temetkezőhelyek közül csupán az utóbb említett temető – Tiszabercel–Újsor – egyetlen sírjából került elő a 11. a századi temetőrészből fülesgomb, azonban ebben az esetben a 10. századi temetőrészen nem kapcsolta gomb egyik viseletet sem. A gáva–vásártéri köznapi temető használata minden bizonnyal a 10. század középső harmadában megindult, s használata a 11. század utolsó harmadáig keltezhető.⁴⁴ A 28. sírban üreges kialakítású, díszített gömb alakú- és lapított gomba alakú bronz fülesgombok kerültek elő, melyek a 10. századi temetőrészhez köthetőek, a lemezgömböcskés, gömbsorcsüngős fülbevaló⁴⁵ és a széles bronz lemezkarperec alapján.⁴⁶ Ibrány–Esbó-halom temetőjének nyitása a 10. század közepe környékére – a 940-es évekre – tehető. A temető nyitásának idejét a 197. kettős sírből előkerült dirhem utánzata adja meg.⁴⁷ Ebben a sírban – ugyan a dirhem a 197/b sírből való –, pontosabban a 197/a temetkezésben 5 db, két félből öntött, gömb alakú bronz fülesgomb gombolta a viseletet. A temető korai temetkezéseihez köthető még a 188. sír, melyben egy tömör, öntött és egy díszített gömb alakú fülesgomb látott napvilágot, mellettük 2 db vékony, nyitott hajkarika. A 10. század második feléhez 6 temetkezés köthető, melyekben fülesgomb került elő (145., 168., 172., 193., 218., 231. sírok).⁴⁸ Ezekben a sírokban a gombok egy kivételével mind bronzból készültek.⁴⁹ Formájukat, kialakításukat tekintve üreges gömb-, tömör, enyhén lapított gömb, illetve üreges csepp formájúak. Amint már említettem, érdekes jelenség, hogy Ibrányon

³⁹ BALINT 1991, 123–132.

⁴⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 444.

⁴¹ A sírban lovával, íjfelszerelésével eltemetett férfi feküdt.

⁴² RÉVÉSZ 1996, 112–114.

⁴³ ISTVÁNOVITS 2003, 440.

⁴⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 365.

⁴⁵ Ez a fülbevaló típus a 10. század elejétől, a 11. század elejéig volt használatos (RÉVÉSZ 1988, 141–159).

⁴⁶ ISTVÁNOVITS 2003, 365.

⁴⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 373.

⁴⁸ ISTVÁNOVITS 2003, 372, 184. kép.

⁴⁹ A 145. sírban volt a Rétköz egyetlen aranyozott bronz fülesgombja (ISTVÁNOVITS 2003, 89).

gomba alakú fülesgomb nem került elő, továbbá a 11. századi temetőrészben egyáltalán nem fordult elő fülesgomb. Ennek oka az lehet, hogy az ezredforduló táján új családokat telepítettek erre a területre,⁵⁰ s az ő hagyatékukból ez a tárgytípus hiányzik. Tiszabercel–Ráctemetőt az ibrányi temetővel egy időben nyithatták (a 940-es években), azonban Ráctemetőn 11. századra utaló leletanyag nem került elő.⁵¹ A temetőben sima és rozettás díszű gomba alakú bronz fülesgomb, két félből, szintén bronzból öntött gömbtestű gomb található, illetve az egyetlen vasból készült fülesgomb is innen került elő. Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola temető nyitásának időpontja nem egyértelmű a 10. századon belül, hisz nem teljesen feltárt, azonban az bizonyos, hogy a 11. század második feléig, végéig használták a temetőt, melyet a 4. sír I. András pénze (1046–1060) támaszt alá. Azonban a 11. századi temetőrészről nem került elő fülesgomb, csak 10. század végi környezetben láttak napvilágot üreges gömb- és gomba alakú gombok. A Rétköz egyetlen 11. századra datálható fülesgombja Tiszabercel–Újsor 27. sírjában gombolta az elhunyt ruháját, keltezését a bordázott S végű hajkarika támasztja alá.⁵² Ez a tárgytípus a 11. század második felében terjed el, s használatának felső időhatára IV. Béla kora (1235–1270).⁵³ Ebből a sírból egy üregesen öntött, gömb alakú, díszítetlen fülesgomb látott napvilágot. A temető a 11. század második feléig volt használatban – melyet az előbb említett hajkarika típus példáz –, így a Rétköz területén a fülesgombot tartalmazó sírok használatának felső határát ez a lelet mutatja, a jelen kutatásaim szerint.

Ezek alapján megállapítható, hogy mind a két térség korai sírjaiban, tehát a 10. század első két harmadában már megjelentek az üregesen és tömören öntött gömb-, és gomba formájú, illetve a lapított kialakítású fülesgombok, ezen belül a díszített példányok is. A Rétköz területén már a tagolt testű kúp alakúra is van példa, Hajdú-Bihar megyében pedig a félgömb formájúra. Ezek a formák a 10. század során használatban maradtak, s, hogy pontosan mikor hagytak fel a különböző formák öntésével, ahhoz finomabb kronológia kidolgozása szükséges.

A 11. századi temetőrészekben az üregesen öntött, gömb alakú gombok használatban maradtak mind a két térségben, azonban az üreges és tömör kialakítású körte, a tömören öntött gomba és félgömb alakúak csak Hajdú-Bihar megyében gombolták az öltözetet az általam vizsgált temetőkben még a 11. század során is. A körte és a félgömb alakúak is csak 1–2 példányban, a gomba alakúak pedig csak Hajdúszoboszló–Árkoshalmon fordultak elő. Nagyobb számban az üreges kialakítású gömb alakúak maradtak használatban, azon belül is a sima felületű és a mélyen gerezdelt változatok.

3.2. A fülesgombok előfordulása a különböző társadalmi rétegeknél

A fülesgombok formai variánsain kívül igen fontos annak vizsgálata, hogy milyen anyagból készültek a gombok. A bronztól eltérő anyagú gombok száma rendkívül alacsony, s a leggazdagabb sírokban is ugyanolyan formájú, anyagú fülesgombok kerültek elő, mint azokban a temetkezésekben, ahol nagyon szegényes a leletanyag, vagy egyáltalán nincs más lelet az

⁵⁰ RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996, 42; ISTVÁNOVITS 2003, 384.

⁵¹ ISTVÁNOVITS 2003, 428.

⁵² ISTVÁNOVITS 2003, 430.

⁵³ SZÓKE 1962, 89.

elhunyt sírjában a fülesgombokon kívül. Esetleg számbeli különbség figyelhető meg, tehát a nagyon szegényes sírokban 1, esetleg 2 db gomb lát napvilágot. Az általam vizsgált területen csupán 2 db aranyozott ezüst- és 1 db aranyozott bronz példány került elő, előbbi Sárrétudvari–Hízóföld 136. sírjában,⁵⁴ utóbbi Ibrány–Esbó-halom 145. temetkezésében⁵⁵ gombolta az egykori öltözetet, s mindkettő női sírhoz köthető. Leletanyaguk gazdag, hisz Sárrétudvarin félhold alakú, bizánci arany fülbevalópár került elő az aranyozott ezüst, csepp alakú fülesgomb mellett; Ibrányon kéttagú csüngős bronz ingnyakveretek díszítették az aranyozott bronz fülesgombbal ellátott leány egykori viseletét. Azonban akadtak gazdagabb temetkezések Hajdú-Bihar és a Rétköz területén is – mint a poroshalmi 1. sír,⁵⁶ vagy a rétközberencsi 2. temetkezés,⁵⁷ ahol lovukkal eltemetett harcosok feküdtek, teljes övgarnitúrájukkal felszerelve –, de bronzból készült gombok ékesítették öltözetüket.

Összefoglalva elmondható, hogy a fülesgombok minden társadalmi réteg temetkezéseiből egyaránt napvilágot láttak,⁵⁸ s nem egyértelműen jelzik viselőjük társadalmi vagy anyagi helyzetét.⁵⁹

4. A fülesgombok viseletben betöltött szerepe

A fülesgombok sok esetben nem eredeti viseleti helyükön látnak napvilágot a sírban. A temetkezésekben kis méretükből adódóan és a bolygatások következtében elmozdulnak, így a ruhák gombolásának kérdése nem minden esetben egyértelmű. A gombok rögzítése a következő módon történt: a gombok fülét átdugták az anyagon és a fonák oldalon, a fülékbe húzott bőrszíjjal vagy szövethől varrott szalaggal, esetleg zsinórral rögzítették [4. tábla 1].⁶⁰

A szakirodalom által sem megfejtett kérdés, hogy felső- vagy alsóruházatot, esetleg mindkettőt gombolták-e ezen tárgyakkal. Véleményem szerint inget is kapcsolhattak, hisz kis méretükből adódóan – átlagos méretük 1,2 cm – nem biztos, hogy minden esetben alkalmasak lehettek kaftán gombolására, azonban a tömören öntött, nagyobb példányok minden bizonnyal kaftánt rögzítettek. Ennek szemléltetésére két sír gombanyagát hasonlítottam össze: a püspökladányi 207. temetkezést és a sárrétudvari 53. sír fülesgombjait; mindkét sírban a gombok egykoron női öltözeteket kapcsoltak. Ezen sírok gombjai az átlagostól eltérő adatokkal rendelkeznek, így nem feltétlenül célravezető általános megállapításként kezelni azt, miszerint a kisebb gombok csak inget gombolhattak; azonban a méretbeli különbségek elgondolkodtatóak. A püspökladányi sír tömören öntött, gömb alakú fülesgombokat is tartalmaz, melyek közül az ép példány 1,75 cm, súlya 6 gramm. A sárrétudvari temetkezés két feléből öntött darabjai a 2 grammot sem érik el – az eredeti állapotát megőrzött példány sem –, s magasságuk 1,2–1,5 cm körüli. Tehát az öntési technikák közötti különbség az, ami igazán szembeötlő, ebből adódik a nagy súlykülönbség is.⁶¹

⁵⁴ M. NEPPER 2002, 323.

⁵⁵ ISTVÁNOVITS 2003, 89.

⁵⁶ M. NEPPER 2002, 394–395.

⁵⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 176–178.

⁵⁸ RÉVÉSZ 1996, 98.

⁵⁹ Ez a jelenség a hajkarikák esetében is megfigyelhető (RÉVÉSZ 1996, 79).

⁶⁰ KÓHEGYI–KNOTIK 1982, 198; SIPOS (é.n.), 12.

⁶¹ A fülesgombok adatait Csutak Tünde adta meg számomra.

Az általam vizsgált területek változatos képet mutatnak abban a tekintetben, hogy hol helyezkedhettek el a ruházaton a fülesgombok. A sírokban sok esetben 1–2 fülesgomb fordult elő a vázon, azonban ezek változatos módon voltak egykor az öltözékekre felvarrva. Az alsó- és felsőruhán kívül a viselet más elemeihez is használhattak eleink fülesgombokat, például az öv vagy a süveg esetében. A nők gyakran viseltek textil övet, ezek anyaga lehetett selyem vagy valamilyen szövött pánt.⁶²

Mind a négy hitelesen feltárt, nagy sírszámú temetőben, illetve a kisebb temetőrészekben is megfigyelhető, hogy 1 db gömb vagy gomba alakú⁶³ fülesgomb volt rögzítve az elhunyt egykori öltözkén. Ezek főképpen – nemtől, kortól függetlenül – a jobb vagy bal oldalon, a kulcscsontok fölött, a váll környékén helyezkedtek el, minden bizonnyal a kaftán gallérját/szárnnyát gombolhatták.⁶⁴

A kulcscsont mindkét oldalán – vagy annak környékén – Sárrétudvari–Hízófüldön 6 sírban (31., 127., 134., 167., 225., 248. sírok) jelent meg fülesgomb,⁶⁵ s ezek csupán női temetkezésekhez köthetők. Továbbá, Hajdúszoboszló–Árkoshalmon, a 226. sírban kerültek elő hasonló módon fülesgombok, szintén női vázról. Ennek a viseleti módnak talán az egyik megoldása, hogy a kaftán mindkét vállára, mellkas környékére lehajtott gallért gombolta, esetleg az egyik gomb belül gombolta a viseletet,⁶⁶ s a másik oldalán kívül. A harmadik elképzelést a Kaukázus ÉNy-i részén elhelyezkedő Moščevaja Balka egyik lelete reprezentálja.⁶⁷ A temető különlegessége, hogy a temetkezésekben a szerves anyagok kitűnően konzerválódtak, s időben a honfoglalás korától sem állnak messze, a 8–10. századra keltezhetők. Az egyik temetkezésében egy kisleány ruhájának maradványán, valamivel a gallér alatt 2 db gömb alakú, tömören öntött fülesgomb van felvarrva. Szerepük különlegessége, hogy nyaklánc függesztésére szolgálnak, amely üveggyöngyökből és különböző bajelhárító funkcióval bíró amulettekből áll, mint pl. a medvekarom.⁶⁸ Elképzelhető, hogy hazánkban is viselték úgy a nyakláncot, mint az előbb említett kaukázusi lelőhelyen, s ez a tárgy típus korábban a szakirodalomban fel nem merült használati lehetőségeire hívja fel a figyelmet. A kulcscsontoknál gombok, s a mellkasnál gyöngyök Hajdúszoboszló–Árkoshalom 226. temetkezésében fordultak elő: a bal kulcscsontnál és a jobb állkapocs környékén 1-1 gömb alakú fülesgomb került elő, a nyaktájékon pedig különböző gyöngyök és átlukasztott róka-fog a fűzér részeként [4. tábla 2].⁶⁹

Érdekes jelenség, amikor a koponya környékén, a fül tájékán – a legtöbb esetben a jobb oldalán – jelent meg egy vagy kettő bronzgomb, továbbá több esetben a koponya alatt is előkerültek. Erre magyarázat lehet, hogy szerves anyagból készült süvegre, fejfedőre voltak felvarrva és valamilyen fül- vagy tarkóvédő anyagot gombolhattak fel, mikor nem kellett a hideg ellen védekezni. Esetleg fátyolt is rögzíthettek. E viseleti mód bemutatására

⁶² SEILER-BALDINGER 1981, 57–58.

⁶³ Az egyszerű gömb és gomba alakúakon kívül a lapított változataik is előfordultak.

⁶⁴ A sírok eredeti dokumentációjának felhasználását a Déri Múzeum adattárából bocsátottak a rendelkezésemre.

⁶⁵ A kulcscsontok környékén üregesen öntött gömb és gomba alakú típusok fordultak elő.

⁶⁶ A kaftán egyik oldalát belülré hajtották, a másikat kívülré – tehát keresztben –, így működhetett ez a megoldás. Az orosz nyelvű szakirodalomban a „szogd kaftánként” ismert viseletnél jellemző, hogy a legfelső gomb belül helyezkedik el, s a kaftán a térd alá ér és végig nyitott (KÜRTI 1978–79, 34–35; E. NAGY–BÍRÓ et al. 2010, 19).

⁶⁷ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 9, 12.

⁶⁸ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 46–47.

⁶⁹ M. NEPPER 2002, 94.

Moščevoja Balka ismét felhasználható: egy bőrből készült fejfedő is napvilágot látott a temetőben, amelynek a bal oldalára egy gomb volt felvarrva.⁷⁰ Ez esetben a fejfedő egyik oldalán egy szalag lehetett valamilyen módon – valószínűleg varrással – rögzítve, melyet az áll alatt vezethettek el, s a másik oldalon elhelyezkedő gomb pedig a szalag másik felét kapcsolta. Ezzel biztosíthatták, hogy a fejen maradjon a fejfedő, illetve, hogy a zord időben a fülvédő jobban rásimuljon a fülre, esetleg fel is köthették a fül- és tarkóvédőt [4. tábla 3].

Hajdú-Bihar megyében több temető esetében is előfordult a fej környékén gomb, ebben az esetben a tömören és üregesen öntött gömbtípusok a jellemző formák. A Rétköz területén csupán egy esetben, Ibrányon látott napvilágot a koponyánál fülesgomb, mely azonban csepp alakú. A sírokban nők és gyermekek feküdtek, az általam vizsgált területen férfiaknál nem jellemző, hogy fejfedőjüket/süvegüket fülesgombok kapcsolták volna.

A kezek környékén is több alkalommal fordultak elő fülesgombok bolygatatlan sírokban. Ezeknél az eseteknél elképzelhető, hogy mandzsettaszerű ruhaujj gombolására szolgálhattak.⁷¹ A püspökladányi temető 278. sírjában 2 db gömb alakú bronzgomb került elő a kisujj és a jobb alkar két csontja között, s női sírhoz köthetőek.⁷²

A Rétköz területén a tiszbezdédi 10. temetkezésben egy férfi bal alkarcsontja mellett találtak 3 db üreges gömb alakú bronzgombot, a 14. sírban pedig egy nő jobb és a bal alkarcsontjának közepénél egyet-egyet: az egyik gomb tagolt kúp alakú, a másik üregesen öntött, gömb alakú. A sárrétudvari temető 128. temetkezése igen különleges, hisz 7 db két félből öntött, gömb alakú fülesgomb jelentkezett egy férfi jobb csuklója körül, s alatta keskeny bőrpánt maradványai is megfigyelhetők voltak, mely bőrcsíkra minden bizonnyal a gombokat varrták fel.⁷³ Ez igencsak egyedi megjelenése a gomboknak, hisz mandzsettaként meglepő lenne a 7 db fülesgomb rögzítése, így elképzelhető, hogy karperecszerű díszítésként funkcionálhattak.

4.1. A több gombbal záródó viseletek

A honfoglalás korában a több gombbal záródó viseletek is igen színes palettát mutatnak. Az öltözék záródhatott középen, jobb- vagy bal oldalon, ferdén vagy duplasorosan.⁷⁴

A középen záródó viselet a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Karos–Eperjesszög II. temetőben szépen kimutatható.⁷⁵ A 20. temetkezésben egy idősebb férfi öltözkékét 3 db, a 35. sírban egy fiatal fiú egykori viseletét 4 db fülesgomb kapcsolta [5. tábla 1].⁷⁶ Az 56. temetkezés egy adultus korú hölgyhöz köthető, akinek öltözkékét 4 db filigránt utánzó díszítésű, csepp alakú gomb rögzítette, szintén középen, így elképzelhető, hogy ünnepi viseletben tették a sírba nyugodni.

⁷⁰ IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 38–39.

⁷¹ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 166.

⁷² M. NEPPER 2002, 173.

⁷³ M. NEPPER 2002, 321.

⁷⁴ Ebben az esetben nem csak Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén előkerült, fülesgombot tartalmazó sírokat használok fel, hanem a Kárpát-medence különböző területén előkerült temetőket is. A sírrajzok alapján készült rekonstrukciós rajzokat András Melinda készítette.

⁷⁵ A karosi temetők a 10. század első feléhez köthetőek, ezek a leggazdagabb, teljesen feltárt, honfoglalás kori temetkezési helyek (RÉVÉSZ 1996).

⁷⁶ RÉVÉSZ 1996, 20.

A Rétköz területén jól megfigyelhető a jobb oldalon záródó öltözék. A gáva–vásártéri 28. sírban, a gerincoszlop alsó egyharmadánál, függőlegesen 4 db fülesgomb került elő, melyek egykor női kaftánt gomboltak [5. tábla 2].⁷⁷

A Rétköz területén a bal oldalon kapcsolódó viselet szintén jól dokumentált. Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 10. temetkezésében egy harcos férfi feküdt, 10 db fülesgombjának bal oldali elhelyezkedése a Jósa András által készített eredeti vázlatrajzon pontosan dokumentált [6. tábla 1].⁷⁸

A Pest megyei Dabas–Felsőbesnyő 50. temetkezésében 5 db bronzból öntött, gomba alakú fülesgomb rögzítette egykor egy nő öltözékét.⁷⁹ Ebben az esetben a mellkas környéke bolygatott volt, így a gombok sírbeli helyzete nem biztos, hogy a valós állapotot tükrözi – így a bal oldali kapcsolódás mellett, a közepén záródás is számba vehető –; azonban a gombok számbeli megjelenésének kronológiai kérdésében fontos tényező ez a sír, hiszen a temető használata a 10. század második felére, 10–11. század fordulójára tehető.

A honfoglaló magyarok viselete záródhatott ferdén is.⁸⁰ Ibrány–Esbó-halom 197/a sírjának leánytemetkezésében ezen viselet elemeit biztosan megőrizte a bal válltól a jobb csípőig sorakozó 5 db üregeken öntött fülesgomb.⁸¹

Karos II. temető 36. sírjában is 5 db fülesgomb került elő, s az öltözék ugyanolyan módon záródott, mint az ibrányi lány viselete. Azonban ezek tömören öntött gombok – az ibrányi ferdén záródó öltözék üregeken öntött –, s egy harcos kaftánját kapcsolták a 10. század elején [6. tábla 2].⁸²

Jósa András egy másik vázlata nem csak a bal oldalon záródó viselet egy példáját őrizte meg számunkra, hanem a duplasoros gombolódású öltözékét is.⁸³ Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 15. temetkezésében – melyben egy nő nyugodott lovával eltemetve –, az előbb említett módon, tehát egy oldalon helyezkedett el a két gombsor, párhuzamosan 4-4 fülesgomb.⁸⁴ A vázlat másik jelentősége, hogy feltűntette a díszített gombok elhelyezkedését, melyek a két gombsor záró darabjai [7. tábla].

A gombok számbeli megjelenésében kronológiai változás észlelhető. A 10. század első felében Karos II. temetőjében mutatható ki több gombbal záródó viselet. A 10. század közepén használatukra bizonyíték Ibrány–Esbó-halom 197/a sírja, s a 10. század második harmadában, második felében Tiszabezdéd sírjai. A 10. század utolsó harmadában/végén Dabas–Felsőbesnyő temető 50. sírja mutatja, hogy eleink még viseltek olyan öltözetet, amelyet több gombbal kapcsoltak össze. Azonban a 11. századi temetőrészekben már csak 1-1 fülesgomb rögzítette a ruházatot, s amint arra már kitértem, csak nők és gyermekek sírjaiban. Hajdúszoboszló–Árkoshalmon a 11. századi fülesgombok viseleti helyzete a bolygatottság miatt sajnos nem állapítható meg, azonban Püspökladányon a fejnél (295., 459. sírok),⁸⁵ a

⁷⁷ ISTVÁNOVITS 2003, 57–61.

⁷⁸ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 152.

⁷⁹ A temetővel kapcsolatos adatok felhasználását Füredi Ágnes (régész, Forster Központ) tette lehetővé számomra, ez úton is szeretném megköszönni segítségét.

⁸⁰ ISTVÁNOVITS 2003, 299.

⁸¹ ISTVÁNOVITS 2003, 97–101.

⁸² RÉVÉSZ 1996, 22.

⁸³ PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 160.

⁸⁴ ISTVÁNOVITS 2003, 214.

⁸⁵ M. NEPPER 2002, 176, 194.

jobb és bal kulcsonton (299., 542. sírok)⁸⁶ kerültek elő még a 11. századi temetkezésekben fülesgombok. A Rétköz területén a 11. században Tiszabercel–Újsor 27. sírjában a váll egyik oldalán kapcsolta a fülesgomb a ruhát.

Ez alapján megállapítható, hogy a fülesgombok 11. századi megritkulása, esetleg a viseletben való használatuk megszűnése további bizonyíték a keleti típusú viselet lassú eltűnésére a 11. században.

IRODALOM

- ANDRÁSI 2015 = Andrási R.: *A 10–11. századi fülesgombok tipokronológiája Hajdú-Bihar megye és a Rétköz területén. Újabb adatok a honfoglalás kori viselet kérdéséhez.* OTDK dolgozat. Kézirat. Szeged 2015.
- BÁLINT 1991 = Bálint, Cs.: *Südungarn im 10. Jahrhundert.* [StudArch 11.] Budapest 1991
- E. NAGY–BÍRÓ et al. 2010 = E. Nagy K.–Bíró Á.–Bollók Á.–Költő L.–Langó P.–Türk A.: Bizánci selyemruha töredéke egy fonyódi 10. századi sírból. Újabb adatok a Kárpát-medence 10. századi viselettörténetéhez. In: *Studia et Experientia Docent. Tanulmányok László Emőke tiszteletére.* Szerk.: Szegzárdy-Csengery K.–Szilágyi A.–E. Nagy K. Budapest 2010, 11–27.
- IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996 = Ierusalimskaja, A.–Borkopp, B.: *Von China nach Byzanz. Frühmittelalterliche Seiden aus der Staatlichen Ermitage Sankt Petersburg.* München, 1996.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékeanyaga.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza, 2003.
- KÖHEGYI–KNOTIK 1982 = Köhegyi M.–Knotik M.: A madarasi honfoglaláskori temető textilpántjainak vizsgálata. *Cumania* 7 (1982), 191–312.
- KÜRTI 1978–79 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged–Algyőn (Előzetes beszámoló). *MFME* 1978–79, 323–347.
- M. NEPPER 1994 = M. Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *Honfoglalás és régészet.* Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról sok szemmel 1.] Budapest 1994, 151–160.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Debrecen, 2002.
- M. NEPPER–RÉVÉSZ 1990 = M. Nepper I.–Révész L.: Rangosak és közrendűek leletei négy újonnan feltárt X. századi temetőben. In: *Etelközből a Kárpát-medencébe. A honfoglalók legújabb leletei.* Kiállítási Katalógus. Debrecen 1990, 19–28.
- MESTERHÁZY 2000 = Mesterházy K.: Nagymorva díszgombok honfoglalás kori sírokból. *CommArchHung* 2000, 211–214.
- МИХАЙЛОВ 2005 = Михайлов, К. А.: Древнерусские кафтаны «Восточного» типа (мода, происхождение, хронология). — The ancient Russian caftans of the “east” type (a fashion, an origin, chronology). *Вестник Молодых Учёных. Серия Исторические Науки* 2005/1, 56–65.

⁸⁶ M. NEPPER 2002, 177, 203.

- PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004 = Prohászka P.–Révész L.: A tiszabezdédi honfoglalás kori temető Jósza Andrási vázlatának tükrében. *JAMÉ* 46 (2004), 137–167.
- RÉVÉSZ 1988 = Révész L.: Gömbsorcsüngős fülbevalók a Kárpát-medencében. *HOMÉ* 25–26 (1988), 141–159.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez.* [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ–M. NEPPER 1996 = Révész L.–M. Nepper I.: A honfoglaló magyarság régészeti hagyatéka. In: „Őseinket felhozád...” *A honfoglaló magyarság.* Kiállítási katalógus. Szerk.: Fodor I. Budapest 1996, 37–56.
- ROSSI–ROSSI 2004 = Rossi, A. M.–Rossi, F.: *Style From the Steppes: Silk Costumes and Textiles from the Liao and Yuan Periods, 10th to 13th Century.* Exhibition Catalogue. London 2004.
- SEILER-BALDINGER 1981 = Seiler-Baldinger, A.: „Systematik der Textilien Techniken” [Ethnologisches Seminar der Universität und Museum für Völkerkunde, 14.] Basel 1981.
- SIPOS (é.n.) = Sipos E.: *Divatlap 895.* Kézirat. Budapest (é.n.)
- SZABÓ 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud-határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. *EMÉ* 16–17:1978–79 (1980), 45–136.
- SZÖKE 1962 = Szőke B.: *A honfoglaló és a kora Árpád-kori magyarság régészeti emlékei.* [Régészeti Tanulmányok 1.] Budapest 1962.
- SZÖKE–VÁNDOR 1987 = Szőke B. M.–Vándor L.: *Pusztaszentlászló Árpád-kori temetője.* [FontArchHung] Budapest 1987.

A TÁBLÁK JEGYZÉKE

1. tábla: 1. a: Ibrány–Esbó-halom 168. sír – m. = 1,7 cm, átm. = 1,31 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 85. tábla); b: Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 15. sír – m., átm. = közöletlen (ISTVÁNOVITS 2003, 213. tábla); c: Püspökladány–Eperjesvölgy 564. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 217. tábla); d: Püspökladány–Eperjesvölgy 24. sír – m. = 1,4 cm (M. NEPPER 2002, 137. tábla); Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,1 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla); e: Püspökladány–Eperjesvölgy 24. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 137. tábla); Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla); 2.: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 187. sír – m. = 1,2 cm, átm. = 0,75 cm (M. NEPPER 2002, 76. tábla); Sárrétudvari–Poroshalom 9. sír – m. = 1,6 cm, átm. = 0,9 cm (M. NEPPER 2002, 361. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 260. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 189. tábla); 3. a: Püspökladány–Eperjesvölgy 556. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 216. tábla); b: Sárrétudvar–Hízóföld 221. sír – m. = 1,25 cm, átm. = 0,7 cm (M. NEPPER 2002, 319. tábla)

2. tábla: 1. a: Sárrétudvari–Hízóföld 53. sír – m. = 1,45 cm (M. NEPPER 2002, 240. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 299. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 196. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 63. sír – m. = 1,7 cm (M. NEPPER 2002, 241. tábla); b: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); c: Sárrétudvari–Hízóföld 202. sír – m. = 1,5 cm, átm. = 0,9 cm (M. NEPPER 2002, 310. tábla); Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegy – m = 1,8 cm, átm = 0,9 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 27. tábla); 2.: Ibrány–Esbó-halom 193. sír – m = 1,6 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 91. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 221. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 319. tábla); 3.: Püspökladány–Eperjesvölgy 207. sír – átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 184. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 211. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,05 cm (M. NEPPER 2002, 313. tábla); 4. a: Sárrétudvari–Hízóföld 133. sír – m. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 280. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 526. sír – m. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 212. tábla); b: Rétközberencs–Parom-domb 2. sír – m = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 164. tábla)

3. tábla: 1.: Sárrétudvari–Hízóföld 188. sír – m. = 1,7 cm, átm. = 1,1 cm (M. NEPPER 2002, 304. tábla); Sárrétudvari–Poroshalom 1. sír – m. = 1,8 cm (M. NEPPER 2002, 345. tábla); Ibrány–Esbó-halom 188. sír – m. = 1,7 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 89. tábla); 2.: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 187. sír – m. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 76. tábla); Sárrétudvari–Hízóföld 104. sír – m. = 1,4 cm, átm. = 1 cm (M. NEPPER 2002, 263. tábla); 3.: Tiszabercel–Mezőgazdasági Szakiskola 16. sír – m. = 1,2 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 176. tábla); Tiszabercel–Ráctemető 4. sír – m. = 1,5 cm, átm. = 1 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 178. tábla); 4. a: Püspökladány–Eperjesvölgy 299. sír – m. = 2 cm, átm. = 1,2 cm (M. NEPPER 2002, 196. tábla); Demecser–Borzsovapuszta, Dinnyés-hegy – m. = 1,8 cm, átm. = 0,9 cm (ISTVÁNOVITS 2003, 27. tábla); b: Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); c: Sárrétudvari–Hízóföld 53. sír – m. = 1,45 cm (M. NEPPER 2002, 240. tábla); 5.: Püspökladány–Eperjesvölgy 542. sír – m. = 1,5 cm (M. NEPPER 2002, 215. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 582. sír – m. = 2,55 cm (M. NEPPER 2002, 219. tábla); Hajdúszoboszló–Árkoshalom 240. sír – m. = 1,6 cm (M. NEPPER 2002, 98. tábla); Püspökladány–Eperjesvölgy 289. sír – m. = 2,6 cm, átm. = 1,4 cm (M. NEPPER 2002, 194. tábla)

4. tábla: 1.: Rajz: András Melinda; 2. a: IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 46; b: Rajz: András Melinda; 3. a.: IERUSALIMSKAJA–BORKOPP 1996, 38; b: Rajz: András Melinda

5. tábla: 1. a: RÉVÉSZ 1996, 256, 34. tábla; b: Rajz: András Melinda; 2. a: ISTVÁNOVITS 2003, 60. 29. kép; b: Rajz: András Melinda

6. tábla: 1. a: PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 152; b: Rajz: András Melinda; 2. a: RÉVÉSZ 1996, 272, 50. tábla; b: Rajz: András Melinda

7. tábla: a: PROHÁSZKA–RÉVÉSZ 2004, 160; b: Rajz: András Melinda

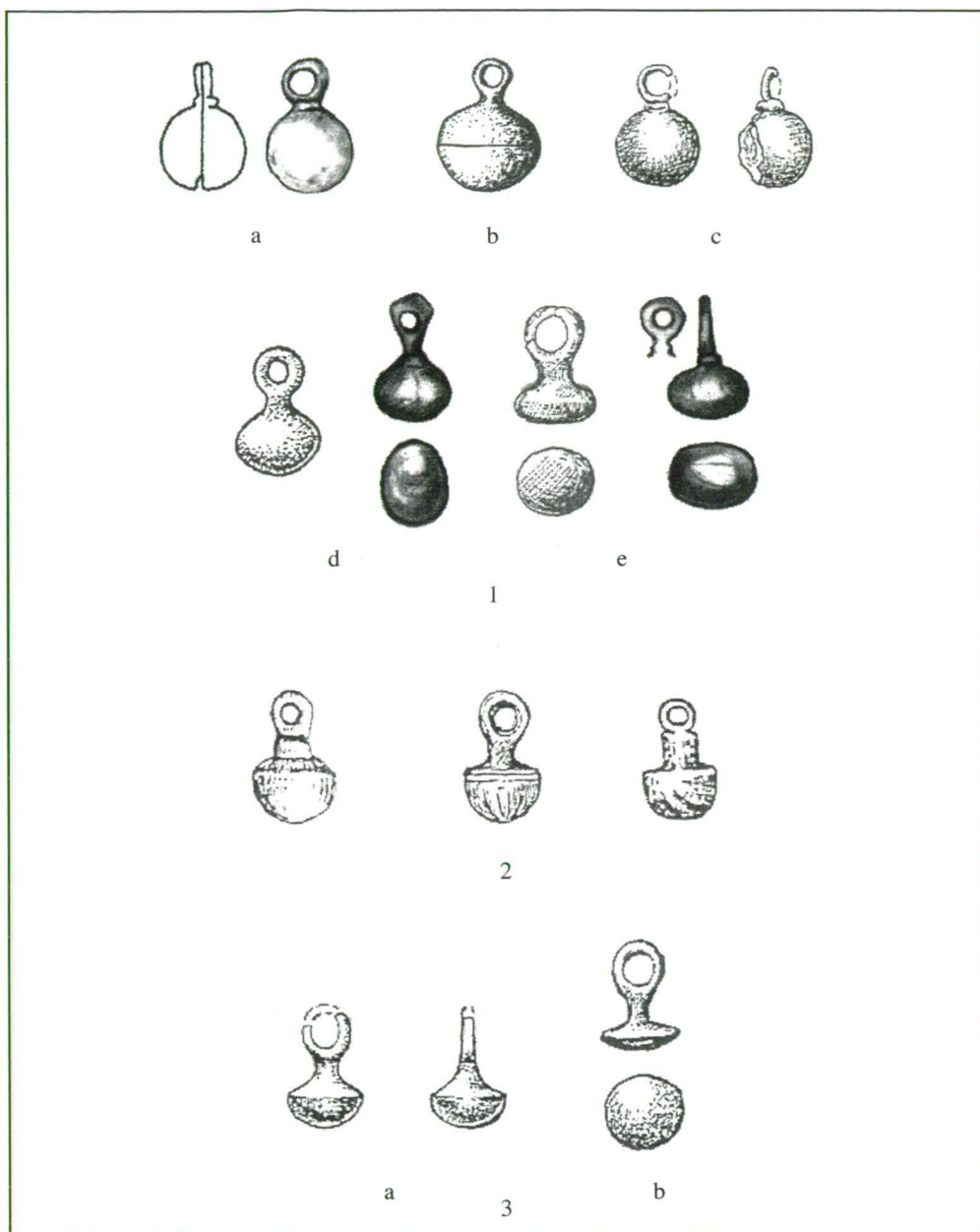
The typochronology of the 10th and 11th century ball buttons in the area of Hajdú-Bihar County and Rétköz Recent data for the question of the costume in the Hungarian Conquest Period

Ball buttons were important parts of the attire during the 10th and 11th century in the Carpathian Basin. They were represented in all of the social layers and originated presumably from the East. Special literature has not paid much attention to these little objects, since it were the dress fittings and mounds made of precious metals that were preferred by the researchers.

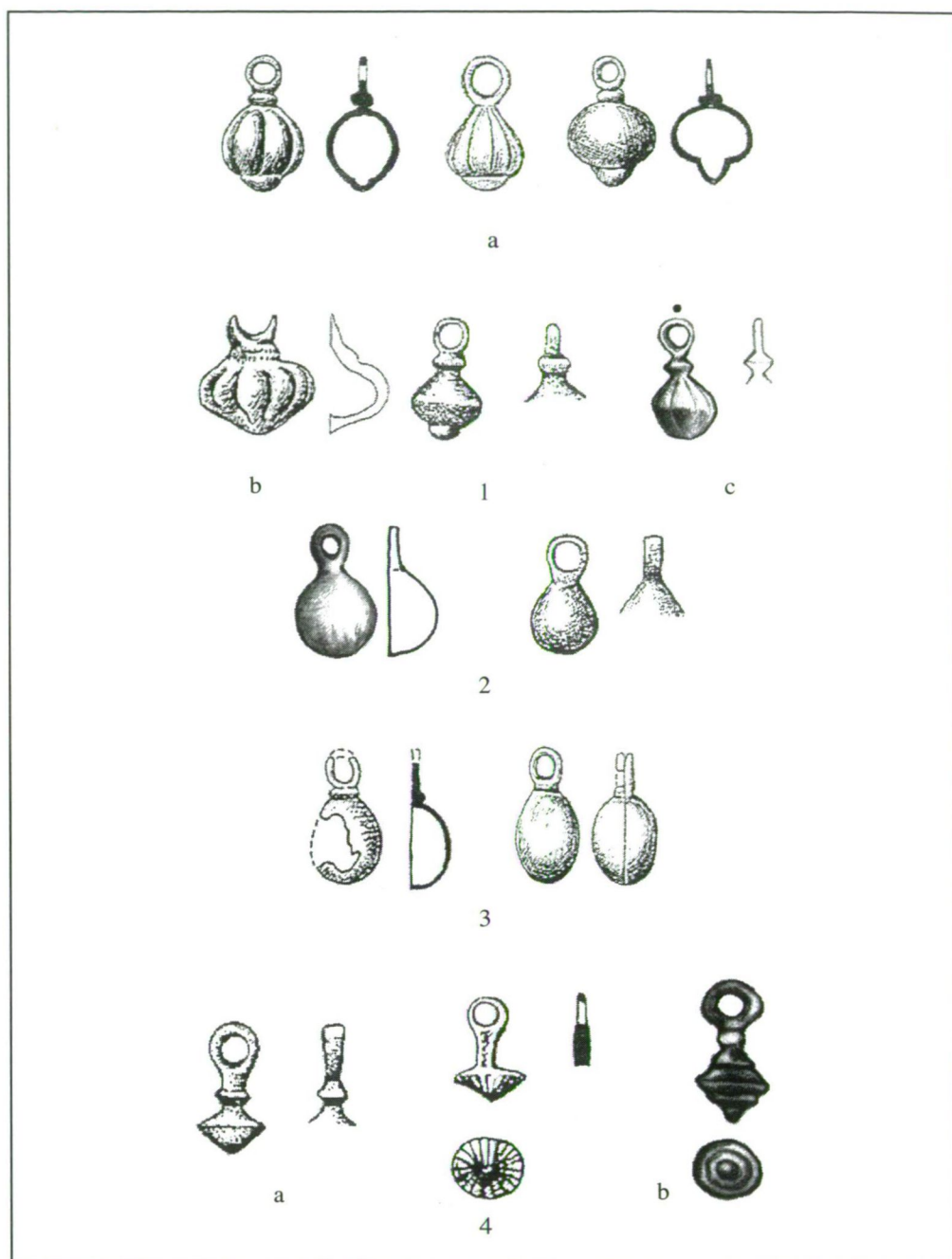
In the first part of my research, I present the buttons excavated and documented by new methods from the 10th–11th cent. cemeteries of Hajdú-Bihar County and Rétköz (Hajdúszoboszló–Árkoshalom, Püspökladány–Eperjesvölgy and Sárrétudvari–Hízóföld in Hajdú-Bihar County, and Ibrány–Esbóhalom from the region of Rétköz, Szabolcs-Szatmár-Bereg County).

I deal with the methods of decoration of the ball buttons in a separate chapter, where I divided them by the variants of forms. During my research, I've succeeded in finding a method in the examined areas which was typical only in the 11th century. First of all, I have investigated the correlation between the occurrence of the examined objects' different types and the gender, age of the excavated skeletons. Regarding the analysed areas, most of the buttons were found in female graves, but some of them can be found in male graves in the 10th century as well. In the 11th century only children and female graves included remains of these objects.

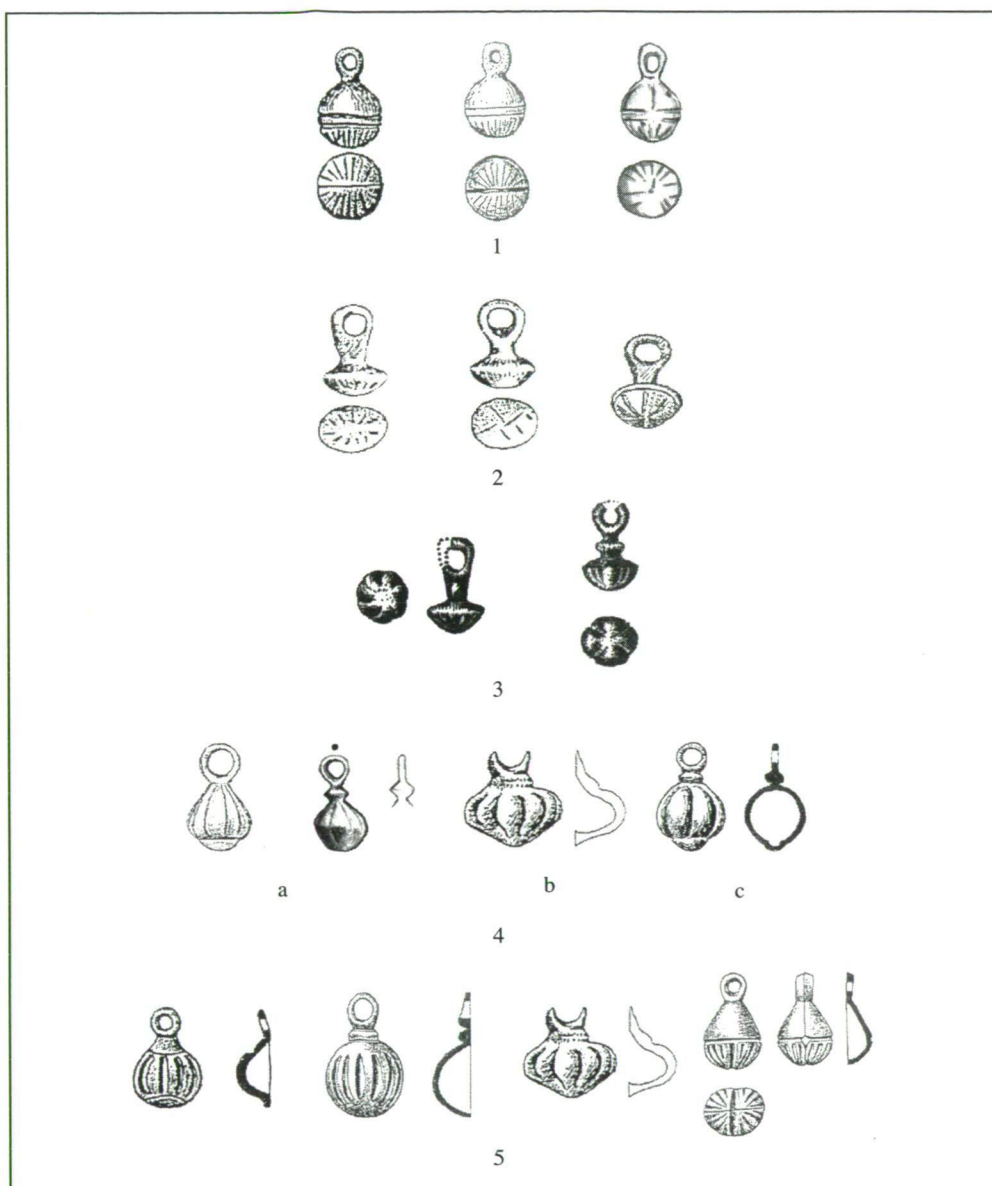
In the second part of my work, I deal with the role of the ball buttons in the attire. In this case I used not only the cemeteries of Hajdú-Bihar County and Rétköz but also well-documented graves from different areas of Carpathian Basin too, where ball buttons were found. It can be established as a conclusion that attire closing with several buttons existed till the end of the 10th century, but in the 11th century only one, possibly two buttons were used for this function. These facts show the slow disappearance of the eastern type clothing from Hungary in the 11th century.

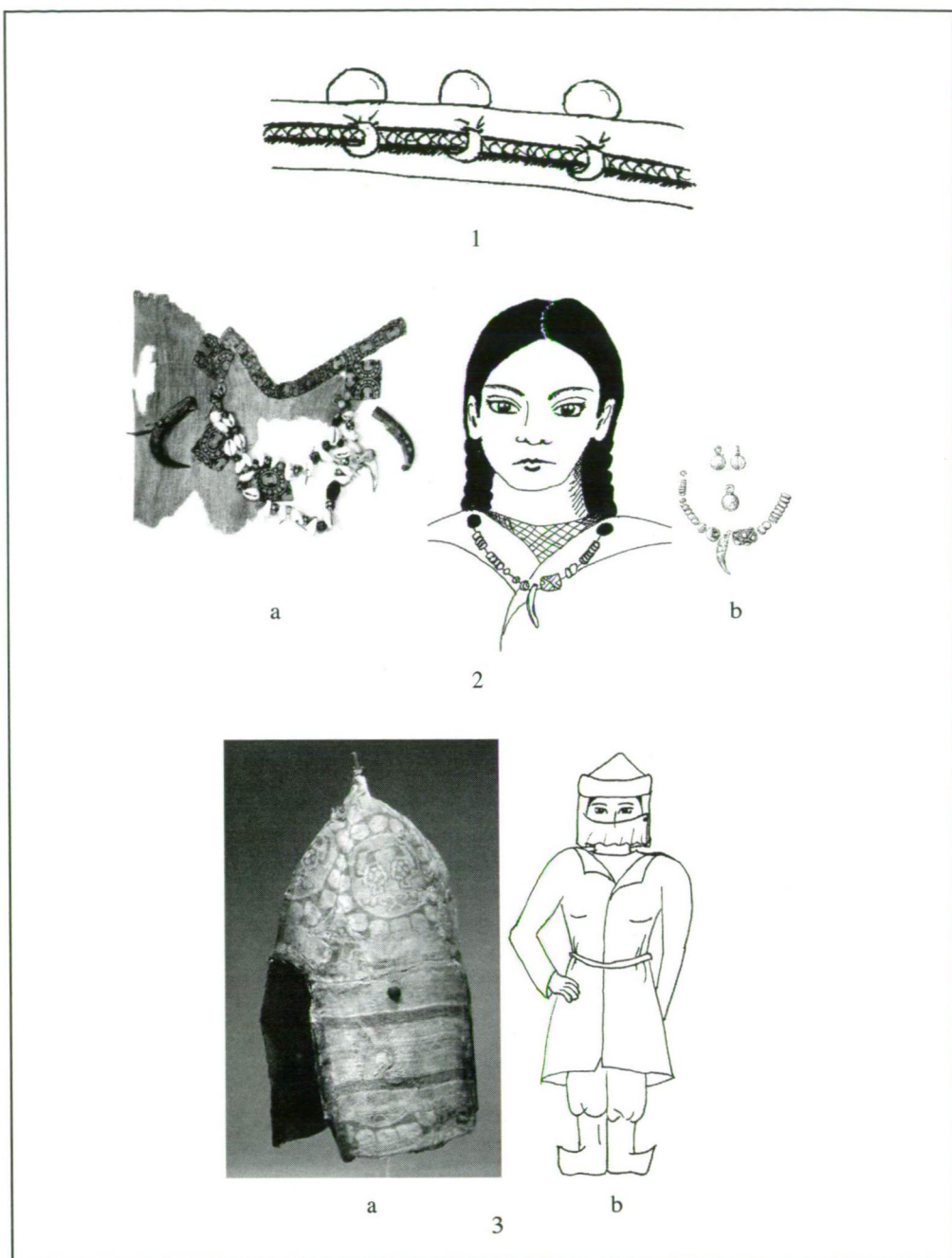
1. tábla: 1.: Gömb alakú fülesgombok formai variánsai: a) üreges, két félből öntött, függőlegesen összeillesztett; b) üreges, két félből öntött, vízszintesen összeillesztett; c) tömör, öntött; d) tömör, öntött, enyhén lapított; e) tömör, öntött, erősen lapított; 2.: félgömb alakú fülesgombok; 3.: Gomba alakú fülesgombok formai variánsai: a) „sima”gomba alakú; b) lapított gomba alakú

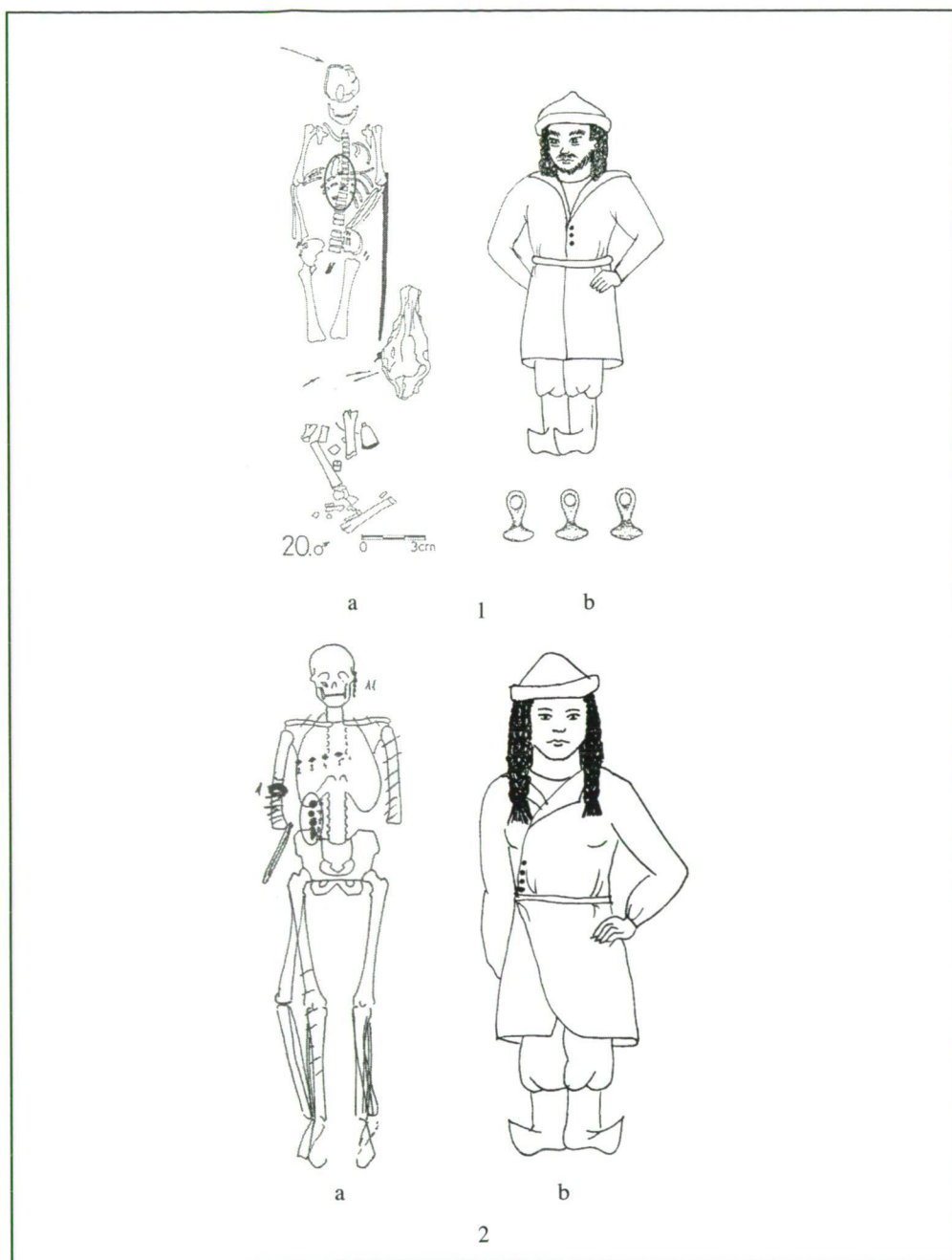
2. tábla: 1.: Körte alakú fülesgombok formai variánsai: a) félgömbben végződő; b) erősen hasasodó; c) bikónikus; 2.: Csepp alakú fülesgombok; 3.: Ovális alakú fülesgombok; 4.: Kúp alakú fülesgombok formai variánsai: a) „sima” kúp alakú; b) tagolt testű kúp alakú

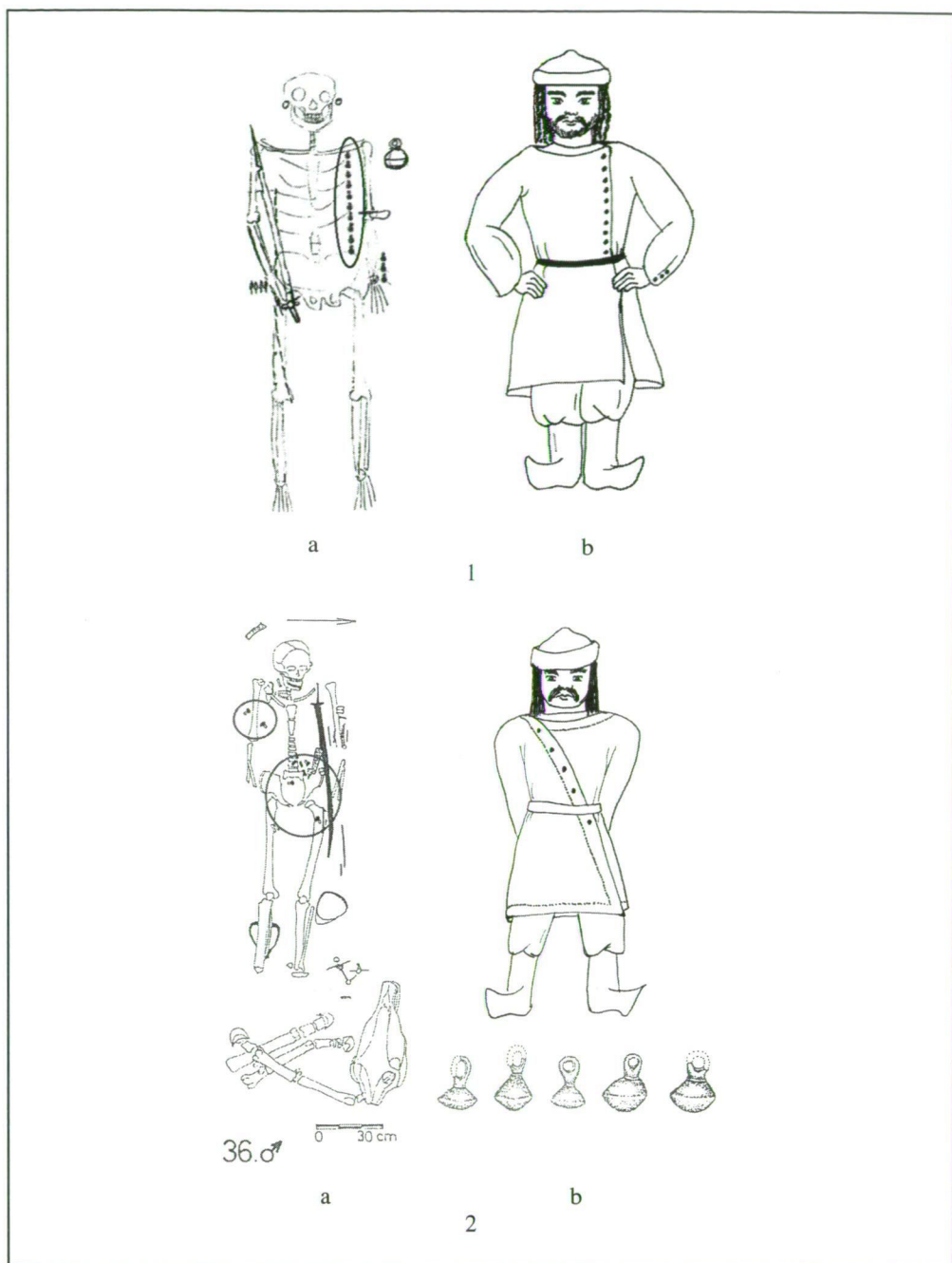
3. tábla: 1.: Gömb alakú fülesgombok díszítésmódja – párhuzamos vonalakkal tagolt, sugaras díszítésű; 2.: Gomba alakú fülesgombok díszítésmódja – sugaras díszítésű Hajdú–Bihar megye területéről; 3.: Gomba alakú fülesgombok díszítésmódja – rozettás díszítésű a Rétköz területéről; 4.: Körte alakú fülesgombok díszítésmódja: a) félgömbben végződő körte alakú; bikónikus körte alakú – sekély gerezdes díszítésű; b) erősen hasasodó körte alakú – mély gerezdes díszítésű; c) félgömbben végződő körte alakú – bordázott díszítésű; 5.: A 11. századra jellemző díszítésmód – mély gerezdekkel ellátott fülesgombok

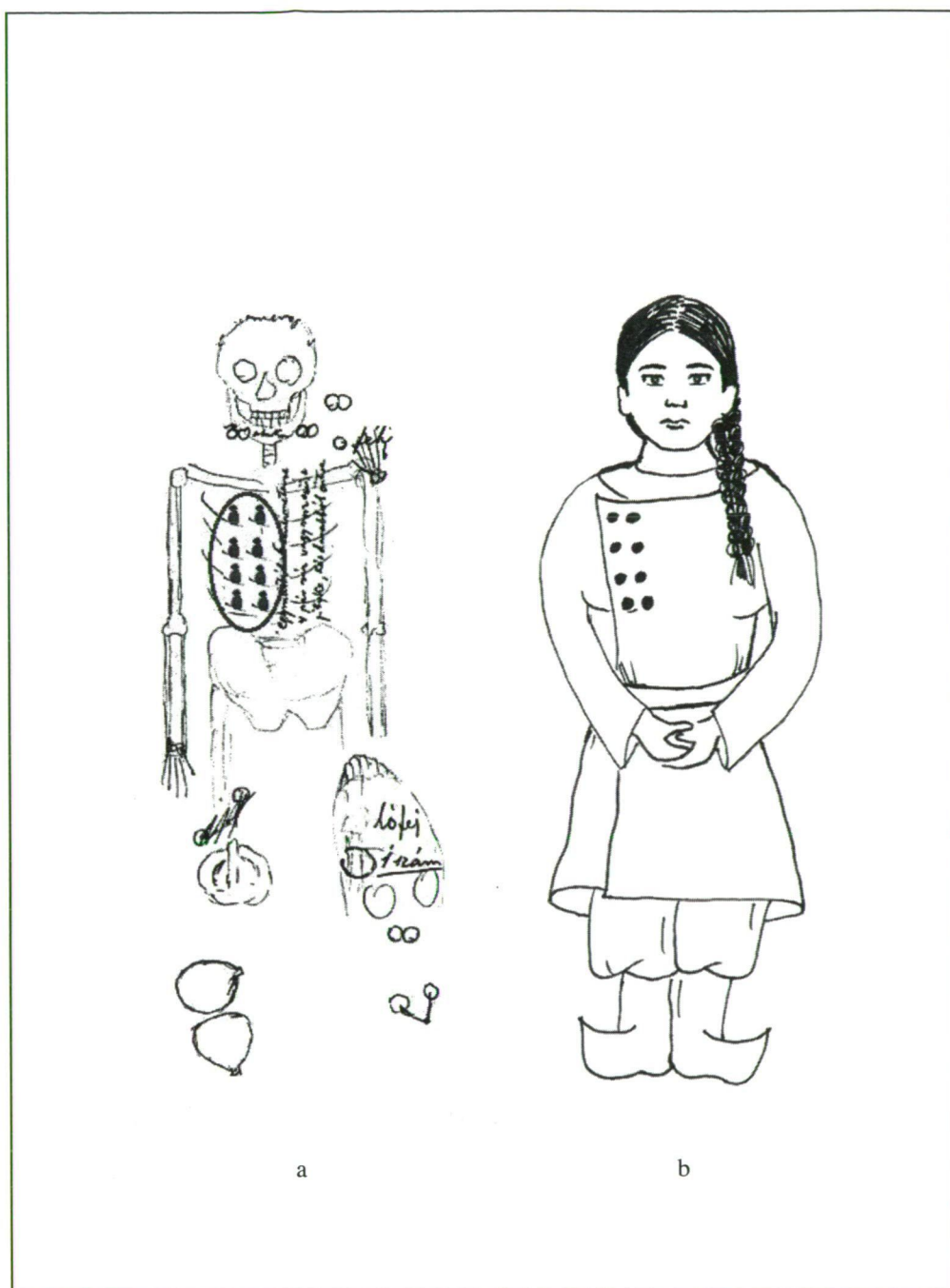
4. tábla: 1.: A fülesgombok felerősítési módja; 2.: a) Moščevaja Balka – fülesgombbal rögzített nyaklánc; b) Hajdúszoboszló–Árkoshalom 226. sír – rekonstrukciós rajz; 3.: a) Moščevaja Balka – süveg; b) Fátylat rögzítő fülesgomb – rekonstrukciós rajz

5. tábla: 1.: a) Karos–Eperjesszög II. temető 20. sír – középen, 3 db fülesgombbal záródó férfi viselet; b) Rekonstrukciós rajz; 2.: a) Gáva–Vásártér 28. sír – jobb oldalon, 4 db fülesgombbal záródó női viselet; b) Rekonstrukciós rajz

6. tábla: 1.: a) Tiszabezdéd–Harangláb-dűlő 10. sír – baloldalon, 10 db fülesgombbal záródó férfi viselet; b) Rekonstrukciós rajz; 2.: a) Karos–Eperjesszög II. temető 36. sír – ferdén záródó férfi viselet, 5 db fülesgombbal; b) Rekonstrukciós rajz

7. tábla: a) Tiszabездéd–Harangláb–dűlő 15. sír – dupla gombsorral záródó női viselet, 8 db fülesgombbal; b) Rekonstrukciós rajz

A honfoglalás kori íjak és íjászsírok problémakörének újabb megközelítése¹

1. Bevezetés, kutatástörténet

A honfoglalás kori íjak kutatása a 20. század első felére nyúlik vissza. Cs. Sebestyén Károly néprajzkutató ismerte fel az íjakat borító lemezeket,² majd pedig elkészítette elméleti rekonstrukcióját, mely a sokat emlegetett C alakot vette fel.³ Bár nem régészeti anyaggal dolgozott, de az íjak kapcsán fontos munkát végzett U. Köhalmi Katalin, aki alak és szerkezet alapján rendszerezte az íjakat, egyszerű–egyenes, egyszerű–reflex, összetett–egyenes és összetett–reflex kategóriákat felállítva.⁴ Az elméleti rekonstrukciókat – néhány évtizedes kihagyással – gyakorlati vizsgálatok követték, először Fábíán Gyula zoológus készített működőképes íjakat,⁵ olyan leletekre támaszkodva, mint a Békés–Povárdzug-i.⁶ Ezek azonban alakjukban eltértek, s a C forma helyett, majdhogynem egyenes alakot öltöttek leajzott állapotban, az íj biztonságos működése és az önleajzás elkerülése érdekében. Munkáját tanítványa, Szöllősy Gábor vitte tovább, aki mérései során (olyan *in situ* leletekre alapozva, mint a karosi temetőkből feltárt íjak)⁷ arra jutott, hogy Cs. Sebestyén elképzelései a helytállóak.⁸ Tóth László az íjak szarvainak beesési szögét vizsgálva arra jutott, hogy nem minden esetben kellett követniük az íjkarok ívét, hiszen visszahajolva ezek további előfeszítettséget eredményeztek.⁹

Érdekes jelenség, hogy az itt felsorolt, íjakkal foglalkozó kutatók egyike sem régész. A karosi temetők értékelése során Révész László foglalta össze az addigi ismereteket az íjászfelszerelés egyes elemeiről, és egyúttal sikerült beazonosítania, rekonstruálnia a készenléti íjtegezt is a 10. századi anyagban.¹⁰ 2010-ben Bíró Ádám, Langó Péter és Türk Attila

¹ A dolgozat létrejöttéért köszönettel tartozom témavezetőimnek, Révész Lászlónak (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE BTK Régészeti Tanszék) és Pálfi Györgynek (tanszékvezető egyetemi docens, SZTE TTIK Embertani Tanszék). A sportorvosi irodalom felgyűjtésében nyújtott segítségért Mikulán Ritának (Csongrád megyei regionális sportfőorvos, adjunktus, SZTE JGYPK Testnevelési és Sporttudományi Intézet), a továbblépési lehetőségek vázolásáért Szabó Árpádnak (igazságügyi orvosszakértő, SZTE ÁOK Igazságügyi Orvostani Intézet), a kéz anatómiai problémájának vázolásáért Dósa Gábornak (nyugalmazott kézsebész főorvos; Gyula) szeretnék köszönetet mondani.

² Cs. SEBESTYÉN 1930.

³ Cs. SEBESTYÉN 1932.

⁴ U. KÖHALMI 1972, 33.

⁵ FÁBÍÁN 1967; FÁBÍÁN 1984.

⁶ TROGMAYER 1962.

⁷ RÉVÉSZ 1996.

⁸ SZÖLLŐSY 1992, 349–375.

⁹ TÓTH 2004, 57–70.

¹⁰ RÉVÉSZ 1996.

bővítette az ismereteinket, felismerve a markolati lécek jelenlétét a 10. századi leletanyagban.¹¹ Azonban Bíró Ádám az első olyan régész, aki célirányosan a témával foglalkozott és gyűjtést végzett a Kárpát-medence egészét tekintve.¹² Kutatásai nyomán alapvető fontosságú munkát végzett el: javaslatot tett a tárgyakkal kapcsolatos fogalmak egységesítésére, sorra vette a külső és belső információs értékét a leletanyagnak, nem utolsósorban pedig a Bencsik Péter íjkészítő mesterrel végzett közös munka nyomán egy új szerkezeti modellt állított fel.¹³

Az értékelés szempontjából nagyon fontos, hogy a régészeti anyagban csak és kizárólag sírleletek állnak a rendelkezésünkre a korszakból.¹⁴ Ennek hangsúlyozása azért fontos, mert sírleletekből nagyon nehéz – ha nem lehetetlen – használatra következtetni. Ráadásul csak az íjat esetlegesen borító, szervesetlen anyagból kialakított (agancs/csont) lemezek maradnak meg a sírban. Ez azt eredményezi, hogy nemigen tudunk előrébb lépni olyan alapvető kérdésekben, mint hogy pontosan milyen anyagból állították össze az íjakat? Vagy milyen közelítő erősséggel számolhatunk?

Az íjászat egyre népszerűbb sportág Magyarországon, számos sport-, és/vagy „hagyományörző” klub foglalkozik az íjászattal, ami jó alapot nyújthatna az elméleti elképzelések gyakorlati tesztelésére, azaz a kísérleti régészeti vizsgálatokra. Ennek ellenére nagyon kevés tudományos igényű kísérleti régészeti vizsgálat zajlott le eddig, s ezekben az esetekben is messze elmaradtak a várt eredményektől.¹⁵ Ezt nem tartom meglepőnek, hiszen amíg az alapvető kérdéseket nem sikerül tisztázni, addig nem kaphatunk tudományos szinten elfogadható képet a honfoglaló magyarok íjászkultúrájáról. Dolgozatomban szintén ezzel a témakörrel foglalkozom, de a régészeti vizsgálaton túl az antropológiai módszereket bevonva. Ennek alapja a bioarcheológiai kutatások utóbbi évtizedekben dinamikus fejlődésnek indult irányvonala,¹⁶ mely az aktivitás-függő elváltozásokat vizsgálja, vagyis a mechanikai behatások okozta, csontokon megjelenő markereket (például *hipertrófiák*, *enthesopathiák*, *artrózisok*). Az aktivitási markerek vizsgálata az eddigi, nemzetközi és hazai eredmények ismeretében számos új adattal szolgálhat a honfoglalás kor kutatásában. Mindazonáltal az íjászatra vonatkozóan a célirányos, szisztematikus kutatások eddig hiányoztak. Ennek a nagyszabású munkának az első lépéseként a Szegedi Tudományegyetem Régészeti és Embertani Tanszékének közös műhelymunkája keretében Pálfi György vezetésével végeztük el a tesztvizsgálatokat Sárrétudvari–Hízóföld 10. századi temetőjének régészeti és embertani anyagán. Jelen munkámban összegyűjtöm a téma régészeti hátterét, főbb problémáit, illetve a szükséges antropológiai és paleopatológiai információkat, majd pedig bemutatom az elvégzett vizsgálatok íjászfelszereléssel eltemetettekre vonatkozó előzetes eredményeit.

¹¹ BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2010.

¹² Debrecenben (2008) és Csehországban (2011) tartott előadást az íjakról, illetve szakdolgozatának központi részét is ez a fegyver adta. Legújabban pedig két tanulmánya jelent meg ebben a témában (BÍRÓ 2013; BÍRÓ 2013a).

¹³ BÍRÓ 2013a.

¹⁴ A Gnadendorf (Ausztria) környékén feltárt 10. századi fegyveres sír kapcsán összegyűjtötték a Kárpát-medencétől nyugatra megtalált, magyarokhoz és a magyarok támadásaihoz köthető leleteket, melyek közt számos nyílhegy található, ami némi információt adhat az íjászatról, azonban íjlelet nincs köztük (SCHULZE-DÖRRLAMM 2007, 43–56, Abb. 13, Abb. 17; FELGENHAUER-SCHMIEDT 2007, 253–267, Abb. 1.).

¹⁵ IGÁZ 2010.

¹⁶ Kutatástörténeti összefoglalóval PÁLFI–DUTOIR 1996.

2. A honfoglalás kori íjászsírok

Honfoglalás kori¹⁷ íjászsírok gyűjtőnév alatt nem kizárólag a lemezzel ellátott íjmellékletes sírokat értem, hanem a tegezt vagy nyílhegyet tartalmazó sírokat is. A bonyolult megfogalmazás azért indokolt, mert az a jelenség áll fenn a 10. századi anyagban, hogy körülbelül 300 olyan sírt ismerünk,¹⁸ melyben voltak íjlemezek, viszont ennek a többszöröse az olyan sír, ahol voltak egyéb, az íjászfelszereléshez tartozó elemek a sírban, de íjlemezek nem. A szakirodalomban régebb óta ismert és elfogadott az a nézet, hogy a honfoglalók nagy részét íjjal temették el, csak azon nem voltak szervesen anyagból készült lemezek,¹⁹ illetve minden tegez, vagy nyílcsúcsot tartalmazó sírban lehetett íj is.²⁰ Utóbbival kapcsolatban kiemelendőnek találok, hogy nyílhegyeket nem csak férfiak fegyvermellékleteként (női és gyerek sírokban bajelhárító céllal, például Vörs–Papkert B, 595. sír)²¹ helyeztek sírba, így ezekben az esetekben a fenti elmélet nem állja meg a helyét. A „minden tegez sírban volt íj” nézetet nem mindenki fogadta/fogadja el, így Kürti Béla az algyői temető kapcsán fejezte ki ellenvéleményét.²²

Az elmélet létjogosultságát, miszerint a tegezt, nyílhegyeket tartalmazó sírban is lehetett íj több lelet is alátámasztja. A karosi leletek értékelése során Révész László összegyűjtötte azokat a korábban előkerült sírokat, melyekben nagy valószínűséggel készenléti íjtegez volt, csak a mellékletek funkcióját nem tudták megállapítani korábban.²³ Ezek közül kiemelném Kenézlő–Fazekaszug 10. századi temetőjét,²⁴ ahol a 3. számú, bolygatás révén előkerült sírból gyanítható készenléti íjtegez, azonban a további mellékletek nem tartalmaztak íjlemezeket,²⁵ illetve a 11. számú sírt, ahol a lábszárvédőként meghatározott csontlemez egy nyugalmi íj tárolására szolgáló tegez lemeze lehetett.²⁶ Ebben a sírban szintén nem volt íjhoz tartozó lemez. Ezt a jelenséget nem tudhatjuk be annak, hogy a sírokat az előtt tárták fel, hogy Cs. Sebestyén Károly felismerte volna a különös lemezek funkcióját.²⁷ Ez az eshetőség azért vethető el a kenézlői temető esetében, mert a 16. sírban, jóllehet nemezpáncél tartozékának vélték, de megtalálták és dokumentálták az íj lemezeit.²⁸ Szintén az elméletet támogató körülmény, hogy a gyakorlati tapasztalatok azt mutatják, hogy a lemezeknek nincs semmiféle hatása az íj teljesítményét illetően. Vagyis attól, hogy nincs az íjon ilyen lemez, ugyanolyan jól tud működni. Ez azonban újabb kérdést vet fel: miért voltak az íjon lemezek? Ezt a kérdést kicsit átfogalmazva a régészeti anyagra: van olyan speciális jellemzője

¹⁷ A honfoglalók és a honfoglalás kori jelzőt nem csak a Kárpát-medencébe költöző első generációra értem, hanem egészen a 10. század végéig terjedő időszak emlékeit sorolom ide. A honfoglalás kor régészeti kutatásának időkeretéről értekezik Langó Péter (LANGÓ 2007, 17).

¹⁸ BÍRÓ 2013, 379–380.

¹⁹ Cs. SEBESTYÉN 1930, 200; LÁSZLÓ 1955, 119.

²⁰ FODOR 1981, 149–150.

²¹ KÓLTÓ 1996, 188.

²² KÜRTI 1983, 267.

²³ RÉVÉSZ 1996, 161–166.

²⁴ JÓSA 1914, 303–340.

²⁵ JÓSA 1914, 305–308; RÉVÉSZ 1996, 166.

²⁶ JÓSA 1914, 318; LÁSZLÓ 1955, 112–113.

²⁷ Ez amúgy Szabolcs-Szatmár-Bereg megyére jellemző, s ennek tudható be, hogy a Rétköz területén igen kevés íjlemez ismerünk: nem ismervén a tárgyak jelentőségét, egyszerűen kidobták a sírból, vagy éppen a sírban hagyták és visszatemették azokat (ISTVÁNOVITS 2003, 336).

²⁸ JÓSA 1914, 324.

az íjlemezeket tartalmazó síroknak, amelyek alapján körül lehet határolni a csoportjukat, és közelebb lehet jutni az íjlemezek funkciójának kérdéséhez? Úgy néz ki, hogy területenként és időszakonként vannak eltérések a fegyveres sírok között, ezt azonban csak egy, a Kárpát-medencére kiterjedő szisztematikus mikroregionális kutatás tudná kideríteni. Itt most csak azt a jelenséget emelném ki, hogy a mai Békés megye területén három olyan temető is ismeretes, melyből Árpád-házi királyok érméivel keltezhető íjászsírok kerültek elő, vagyis még a 11. században is továbbélő szokásokról beszélhetünk, természetesen csak regionális szinten, mivel a 11. századból a Kárpát-medence más területeiről nem ismeretes íjlemezeket is tartalmazó sír.

A régészeti vizsgálatok határa itt fogható meg a témában. Ha valami nem került be a sírba vagy nem maradt meg, az számunkra láthatatlan. Így vagy nem tudunk további következtetéseket levonni, vagy pedig rossz irányba indulhatunk el. Az íjak és íjások kapcsán ez annyit tesz, hogy attól, hogy nem volt az adott sírban fegyvermelléklet, az elhunyt lehetett korának legjobb íjásza, s fordítva: attól, hogy van a sírban íjászfelszerelés, nem biztos, hogy az illető aktívan folytatta is a tevékenységet a halálát megelőző években, de a temetést végzők – jelképesen – a halott mellé helyezték. Viszont a temetőelemzéseknél statisztikailag annyit látunk, hogy fegyveres/nem fegyveres sír. Összességében: ki tekinthető íjásznak²⁹ egy adott 10. századi temetőn belül? Úgy vélem, ezt a kérdést csak a sírok tárgyi anyagára támaszkodva nem válaszolhatjuk meg kellő magabiztossággal, és alapvető fontosságú az antropológiai adatok bevonása.

3. Az *enthesopathiák*

Az alapkoncepciót, miszerint az embertani adatok fényében vizsgáljam az íjászokat, a külföldi szakirodalom szolgáltatta: VIII. Henrik elsüllyedt hadihajóján szolgáló íjászokat a csontvázon található elváltozások alapján sikerült azonosítani.³⁰ A vizsgálatok során tudták, hogy nagy erőhatás érte az íjászokat, és ebből kiindulva keresték vissza őket. Jelen esetben nem tudni, hogy milyen mértékű az erőhatás, így a kiindulási pont az, hogy íjászfelszerelés volt az elhunyt mellett. A vizsgálatok alapját a paleopatológiai elváltozások egyik csoportja, az úgynevezett *enthesopathiák* adják.

Az *enthesopathiák* a csonttani elváltozások igen széles csoportját alkotják. Ezek egy része, a *mechanikus enthesopathiák* fizikai terhelés következtében, az izomtapadási területeken, az inak kapcsolódási pontjainál alakulnak ki.³¹ A fizikai tevékenységhez köthető elváltozások kutatástörténetét Kenneth A. R. Kennedy foglalta össze.³² A hazai antropológiai vizsgálatok során rámutattak arra, hogy a 10–11. századi anyagban sokkal gyakoribbak, mint a jelenkorban,³³ és alapvetően két régióra, a felső és az alsó végtagra koncentrálódnak.³⁴

²⁹ Az íjász és a harcos terminus alatt nem társadalmi kategóriát értek, sokkal inkább foglalkozást, életstílust, olyan egyént, aki élete során rendszeresen végezte ezt a tevékenységét.

³⁰ STIRLAND 1985, 1991

³¹ További szakirodalommal PÁLFI et al. 1996, 222–223.

³² Az első lépéseket a 16. században tette meg Agricola, aki a bányászok sérüléseit, betegségeit írta le, majd az orvostudomány keretein belül foglalkoztak a jelenséggel, s az antropológiai kutatásban csak a 20. század második felében került előtérbe vizsgálatuk (KENNEDY 1989, 129–136).

³³ JÓZSA-PAP 1996, 208.

³⁴ JÓZSA-PAP 1996, 207.

Ugyanakkor ezen elváltozások kimutathatóságának megvannak a maga korlátai.³⁵ Körültekintően kell eljárni az *Infans* és a *Juvenilis* korú esetek értékelésénél, hiszen ezeknél a korosztályoknál még nem biztos, hogy kivehetőek az elváltozások, mivel a fizikai behatás még nem feltétlenül terhelte kellő ideig a szervezetüket. Szintén problémás lehet a *Senium* korcsoport, hiszen ott az életkorból adódó betegségek és egyéb csonttani tünetek könnyen eltérő jelenségeket produkálhatnak. Természetesen az egyéb patológiás elváltozások minden korcsoport esetében rontják a kimutatás lehetőségeit. Az is befolyásolhatja az eredményeket, hogy az erőhatásra a különböző embertípusok, fizikumok eltérő mértékben reagálhatnak. A hazai kutatásban Pálfi György és kollégái már felvetették bizonyos elváltozások íjászathoz kötését,³⁶ de konkrétan erre irányuló, szisztematikus vizsgálat még nem történt. Ennek megfelelően először azt kell megvizsgálni, hogy az emberi testben mire és milyen hatással van az íjászat. Emellett figyelembe kell vennünk azt a tényt, hogy nem tudhatjuk biztosan, csak a mellékletekre és azok hiányára támaszkodva következtethetünk arra, hogy ki volt íjász és ki nem. Ez azt eredményezi, hogy nem áll módunkban az adott temető fegyveres és nem fegyveres sírjait összehasonlítani (hiszen lehet, hogy íjászokat hasonlítanánk össze íjászokkal). Ezért első lépésben az eddigi vizsgálatokból levont következtetéseket kell összegyűjtenünk. Ezek fényében már nagyobb biztonsággal határozhatjuk meg a honfoglalás kori anyagon az íjászat okozta elváltozásokat.

4. Az íjászat anatómiája

Az íjászat fizikai behatások szempontjából legfontosabb momentuma az íj megfeszítése. Az íjász egyik kezében tartja az íjat, az adott technikától függően pedig másik kezével folyamatosan húzza a megfelelő pontig az ideget, az íjjal ellentétes irányba. Ezáltal az íj lövésre kész állapotba kerül, s csak el kell engedni az íj húrját a nyílvevő kilövéséhez. Másrészt ebben az állapotban két, egymástól eltérő irányú erőhatás éri az íjász felső végtagjait és azok függesztő övét. Ahhoz, hogy ezt az állapotot el lehessen érni, a hát, a kar és a váll izmainak összehangolt működésére van szükség.³⁷ A szakirodalom és a Nemzetközi Íjásszövetség *Edzői kézikönyve* alapján az íjászat folyamata anatómiailag a következőképp írható le:³⁸ a munkavégzésbe az íjat tartó és a feszítő oldalon némileg eltérő izomcsoportok vannak bevonva [1. tábla 1].

A tartó kéz esetében az íj emelését a delta izom végzi, míg a háromfejű karizom a kar nyújtva tartásáért felelős. Az elülső fűrészizom előre húzza a lapockát, ezáltal a kart a cél irányába; itt egyúttal a rombusz- és csuklyásizmok nem fejtenek ki erőhatást, hiszen azok ellentétes funkciót látnak el. A vállak szintben tartásáért a széles hátizom felel. A görgetegizmok, és a lapocka alatti izom pedig a kar befelé forgatását végzi, aminek köszönhetően az ideg nem csapja meg a kart lövés közben. Végül a mellizmok a vállövet még inkább előre hozzák, elősegítve a lövési pozíció felvételét.

³⁵ JÓZSA–PAP 1996, 208.

³⁶ PÁLFI et al. 1996, 225.

³⁷ A teljes folyamatban a nyak izmai (fej forgatása) és a láb izmai (stabilizálás) is részt vesznek, de ezek hatása a téma szempontjából irreleváns, így részletezésüktől eltekintek.

³⁸ AXFORD 1995, FITA ANATOMY.

A feszítő oldalon a kétfejű karizom és a nagy mellizom előrehozza a kezét, így az ujjakkal meg lehet ragadni az ideget. Ez a folyamat a delta izomnak és a tövis feletti izomnak köszönhetően felemelt karral, viszonylag horizontális szinten történik. Az íjideg megragadását az ujjakat hajlító izmok végzik. Az ideg húzása összetett munka: a csuklyásizom és a rombuszizmok a gerinc felé húzzák a lapockát, a hátulsó deltaizom és a tövis alatti izom hátravezeti a felkart, míg a deltaizom középső része vízszintesen, vagy afölötti szinten tartja a kart. Feszítés közben tehát ezek az izomcsoportok mind dolgoznak az íj erőhatásával szemben.³⁹

A munkavégzésben résztvevő izmok ismeretében képet kaphatunk arról, hogy mely csontokra van hatással az íjászat, hiszen az *enthesopathiák* ezeknek az izmoknak az eredési, tapadási pontjainál alakulhatnak ki. Ezek adatait összesíti az [1. táblázat].⁴⁰

Roberto Squadrone és munkatársai kinematikai vizsgálatokat végeztek olyan sportíjászokon, akiket a nemzetközi ranglistán két különböző csoportba soroltak: *intermediate* és *high level*.⁴¹ Az izmok aktivitását vizsgálva arra jutottak, hogy a fáradás okozta hatékonyságcsökkenés és a lövés kivitelezésében fellépő mozgásváltozás nem az íjások nemzetközi ranglistán elért szintjével van összefüggésben, hanem az íjászatban résztvevő izmok edzettségével.⁴² Vagyis, lőhet valaki nagyon pontosan az izmok fejlettségétől függetlenül, de ahhoz, hogy az egymás után leadott lövések ne okozzanak szignifikáns csökkenést az eredményességben, mindenképp megfelelően edzett izomzatra van szükség. Joggal feltételezhető, hogy erre a 10. századi íjások is nagy hangsúlyt fektettek.

5. Az íjászathoz kötött elváltozások

Ismerve az íjászat anatómiáját, már célirányosan lehet keresni a szakirodalomban az egyes csontokon megjelenő, munkavégzésből adódó stressz nyomait. Az ilyen irányú vizsgálatok a külföldi kutatásban nem új keletűek.⁴³ A kulcscsont esetében *Costoclavicularis Syndesmosis* jelentkezhet,⁴⁴ amiért a mellkasi övet ért általános stressz a felelős, miközben a vállak előre állnak és nagyobb súlyt mozgatnak meg. Ez a jelenség illik az íjászatra, de egyúttal több más tevékenységre is (például nehéz tárgyak cipelése a vállról lelógatva).⁴⁵ A lapockacsont kapcsán két egyedi, az íjászathoz kötött elváltozást figyeltek meg. *Osteochondritis* néven

³⁹ Mindent egybevetve a következő izmok játszanak szerepet: a törzs izmai: az elülső fűrészizom (*m. serratus anterior*), a kis és nagy mellizom (*m. pectoralis minor és major*), a kis és nagy rombuszizmok (*m. rhomboideus minor és major*), a széles hátizom (*m. latissimus dorsi*), a csuklyásizom (*m. trapezius*) és a lapockaemelő izom (*m. levator scapulae*). A váll izmai: a delta izom (*m. deltoideus*), a tövis feletti izom (*m. supraspinatus*), a tövis alatti izom (*m. infraspinatus*), a kis és a nagy görgeteg izom (*m. teres minor és major*) és a lapocka alatti izom (*m. subscapularis*). A kar izmai: a kétfejű karizom (*m. biceps brachii*), a karizom (*m. brachialis*) és a háromfejű karizom (*m. triceps brachii*). Az alkar izmai: a felületet ujjhajlító izom (*m. flexor digitorum*), a mély ujjakathajlító izom (*m. flexor digitorum profundus*) és a hosszú hüvelykujjhajlító izom (*m. flexor pollicis longus*).

⁴⁰ A táblázat adatainak forrása MILTÉNYI 2008, 256–279.

⁴¹ SQUADRONE–RODANO 1995; SQUADRONE–RODANO–GALLOZZI 1995.

⁴² SQUADRONE–RODANO–GALLOZZI 1995, 274–277.

⁴³ Például DUTOIR 1986, STIRLAND 1985. Az a tényező, hogy neolit, késő középkori, illetve újkori anyaggal dolgoztak, nem befolyásolja a használhatóságot, hiszen az íjászat alapvető folyamata ugyanaz mindenkinél.

⁴⁴ CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999, 52.

⁴⁵ A kulcscsontok vizsgálata más szempontból is érdekes lehet: megfigyelték, hogy gyakran az egyik kulcscsont kisebb, mint a másik, amit gyakorta a jobb-bal kezességhez, vagy éppen fizikai munkához kötnék (MAYS–STEELE–FORD 1999).

jelölik a lapocka ízvépájánál (*Cavitas Glenoidalis*) fellépő *Osteoarthritis*.⁴⁶ Úgy vélik, ez akkor jelentkezik, ha a kart kinyújtják, miközben egy összenyomó irányú erő éri a vállat. Ilyen helyzet állhat fent az íjászatban is, ha az íjat tartó kéz az íj feszítése közben végig nyújtva van. A szakirodalomban ezt az elváltozást a bal vállhoz szokták kötni,⁴⁷ ez azonban nem természetszerű, viszont nagyon fontos jelenség. Hiszen ez az elváltozás íjászat hatására egyoldali, csak a tartókéznél jelentkezik, ezáltal ideális esetben nem csak azt lehet megmondani, hogy íjász volt-e az illető, de azt is, hogy melyik kezében tartotta az íjat. A képet árnyalja, hogy megfigyelték ezt az elváltozás típusát bilaterális (kétoldali) módon. Ezt a mindkét kezet igénybevevő kajakozáshoz kötötték, ami jelzi, hogy óvatosan kell eljárni az értékelésnél. A másik, lapockához köthető elváltozás a vállcsúcsi nyúlvány (*Acromion*) osztottsága (*Bipartite Acromion*), amiről akkor beszélhetünk, ha a nyúlvány fúziója nem megy végbe. Ennek oka a karok forgómozgása ismétlődő és nehéz erőhatás ellenében.⁴⁸ A szakirodalomban megtalálható, íjászathoz köthető elváltozások harmadik csoportja a könyök-nél figyelhető meg. Az *Unilaterális Biceps Enthesopathiák* igen összetett módon jelentkeznek: 1. az orsócsonti dudor (*Tuberositas Radii*) egyoldali léziói és osteopythái a kétfejú karizom (*biceps brachii*) izomtapadási pont felőli oldalán. 2. a felkarcsont kisebb léziói a singcsont csatlakozási pontjánál (*Fossa Olecrani*). 3. a felkarcsont kétoldali aszimmetriája, ami azt takarja, hogy a nagyobb léziók az egyik oldalon hangsúlyosak, míg a háromfejú karizom (*triceps brachii*) tapadási pontja a másik oldalon kiemelkedő.⁴⁹ Az elváltozásokat a könyök feszítettsége okozza erős külső hatás ellenében, miközben a váll elfordul. Nigerben és Maliban figyeltek meg ilyen jelenségeket neolit szaharai populációknál, s az íjászathoz kapcsolták. Az elváltozások bilaterális, tehát mindkét könyöknél megjelenő formáját is megfigyelték eszkimó népcsoportoknál, amit a feltételezés szerint a kajakozás váltott ki.⁵⁰

A fentieken kívül számos elváltozás figyelhető meg a felső végtagon és függesztő övén, azonban ezeket általános stressz váltja ki, melyet sem az elváltozások, sem az egyéb kontextusok alapján eddig nem sikerült konkrét fizikai tevékenységhez kötni, vagy éppen több tevékenységhez tudtak csak kötni. Tehát hiába észleljük jelenlétüket, ezeket nem lehet konkrét tevékenység okozta elváltozásoknak meghatározni.

Úgy vélem, hogy a fentebb ismertetett anatómiai adatok és csontelváltozások kellő összehasonlítási alapot és értelmet adnak a honfoglalás kori anyag vizsgálatához és értelmezéséhez.

⁴⁶ KENNEDY 1989, 1. táblázat; CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999, 58.

⁴⁷ CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999 58.

⁴⁸ KENNEDY 1989, 1. táblázat; CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999, 61.

⁴⁹ KENNEDY 1989, 1. táblázat; CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999, 72.

⁵⁰ CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999, 72.

6. Sárrétudvari–Hízóföld 10–11. századi temetőjének vizsgálata⁵¹

6.1. A temető leletanyaga, régészeti vizsgálata

A Hajdú-Bihar megyében található Sárrétudvari település Hízóföld nevű határában M. Nepper Ibolya 1983–1985 között végzett feltárást, majd pedig publikálta az eredményeket.⁵² Az ásatás során 269 sírt tártak fel, ebből 7 bronzkori és 262 sír 10. századi.⁵³ Az eredeti antropológiai vizsgálatok⁵⁴ szerint 67 nő, 93 fiatal (0–23 év közötti) és 88 férfi volt. Emellett volt még 11 ismeretlen nemű felnőtt és 3 nem meghatározható.⁵⁵ Azonban a további vizsgálatok alapján a képet módosították: a 262 sírban 263 egyén csontváza volt, köztük 70 nő, 85 férfi és 98 fiatal.⁵⁶ Az előkerült mellékletek alapján az ásató a temető használatának kezdetét az „első nemzedékhez” köti, felhagyását pedig a 970-es évekre teszi.⁵⁷ Jelen dolgozatnak nem célja a temető teljes körű elemzése, de a fegyveres sírok megfelelő értékeléséhez elengedhetetlennek tartom, hogy legalább egy összegző képet ne kapjunk a temető jellegéről. A temetőterképet vizsgálva azonnal szembetűnik a sírok csoportosulása, ami azt veti fel, hogy a temető több pontból indult ki. A 262 sírből 63 volt „melléklet nélküli”,⁵⁸ ami azt jelenti, hogy a sírok 76%-ban volt maradandó melléklet. A sírok leletanyaga igen változatos és viszonylag gazdagnak mondható.⁵⁹ Jelen vannak az anyagban a fej (karika-ékszerek, fülbevalók, hajfonatkorongok), a nyak (nyakperecek, gyöngysorok) és a kar/kéz ékszerei (karperecek, gyűrűk) egyaránt. A leggyakoribb mind közül a fej körül előforduló sima nyitott huzal karikaékszer. Az ékszerek közt képviseltetik magukat a bizánci eredetű darabok is (például a kétpár gyöngykoszorúval díszített szőlőfürt csüngős fülbevaló), ami összhangban van a temetőből származó bizánci érmék jelenlétével. A viseleti elemek közül a különböző gombok, csatok és a ruházatra erősített fém veretek emelhetők ki. A temetőben előforduló tárgytípusok közül kiemelkedő a fegyverek sokszínűsége és nagyon magas száma. Összesen 58 sírből került elő fegyvermelléklet: két sírban szablya volt, illetve egy sírből nyéltámaszos balta került elő.⁶⁰ A domináns azonban az íjászfelszerelés volt a temetőben, mindegyik fegyveres sír tartalmazta valamelyik elemét. A sírokban az íjászfelszerelés elemeinek mindegyik kombinációja előfordult, s összességében 51 sírből legalább 150 nyílhegyet sikerült összegyűjteni, 28 sírban dokumentáltak tegezt, ezen felül jelen ismereteink szerint 21 sírban voltak ijhoz tartozó lemezek.⁶¹ Ez a statisztika jól reprezentálja az

⁵¹ A temető tárgyi leletanyaga a Déri Múzeumba került (ltsz.: IV.80.97.1–4; IV.90.8.1 – IV.90.204.1), míg az ember-tani anyagot a Szegedi Tudományegyetem Embertani Tanszékére szállították (ltsz.: 10672–10939).

⁵² M. NEPPER 1994; M. NEPPER 2002.

⁵³ M. NEPPER 2002, 353.

⁵⁴ OLÁH 1990.

⁵⁵ M. NEPPER 2002, 353.

⁵⁶ PÁLFI 1993; PÁLFI et al. 1996, 214.

⁵⁷ M. NEPPER 2002, 358.

⁵⁸ M. NEPPER 2002, 354.

⁵⁹ M. NEPPER 2002, 354–358.

⁶⁰ Ez utóbbi fegyvertípus jelenléte a temető használati idejének meghatározása szempontjából is fontos, hiszen Kovács László kimutatta, hogy a 10. század második felétől kerülnek sírokba (KOVÁCS 1986, 102–110).

⁶¹ Az összefoglalásban még 18 íjlemez szerepelt (M. NEPPER 2002, 357–358), de a sírleírásokban összesen tizenkilenben volt íjlemez. Majd Bíró Ádám mutatott rá, hogy egy további lemez is ijhoz tartozott (BÍRÓ 2013, 383). A csontanyag vizsgálata közben a 74. sírban nyugvó egyén csontjai között egy újabb markolati lemez került elő, így ez a huszonegyedik sír, amelyben volt íjlemez.

íjászsírok problematikáját, hiszen sokkal kevesebb az íjlemez is tartalmazó sírok száma, mint a csak egyéb íjászfelszerelést tartalmazó síroké. A fegyveres sírok jellemzően funkcionális melléklettel rendelkeznek: több esetben is az íjászfelszerelés a kizárólagos melléklet, vagy éppen a tűzkésztség egyes elemeivel (kova, csiholó, fenőkő) illetve késsel egészül ki. Viszont szembetűnő a lovastemetkezések relative magas száma.⁶² A kengyeleknél a körte alakú (10 esetben biztosan), vállában kovácsolt fülű (5 esetben biztosan) és a trapéz alakú (8 esetben biztosan) típusok voltak jelen.⁶³ Ha megjelenítjük a fegyvermellékletes sírokat a temetőterképen [2. tábla], azt tapasztalhatjuk, hogy elszóródnak a temető teljes területén. Ezen túlmenően a fegyveres sírok a temető nyugati részén sűrűsödnek a leginkább, míg a temető legészakabbi és legdélebbi pontjainál kisebb hiátusok figyelhetők meg.

A fegyveres sírokban előforduló viseleti elemek közül az övcsatok (két esetben egy-egy verettel) és ritkábban fülesgombok említhetők meg, míg az ékszerek közül szembetűnő a fej körül előforduló sima nyitott karikaékszerek frekvenciált előfordulása. A karikaékszerek közt a bronz, az ezüst és az arany egyaránt előfordul, azonban az eddigi vizsgálatok szerint a karika anyaga nem tükrözi az eltemetett egykori, társadalomban elfoglalt helyét.⁶⁴

A temető két sírjában találtak éremmellékletet⁶⁵ (illetve egy harmadik sírban egy római kori pénzt).⁶⁶ A pénzek keltező értékével kapcsolatos problémákat Kovács László összegezte,⁶⁷ rámutatva a kettős keltezés okozta nehézségekre, vagyis hogy a pénz megszerzése és sírba kerülése között akár több évtizedes vagy akár évszázados különbség is lehet. Ugyanakkor Révész László felhívta rá a figyelmet, hogy 10. századi érme és Árpád-házi királyaink érméje még nem került elő ugyanabból a sírból.⁶⁸ Mindemellett ki kell emelni, hogy a temető területén szórványként egy I. András uralkodása alatt kibocsájtott érmét is találtak.

Mint fentebb leírtam, a temető használatának kezdetét a 10. század legelejére, felhagyását pedig a 970-es évekre teszik. A leletek között azonban több olyan típus is van, amelynek megjelenési idejét a 10. század második felére, esetlegesen utolsó kétharmadára teszik, s nem szükségszerű, hogy azok 970-ig földbe kerüljenek.⁶⁹ Emellett a temető szélein megjelennek a sodrott nyakpercek is (157., 197. és 200. sír), vékony és vastag bronzhuzalból készített típus egyaránt, amit Szabó János Győző a sarudi leletek alapján még a 10. század végére, 11. század közepére keltezett.⁷⁰ Ezt a megállapítást Kovács László tovább vizsgálva arra jutott, hogy az 1120-as – 1160-as évek közé keltezhetőek.⁷¹ A nyakpercek megjelenése

⁶² A fegyveres sírok közül 12 esetben lószerszámszatos és 13 esetben részleges lovastemetkezés (mellette lószerszámszatos) figyeltek meg.

⁶³ Utóbbi típus jelenléte azért fontos, mert a 10. század második felére datálják a megjelenésüket, s alapvetően fegyveres sírokból kerültek elő (Kovács 1986, 112; Kovács 1986a, 195–225). A téma összefoglalása Révész 1996, 45–46.

⁶⁴ Révész 1996, 79.

⁶⁵ A 75. sírban egy gyermek mellkasánál találtak egy töredékes észak-itáliai veretet, illetve egy VII. (Bíborbanszületett) Konstantin uralkodása alatt kibocsájtott, töredékes állapotú érmét. A 112. sírban nyugvó fegyvermellékletes férfi sírjában, a bal alkar külső oldalánál pedig VII. (Bíborbanszületett) Konstantin és II. Romanos társaságát (945–959) kibocsátott pénzérme volt.

⁶⁶ M. NEPPER 2002, 358.

⁶⁷ Kovács 1988, 161–175.

⁶⁸ Révész 2008, 398–399.

⁶⁹ Ilyenek például a pödrott végű hajkarikák, állatfejes zárt karperec, spirálcsőgöcs fülbevaló, szőlőfürtű díszes fülbevaló, nyéltámaszos balta, trapéz alakú kengyelek.

⁷⁰ Szabó 1980, 62.

⁷¹ Kovács 1986, 101.

jelentheti, hogy a temető használatban volt a 11. században is, azonban szembetűnő azon tárgytípusok hiánya, melyek a 10. század utolsó harmadára, 11. századra keltezhetőek, így – a teljesség igénye nélkül – az S-végű karikák, a zárt karikagyűrűk, a fonott és sodrott gyűrűk, a fóliás gyöngyök. Ebből a szempontból az előkerült I. András érme sem segít, hiszen sírhoz nem köthető szórvány darabról van szó, amely nem feltétlenül sírmellékletként került oda. A Kárpát-medence honfoglalás és Árpád-kori temetőinek értékelése során Kovács László a Sárretudvari temetőt a 10. századi falusi temetők típusába sorolta, felhívva a figyelmet a szórvány érme és a „hallgatásból eredő érvelés” (azaz a 11. századra keltezhető tárgytípusok és érmek hiánya) problémájára.⁷²

Összességében a 970-es záró dátumot nem tartom megalapozottnak, ugyanakkor a temető használati idejének felső határa erősen kérdőjeles. A vizsgálat szempontjából a leglényegesebb azonban az, hogy semmi nem utal arra, hogy a fegyvermellékletes sírokat a 10. századnál későbbre kellene datálni.

6.2. A temető fegyvermellékletes sírjainak embertani vizsgálata

A fegyvermellékletes sírok minden korcsoportban képviseltetik magukat [1. tábla 2]. Szembetűnő az *Infans* esetek száma (*Infantia* I: 184.; *Infantia* II: 18., 24., 158., 175., 224., 251. sírok),⁷³ mely meghaladja a *Juvenis* csoportba tartozók esetszámát (84., 94., 98. sírok). A fegyveres sírok zömét természetesen a felnőtt férfiak csoportja adja. Azt is beleszámolva, hogy öt, a felnőtt korcsoporton belül pontosabban nem meghatározható férfisír is van, magasan a *Maturus* csoport adja a legtöbb fegyveres sírt (összesen 23). A makroszkópos megfigyelésen alapuló vizsgálatokra az 58 sírból 7 volt vizsgálatra alkalmatlan, és további két sír vizsgálatára nem állt mód,⁷⁴ azaz az adatok és a következtetések a fennmaradó 49 sírra vonatkoznak. A vizsgálatokba a lapockák, a kulcsontok, a felkarcsontok, az orsó és a singcsontok lettek bevonva.⁷⁵ A vizsgálatok során nem csak az izomtapadási pontok *hipertrofái* és *enthesopathiái* lettek rögzítve, hanem az esetlegesen jelentkező további patológias jelenségek is (traumás elváltozások, fertőzésre utaló nyomok, fejlődési rendellenességek). A felnőtt sírok esetében az értékelés szempontjából fontos körülmény, hogy az anyag feldolgozásának idejében az életkor meghatározásának egyik módszere a csontok belső szerkezetének vizsgálata volt. Ennek megfelelően az összes felnőtt egyén jobb vagy bal oldali felkarcsontjának feji része el lett fűrészelve. Annak tudatában, hogy az analitikai módszerek között a leghasznosabbak az összehasonlító elemzések, a cél ebben az esetben is az, hogy össze lehessen vetni a megfigyelt elváltozásokat. A vizsgálatok kiterjedtek a fegyver nélküli felnőtt férfi sírokra is (összesen 40), de a korábban említett ok miatt nem lehetséges, hogy a fegyveres és nem fegyveres sírokat viszonyítsuk egymáshoz, ezért első körben egy, a temetőhöz tartozó fegyveres sír lett a kiindulási pont, ezáltal a temetőn belül egy relatív sort lehetett felállítani. Az összehasonlítási alapot az 5. sír jelentette [3. tábla], ahol nagyon

⁷² Kovács 2013, 531., 117. lábjegyzet

⁷³ Ezt a jelenséget nem lehet a babonás szokásokhoz kötni, hiszen átnézve a felsorolt gyermeksírok mellékleteit, mindegyikben előfordul egyéb vastárgy is, ráadásul nem kizárólagosan nyílhegyet raktak a gyermekek mellé, előfordul íj és tegez is.

⁷⁴ Közülük a 202-es lepra nyomait mutató egyén az újabb vizsgálatok során nőnek lett meghatározva (PÁLFI et al. 1996, 218).

⁷⁵ A kézfej csontjai és az ujjpercek az anyag töredékes jellege miatt kimaradtak a vizsgálati anyagból.

markánsan jelentkeztek az izomtapadások *hipertrófiái*. A vizsgált sírok régészeti és antropológiai vizsgálatának adatait a [2–3. táblázat] tartalmazza.

6.3. A vizsgálati eredmények

A szérián belül a kezdődő degeneratív folyamatokat mutató esetek előfordultak, de az *artrozisos* esetek száma elenyésző, sokkal inkább a *hipertrófiák* voltak a jellemzőek. Az alábbi jelenségek figyelhetők meg.

6.3.1 Lapocka (*scapula*) [4. tábla 1]

- A vállízületi vágán (*cavitas glenoidalis*) körben megjelenő perem (s1).
- A lapocka lapáton, a lapocka alatti izom (*m. subscapularis*) tapadásának *hipertrófiája* (s2).
- A külső (*laterális*) él *hipertrófiája*, a széles hátizom (*m. latissimus dorsi*), nagy görgetegizom (*m. teres major*), kis görgetegizom (*m. teres minor*) és a háromfejű karizom hosszú fejének (*m. triceps brachii caput longum*) tapadásainál (s3).
- A vállcsúcsi nyúlvány (*acromion*) osztottsága, a fúzió nem ment végbe (s4).

A lapockák voltak a szériában a legrosszabb megtartásúak, a levonható következtetések így igen szűkösek. Kis számban, de észlelhető volt egyéb patológiás elváltozás is (például a 20. sír).

6.3.2 Kulcscsont (*clavicula*) [4. tábla 2]

- A borda-kulcscsonti szalag (*ligamentum costoclaviculare*) érdességének *hipertrófiája* a kulcscsont szegycsont felőli végének alsó részén (c1).
- A deltaizom (*m. deltoideus*) eredésének *hipertrófiája* a csont váll felőli végén (c2).
- A csuklyásizom (*m. trapezius*) tapadásának *hipertrófiája* a kulcscsont vállcsúcsi végén (c3).

A kulcscsontokon lehetett megfigyelni a legtöbb gyógyult törést.

6.3.3 Felkarcsont (*humerus*) [5. tábla 1]

- A rotátorizmok (lapocka alatti izom – *m. subscapularis*; tövis feletti izom – *m. supraspinatus*; tövis alatti izom – *m. infraspinatus*; kis görgetegizom – *m. teres minor*) tapadásának *hipertrófiája* a felkarcsont feji részén (h1).
- A nagy mellizom (*m. pectoralis major*) tapadásának *hipertrófiája* a felkarcsont nagy gumójának az élén (*crista tuberculi majoris*) (h2).
- A széles hátizom (*m. latissimus dorsi*) tapadásának *hipertrófiája* a felkarcsont kis gumói érdességén (*crista tuberculi minoris*) (h3).
- A nagy görgetegizom (*m. teres major*) tapadásának *hipertrófiája* szintén ezen a területen (h4).

- A deltaizom (*m. deltoideus*) tapadásának *hipertrófiája* a felkar középső harmadán, a külső oldalon, a delta érdességnél (*tuberositas deltoidea*) (h5).
- A kar feszítőizmainak (*extensor*) tapadásánál a felkar alsó (*distalis*) végén, a külső könyökbütykőn (*epicondylus lateralis*) és a felette lévő bordán (*crista supraepicondylaris lateralis*), illetve a kar hajlítóizmainak (*flexor*) tapadásánál a belső könyökbütykőn (*epicondylus medialis*) (h6).
- A bicepsz árkának aszimmetriája (jobb/bal felkarcsont) a felkarcsont feji részén (h7).
- *Hipertrófia* a háromfejű karizom (*m. triceps brachii*) belső és külső fejének tapadásánál a karcsont hátulsó felszínén (h8).
- A hollócsőr karizom (*m. coracobrachialis*) tapadásának *hipertrófiája* a karcsont középső harmadának belső (*medialis*) részénél (h9).

A felkarcsonton figyelhető meg a legtöbb *hipertrófiát* mutató izomtapadási pont. A traumás elváltozás nem jellemző, ugyanakkor az 52. sír esetében egy egyedi, fejlődési rendellenességnek tekinthető aszimmetria figyelhető meg a jobb és a bal felkar tekintetében.

6.3.4 Orsócsont (*radius*) [5. tábla 2]

- A kétfejű karizom (*m. biceps brachii*) tapadásának *hipertrófiája* az orsócsont a feji részénél, az orsócsonti érdességen (*tuberositas radii*) (r1).
- A hengeres borintóizom (*m. pronator teres*) tapadásának *hipertrófiája* az orsócsont középső harmadában, az elülső felszínén (r2).
- A csontközi hártya kapcsolódásának (*margo interosseus*) *hipertrófiája* az orsócsont singcsont felé eső részének középső harmadában (r3).

6.3.5 Singcsont (*ulna*) [5. tábla 2]

- A karizom (*m. brachialis*) tapadási pontjának *hipertrófiája* a singcsonti érdességen (*tuberositas ulnae*) (u1).
- A hanyintóizom (*m. supinator*) eredésének *hipertrófiája* a singcsont hátsó-felső részén lévő taréjon (*crista supinatoris*) (u2).
- A csontközi hártya kapcsolódásának (*margo interosseus*) *hipertrófiája* a singcsont orsócsont felé eső részének középső harmadában (u3).
- A négyszögű borintóizom (*m. pronator quadratus*) tapadási pontjának *hipertrófiája* a singcsont belső (*medialis*) szélén, a tenyéri oldalon (u4).
- A háromfejű karizom (*m. triceps brachii*) tapadásának *hipertrófiája* a singcsont könyökkampóján (*olecranon ulnae*) (u5).

Az alkarcsontoknál is megfigyelhetők egyéb patológiás elváltozások (például gyógyult törés a 11. sír esetében). Két esetben (182. és 183. sír) pedig előrehaladott *artrózis* figyelhető meg a könyökrégióban, mely egyértelműen a túleröltetéshez köthető [6. tábla 1, 2].

6.4. Az eredmények értékelése

Az eredmények egyértelműen tanúskodnak arról, hogy a szériához tartozó, fegyverrel eltemetett egyének összességében igen jó fizikummal rendelkeztek. A fenti felsorolásból az is világosan látszik, hogy nagyfokú egyezés van a megfigyelt jelenségek és a korábban ismertetett, íjászatban résztvevő izmok között. A megfigyelt jelenségek lényegében azonosak minden korcsoportnál, azonban az egyes típusok gyakorisága, kombinációi eltérőek.

Az *Infantia* csoportba sorolható sírok a statisztikai értékeléshez túl kis számban vannak jelen, illetve az összehasonlításukhoz szükség lenne egy recens adatbázisra, amely ismert korú és nemű gyermekek vonatkozó adatait tartalmazza. A gyermekcsontok a szériában igen rossz megtartásúak voltak, de egyes tapadási pontok jól érzékelhetően *hipertrófiát* mutatnak. Ezeket leginkább a 18. és a 24. sír példázza. A 18. sírnál [6. tábla 3] a felkarcsontokon nagyon markánsan jelentkeznek a nagy mellizom tapadási pontjai. Az elváltozás jellegéből az is megállapítható, hogy közvetlenül a halála előtt aktívan végezte az adott tevékenységet, mivel az új csontréteg képzésében résztvevő dús érhalózat nyomai kivehetőek. Az orsócsontokon az orsócsonti dudor kifejezett, ahol a kétfejű karizom tapad. A 24. sírban nyugvó gyermeknél nagyon szembeütő elváltozások figyelhetőek meg az alkaron [6. tábla 4], mind az orsócsont (kétfejű karizom tapadásánál), mind a singcsont (karizom és hanyintóizom) esetében. A gyermeksíroknál megfigyelhetőek azon jelenségek kezdeti – de olykor markáns – szakaszai, melyek a felnőtteknél teljesednek ki.

Ennél is kevesebb adat áll rendelkezésünkre a *Juvenis* korcsoportnál, hiszen mindhárom ide sorolható sír csontanyaga nagyon töredékes, erodált. A 84. sírnál kivehető volt a deltaizom fokozott aktivitása, mind a kulcscsonton, mind a felkarcsonton. A 94. sírnál a rendelkezésre álló hiányos bal felkarcsonton a nagy mellizom, a széles hátizom és a nagy görgetegizom *hipertrófiája* volt szembeütő, míg a meglévő orsócsonton a kétfejű karizom és hengeres borintóizom, a singcsonton pedig a négyszögű borintóizom tapadásának *hipertrófiáját* lehetett rögzíteni. A 98. sír esetében – mely ráadásul fertőzőes megbetegedésre utaló nyomokat is mutatott –, érdemes kiemelni a kulcscsontokat, melyek mutatták az eredmények értékelésénél bemutatott mindhárom jelenséget, az alkarok esetében pedig a karizom és kétfejű karizom tapadásának *hipertrófiája* volt megfigyelhető.

A felnőtt sírok már megfelelő számban álltak rendelkezésre ahhoz, hogy a későbbiekben statisztikai elemzést lehessen végezni. Az anyag vizsgálata során kiderült, hogy az észlelt jelenségek bilaterális módon mind a bal, mind a jobb oldali csontoknál megjelennek (többször aszimmetriát mutatva). Az összesítő grafikonból [7–8. tábla] pedig az is jól látszódik, hogy egyes jelenségek nagyon magas gyakorisággal fordulnak elő (ahol nem, ott is észlelhető valamilyen kísérő patológiás jelenség). A lapockákból levonható következtetések végességéről már a korábbiakban volt szó, de szembeütő, hogy csak egyetlen esetben jelentkezett az 5. fejezetben ismertetett vállcsúcsi nyúlvány osztottsága (80. sír), ezzel szemben a lapocka oldalélén található izmok fokozott működése sokkal jellemzőbb. A kulcscsontok esetében mindhárom jelenség gyakorisága 90% körül mozog. A felkarcsonton a rotátorizmok *hipertrófiája* az esetek közel 70%-ban volt kimutatható, míg a nagy mellizom, széles hátizom, nagy görgetegizom, deltaizom és a könyöknél tapadó hajlító és feszítőizmok erőteljes aktivitása az esetek több mint 90%-ban megfigyelhető. Ezekhez képest alacsonyabban jelentkezett a háromfejű karizom és hollócsőr karizom tapadásának *hipertrófiája*. A bicepsz árkának aszimmetriája az

esetek körülbelül 40%-nál volt megfigyelhető, s ebből a szempontból érdemes korcsoportonként összehasonlítani az adatokat is, ami azt mutatja, hogy az életkor növekedésével egyre kevesebb az aszimmetriát mutató esetek száma. A singcsont esetében a karizom *hipertrófiája* 100%-ban, a hanyintóizomnál kb. 90%-ban, a négyszögű borintóizomnál kb. 60%-ban, a csontközi hártánál körülbelül 40%-ban, míg a háromfejű karizomnál körülbelül 30%-ban figyelhető meg. Végezetül az orsócsontnál a kétfejű karizom tapadásának *hipertrófiája* szintén minden esetben észlelhető volt, de a hengeres borintóizom is 90% fölötti gyakorisággal, a csontközi hártya pedig körülbelül 80%-ban mutatott *hipertrófiát*.

Érdemes lesz a későbbiekben a *hipertrófiát* mutató tapadási pontok nagyobb felbontású vizsgálata, hiszen kimutatható az új csontréteg képzésében résztvevő dús érhalózat nyoma is (például 5. sír [3. tábla]).

7. Összegzés

7.1. Az adatok értékelése a történeti kontextusban

Azt minden további nélkül meg lehet állapítani, hogy a régészeti és antropológiai adatok igazolják egymást: akik mellett volt fegyver, erős fizikumúak voltak és edzett izomzattal rendelkeztek. Már a gyermekeknél is jelentkeznek jól érzékelhető jelenségek, amik azt mutatják, hogy hasonlóan aktív tevékenységet végeztek – az adatok alapján közvetlenül az elhalálozás előtt is igen intenzíven –, mint a fegyveres felnőttek. Sajnos nagyon kevés információ nyerhető ki a *Juvenis* csoportba tartozók vizsgálataiból, azonban itt is elmondható, hogy erős fizikai behatásoknak voltak kitéve. Esetükben ki lehet jelteni, hogy már aktív katonáskodó tevékenységet folytathattak, hiszen hasonló jelenségeket tapasztalhatunk a korábban említett, Gnadendorfban talált fegyveres sír esetében is, melyben szintén egy fegyvermellékletekkel ellátott *Juvenilis* korú fiú nyugodott.⁷⁶

A dolgozat fő kérdése, hogy meg lehet-e határozni egy temetőn belül, hogy ki gyakorolta rendszeresen és huzamosabb ideig az íjászatot. A kérdés kapcsán két alapvető tényezőt mérlegelni kell. Egyrészt a fegyveresek életük során nem kizárólagosan az íjászzal foglalkozhattak, éppen ezért egyéb tevékenységek is nyomot hagyhattak a csontokon. Az izmok és az emberi test felépítése révén, az egyes izmok és izomcsoportok eltérő mértékben vesznek részt az adott munkában és eltérő mértékű erőhatást fejtenek ki. Tehát nem biztos, hogy azok munkája egyformán kivehető a csontokon. Jóllehet a fegyveres és fegyver nélküli sírok összehasonlítása nem jó alap annak meghatározására, hogy pontosan ki volt íjász és ki nem, a két csoport későbbi statisztikai összehasonlítása elengedhetetlen, hogy lássuk, van-e egyáltalán különbség. Az előzetes diagramok [7–8. tábla] adatai alapján elmondhatjuk, hogy a két csoport között igenis van különbség, s az adatok azt mutatják, hogy a fegyvereseknél generáltabban, nagyobb százalékban jelentkeznek a jelenségek. Tehát az íjászat anatómiájának ismeretében, illetve a megfigyelt jelenségek és statisztikai megoszlásuk alapján bizonyos feltételekkel meg lehet állapítani, hogy ki volt biztosan íjász a sárrétudvari szériában.

Összegzésképpen megállapítható, hogy a vizsgált temetőben azok a felnőtt egyének tekinthetők íjászoknak, akiknek vizsgálatra alkalmas állapotban levő csontozatán számottevő

⁷⁶ PANY et al. 2007, 35.

patológiás elváltozás nyomai nem találhatók, viszont *hipertrófia* vagy *enthesopathia* érzékelhető az alábbi lokalizációk összességénél:

- a kulcscsonton a borda-kulcscsonti szalag érdességén, a deltaizom és a csuklyásizom tapadásánál;
- a felkarcsonton a nagy mellizom, széles hátizom, nagy görgetegizom, deltaizom és a könyökrégióban a hajlító és feszítő izmok tapadásánál;
- az orsócsonton a kétféjű karizom tapadásánál, illetve a csontközi hártya csatlakozásánál;
- a singcsonton a karizom tapadásánál.

Természetesen ez nem foglal magába minden esetet, hiszen eltérések adódhatnak akár az íjászat technikájából, akár az íjász személyéből adódóan, így a definíció finomításához további vizsgálatok és adatok szükségesek. Továbbá kihangsúlyozandó, hogy jelenleg csak erre a szériára vonatkozik.

A Sárrétudvari–Hízóföld 10. századi temetőjében nyugvó fegyveresekre vonatkozóan négy észrevételt lehet tenni a jelenségek alapján a kutatómunka jelenlegi lépcsőfokán:

A célirányos edzéseket már gyerekkorban megkezdték, s haláluk előtt is aktívan folytatták.

A jelenségek bilaterálisan jelentkeznek, tehát mindkét kezüket aktívan használták, ami természetesen nem feltétlenül csak az íjászathoz köthető. Jobb és baloldal között mutatkozik aszimmetria, ami további vizsgálatokat igényel, de az biztos, hogy az íjászat nem egyoldali megerőltetést jelent, így ez az anyag az újabb vizsgálatok eredményeit támasztja alá.⁷⁷

A szériára az izomtapadási pontok *hipertrófiája* jellemző, kezdődő degeneratív folyamatok nyomai észlelhetőek, de az *artrózis* ritka. Vagyis erős fizikai behatásnak voltak kitéve, nagyon igénybe volt véve a könyök és a váll régiója egyaránt, azonban többségében ez az erőhatás nem volt akkora, hogy degeneratív elváltozások alakuljanak ki teljes mértékben. Ez a megállapítás azoknak a további vizsgálatoknak az alaptézise, melyek arra irányulnak, hogy meghatározhassuk közelítőleg az íjak erősségét.

Fontos és érdekes jelenség az alkarcsontokon, a csontközi hártya csatlakozásánál megjelenő *hipertrófia*, mivel ez az a térség, ahol az ujjakat hajlító izmok tapadnak. Sebészeti és anatómiai szempontból a kéz és az alkar felépítése az egyik legbonyolultabb az emberi testben, hiszen az itt futó izmok és inak kvázi egymáson, együtt tapadnak. Az ujjakat hajlító izmok különösen egyben futnak a csontokon, illetve a csontközi hártyán. Azonban a hüvelykujj elkülönül, s a hártya orsócsont felőli szélén tapad, ráadásul az itt található összes izom közül a legmélyebben, közvetlenül a hártyán helyezkedik el. Vagyis ha megfelelő nagyságú erőhatás éri a hüvelykujjat megfelelő ideig, akkor hiába mozognak nagyon együtt az ujjak, a hüvelykujj jobban feszíti a csontközi hártyát, ami a csonton is megjelenhet. Tehát ideális esetben el lehet különíteni a csontok alapján, hogy az adott illető mennyire használta a hüvelykujját, illetve a többi ujját. Ez az íjászat szempontjából azt jelentené, hogy megállapítható, hogy az adott illető milyen technikával lőtt. Ehhez azonban további vizsgálatok és metrikus adatok kellenek, hiszen nem csak az íjászat során érheti terhelés az ujjakat.

⁷⁷ THOMAS 2014, 279–290.

7.2. A további kutatások lehetséges irányai

Az antropológiai adatok bevonásával új lehetőségek nyíltak meg a kutatás számára, s számos olyan információhoz juthatunk, amit önmagában a régészeti anyagból nem tudunk kinyerni. Ehhez azonban további célirányos vizsgálatokra van szükség. A kutatás jelen szintjén sikerült megismerni és regisztrálni a jelenségeket, melyek alapján értelmét és szükségét látom a további kutatásoknak.

Mindenekelőtt a regisztrált jelenségek műszeres, orvosi képalkotói vizsgálataira és metrikus adatainak felvételére van szükség, hiszen így lenne lehetőség tovább vizsgálni, hogy milyen technikával lőttek a honfoglalók. Másfelől ezen az úton haladva képet kaphatnánk arról, hogy közelítőleg milyen erős íjakkal kell számolnunk. Ezt két irányból látom megvalósíthatónak. Egyrészt orvosi képalkotó technikák segítségével ma élő sportíjászokon vizsgálatokat végezni, majd a kapott adatokat összehasonlítani. Másrészt a honfoglaló szériát kell összehasonlítani egy másik, történeti korú anyaggal, akiről biztosan tudjuk, hogy íjászok voltak és azt is, hogy megközelítőleg milyen erős íjakat használtak.⁷⁸

Jelenlegi adataink csak egy temetőre, Sárrétudvari–Hízóföld embertani anyagára vonatkoznak. Természetesen további adatokra van szükség, éppen ezért nem csak a Sárrétudvari széria elemzését érdemes folytatni, de más honfoglalás kori temetőket is vizsgálat alá kell vonni, hogy az adatokat össze lehessen hasonlítani.

IRODALOM

- AXFORD 1995 = Axford, R.: *Archery Anatomy: An Introduction to Techniques for Improved Performance*. London 1995.
- BÍRÓ 2013 = Bíró Á.: A 10–11. századi Kárpát-medencei íjlemezek külső forráskritikai problémái. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 373–423.
- BÍRÓ 2013a = Bíró Á.: *Fegyverek a 10–11. századi Kárpát-medencében. Fegyvertechnológiai és módszertani tanulmányok a honfoglaló magyarok íjairól és a déli importkardok kérdéskörében*. Doktori disszertáció. Kézirat. Budapest 2013.
- BÍRÓ–LANGÓ–TÜRK 2010 = Bíró Á.–Langó P.–Türk A. A.: Adatok a Kárpát-medencei, agancsból faragott íjmarkolat lécek értékeléséhez. *ArchÉrt* 135 (2010), 245–269.
- CAPASSO–KENNEDY–WILCZAK 1999 = Capasso, L.–Kennedy, K. A. R.–Wilczak, C. A.: *Atlas of occupational markers on human remains*. Teramo 1999.
- DIENES 1962 = Dienes I.: Nemzetségi jegy (tamga) a békési honfoglalás kori íjcsonton. *FolArch* 14 (1962), 95–107.
- DUTOUR 1986 = Dutour, O.: Enthesopathies (Lesions of Muscular Insertions) as Indicators of the Activities of Neolithic Saharan Populations. *Am. J. Phys. Anthropol* 1 (1986), 221–224.

⁷⁸ Konkrétan az angolszász adatokra és hosszúíjakat használó angol íjászok embertani anyagára gondolok (mint a Mary Rose széria), mely kitűnő, forrásokkal igazolható összehasonlítási alapot nyújt.

- FÁBIÁN 1967 = Fábíán Gy.: Archaeologica experementalis. Honfoglalás kori magyar íj rekonstrukciója. *Ttk* 11 (1967), 98–101.
- FÁBIÁN 1984 = Fábíán Gy.: Újabb adatok a honfoglalás kori íjászat kérdésköréhez. *MFME* 1980–1981 (1984), 63–76.
- FELGENHAUER-SCHMIEDT 2007 = Felgenhauer-Schmiedt, S.: Niederösterreich im 10. Jahrhundert – Der archäologische Befund. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Hrsg.: Daim, F.–Lauermann, E. Mainz 2007, 253–269.
- FODOR 1981 = Fodor I.: Honfoglalás kori sír Doroszlón. *CommArchHung* 1 (1981), 149–164.
- IGAZ 2010 = Igaz L.: Néhány kísérlet X. századi magyar íj- és nyílvesztő-rekonstrukciókkal: eredmények, kérdések és kételyek a rekonstrukciók hadi- és vadászati alkalmazhatóságának témakörében. *HK* 123/1–2 (2010), 269–328.
- ISTVÁNOVITS 2003 = Istvánovits E.: *A Rétköz honfoglalás és Árpád-kori emlékanyaga*. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 4.] Nyíregyháza 2003.
- JÓSA 1914 = Jósa A.: Honfoglalás kori emlékek Szabolcsban. *ArchÉrt* 34 (1914) 169–184, 303–340.
- JÓZSA–PAP 1996 = Józsa L.–Pap I.: Az enthesopathia gyakorisága és ultrastrukturája a 10–11. században. In: *Honfoglaló magyarság Árpád-kori magyarság. Antropológia–Régészet–Történelem*. Szerk.: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. Szeged 1996, 205–213.
- KENNEDY 1989 = Kennedy, K. A. R.: Skeletal Markers of Occupational Stress. In: *Reconstruction of life from the skeleton*. Ed.: Iscan, M. Y.–Kennedy, K. A. R. New York 1989, 129–160.
- KOVÁCS 1986 = Kovács L.: Honfoglalás kori sírok Nagytarcsán. II: A homokbányai temető-részlet. Adatok a nyéltámaszos balták, valamint a trapéz alakú kengyelek értékeléséhez. *CommArchHung* 1986, 93–121.
- KOVÁCS 1986a = Kovács, L.: Über einige Steigbügeltypen der Landnahmezeit. *ActaArchHung* 38 (1986), 195–225.
- KOVÁCS 1988 = Kovács L.: A magyar honfoglalás kori pénzleletek keltező értékéről. *HOMÉ* 25–26 (1988), 161–175.
- KOVÁCS 2006 = Kovács L.: A magyarhomorog-könyadombi X–XII. századi magyar köznépi temető érméiről (Coins from the Hungarian common cemetery of Magyarhomorog-Könyadomb from the tenth–twelfth century). [In: *Testis temporum, vita memoriae. Ünnepi tanulmányok Pálóczi Horváth András 65. születésnapjára*. Szerk.: Romhányi B.] *Studia Caroliensia* 7/3–4 (2006), 215–248.
- KOVÁCS 2013 = Kovács L.: A Kárpát-medence honfoglalás és kora Árpád-kori szállási és falusi temetői. Kitekintéssel az előzményekre. Vázlat. In: *A honfoglalás kor kutatásának legújabb eredményei. Tanulmányok Kovács László 70. születésnapjára*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. [Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 3.] Szeged 2013, 511–605.
- U. KÖHALMI 1972 = U. Köhalmi K.: *A steppék nomádja lóháton, fegyverben*. [Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 12.] Budapest 1972.
- KÖLTŐ 1996 = Költő L.: Az első honfoglalók a Balaton déli partján. In: *A magyar honfoglalás korának régészeti emlékei*. Szerk.: Révész L.–Wolf M. Miskolc 1996, 187–197.

- KÜRTI 1980 = Kürti B.: Honfoglalás kori magyar temető Szeged-Algyőn (Előzetes beszámoló). *MFME* 1978–1979/1 (1980), 323–348.
- KÜRTI 1983 = Kürti B.: A településszerkezet változásai. In: *Szeged története I. A kezdetektől 1686-ig*. Szerk.: Kristó Gy. Szeged 1983, 271–274.
- LANGÓ 2000 = Langó P.: Honfoglalás kori temetők Szarvas területén. *MFME–StudArch* 6 (2000), 287–349.
- LANGÓ 2007 = Langó P.: *Amit elrejt a föld... A 10. századi magyarság anyagi kultúrájának régészeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest 2007.
- LÁSZLÓ 1944 = László Gy.: *A honfoglaló magyar nép élete*. Budapest 1944.
- LÁSZLÓ 1955 = László Gy.: A kenézliői honfoglalás kori íjtegez. *FolArch* 7 (1955), 111–122.
- MAYS–STEELE–FORD 1999 = Mays, S.–Steele, J.–Ford, M.: Directional Asymmetry in the Human Clavicle. *Int. J. Osteoarchaeol* 9 (1999), 18–28.
- MEDGYESI 1993 = Medgyesi P.: 10–11. századi temető Sarkadkeresztúr határában (előzetes jelentés). *HOMÉ* 30–31/2 (1993), 487–513.
- MEDGYESI 2002 = Medgyesi P.: Az Újkígyós, Skoperda-tanyánál feltárt 10–11. századi temetőrészlet. *BMMK* 24 (2003), 145–219.
- MILTÉNYI 2008 = Miltenyi M.: *A sportmozgások anatómiai alapjai I*. Budapest 2008.
- B. NAGY–RÉVÉSZ 1986 = B. Nagy K.–Révész L.: Egyedi típusú honfoglalás kori íj csontmaradványai Hódmezővásárhely-Nagyszigetről. *CommArchHung* 1986, 123–134.
- M. NEPPER 1994 = M. Nepper I.: Honfoglalók a Hortobágy-Berettyó vidékén. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. [A honfoglalásról sok szemmel 1.] Budapest 1994, 151–161.
- M. NEPPER 2002 = M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei I–II*. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3.] Debrecen 2002.
- PÁLFI 1993 = Pálfi Gy.: *Maladies, activités et environnements des populations anciennes en Europe Centrale et Occidentale: approche de paléopathologie comparée*. Thèse Nouveau Régime. Aix-en-Provence 1993.
- PÁLFI–DUTOUR 1996 = Pálfi, Gy.–Dutour, O.: Activity-induced Skeletal Markers in Historical Anthropological Material. *Int. J. Anthropol* 11 (1996), 41–55.
- PÁLFI et al. 1996 = Pálfi Gy.–Marcsik A.–Oláh S.–Farkas L. Gy.–Dutour, O.: Sárrétudvari–Hízóföld honfoglalás kori széria paleopatológiája. In: *Honfoglaló magyarság Árpád-kori magyarság. Antropológia–Régészet–Történelem*. Szerk.: Pálfi Gy.–Farkas L. Gy.–Molnár E. Szeged 1996, 213–235.
- PANY et al 2007 = Pany, D.–Teschler-Nicola, M.–Prohaska, T.–Kucera M.: Antropologische Analyse. In: *Das frühungarische Reitergrab von Gnadendorf (Niederösterreich)*. Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums. Hrsg.: Daim, F.–Laueremann, E. Mainz 2007, 29–69.
- RÉVÉSZ 1996 = Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez*. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 1.] Miskolc 1996.
- RÉVÉSZ 2008 = Révész L.: *Heves megye 10–11. századi temetői*. [Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 5.] Budapest 2008.
- SCHULZE–DÖRRLAMM 2007 = Schulze-Dörrlamm, M.: Spuren der Ungarneinfälle des 10. Jahrhunderts. In: *Heldengrab im Niemandsland. Ein frühungarischer Reiter aus*

- Niederösterreich. Begleitbuch zur gleichnamigen Ausstellung des RGZM 14. September bis 19. November 2006.* Hrsg.: Daim, F. Mainz 2007, 43–64.
- CS. SEBESTYÉN 1930 = Cs. Sebestyén K.: Rejtélyes csontok népvándorláskori sírokban. *Dolg* 6 (1930), 178–204, 220.
- CS. SEBESTYÉN 1932 = Cs. Sebestyén K.: „A sagittis Hungarorum...” A magyarok íjja és nyila. *Dolg* 8 (1932), 107–255 (Különlenyomat).
- SOBOTTA 2007 = Sobotta, J.: *Az ember anatómiájának atlasza 1. Fej, nyak, felső végtag.* Szerk.: Putz, R.–Pabst, R. Budapest 2007.
- SQUADRONE–RODANO 1995 = Squadrone, R.–Rodano, R.: Multifactorial analysis of shooting archery. In: *Biomechanics in Sports XII. Proceedings of the 12th Symposium of the International Society of Biomechanics in Sports July 2-6, 1994.* Ed.: Barabás A.–Fábián Gy. Budapest 1995, 270–273.
- SQUADRONE–RODANO–GALLOZZI 1995 = Squadrone, R.–Rodano, R.–Gallozzi, C.: Fatigue effects on shooting archery performance. In: *Biomechanics in Sports XII. Proceedings of the 12th Symposium of the International Society of Biomechanics in Sports July 2-6, 1994.* Ed.: Barabás, A.–Fábián, Gy. Budapest 1995, 274–277.
- STIRLAND 1985 = Stirland, A. J.: *The Human Burials from the Mary Rose.* Report, Mary Rose Trust. 1985.
- STIRLAND 1991 = Stirland, A. J.: Diagnosis of occupational related palaeopathology. Can it be done? In: *Human Paleopathology: Current Syntheses and Future Options.* Ed.: Ortner, D. J.–Aufderheide, A. C. Washington DC 1991, 40–47.
- SZABÓ 1980 = Szabó J. Gy.: Árpád-kori falu és temetője Sarud határában IV. A sírok relatív és abszolút kronológiája, a temető jellege. *EMÉ* 16–17:1978–79 (1980), 45–136.
- SZÖLLÖSY 1992 = Szöllösy G.: Újabb adatok a népvándorlás kori íjtípusok kérdésköréhez. *JAMÉ* 30–32 (1992), 348–368.
- THOMAS 2014 = Thomas, A.: Bioarchaeology of the Middle Neolithic: Evidence for Archery Among Early European Farmers. *Am. J. Phys. Anthropol* 154 (2014), 279–290.
- TÓTH 2004 = Tóth L.: A visszacsapó íj. *DMÉ* 2004 (2005), 55–70.
- TROGMAYER 1962 = Trogmayer O.: 10-12. századi magyar temető Békésen. *MFME* 1960–1962 (1962), 9–38.

WEBIRODALOM

- FITA ANATOMY = FITA Coaching Manuals Intermediate Level, 2. Modul: Anatomy <http://worldarchery.wordpress.com/2012/04/06/fita-coaching-manuals-intermediate-level/> (a letöltés dátuma: 2014. 07. 04. 16:00)

A TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

A táblázatokban szereplő antropológiai adatok rövidítéseinek jegyzéke

- ? a felszín erodáltsága miatt nem kivehető
- n. v. a csontváz nem állt rendelkezésre, nem vizsgálható
- v. a. a rossz megtartási állapot miatt vizsgálatra alkalmatlan
- j jobboldal kifejezettebb
- b baloldal kifejezettebb

Lapocka

- s1 vállizületi vápa bemélyedései, peremképződése
- s2 lapocka alatti izom hipertrófiája
- s3 lapocka laterális oldalélének hipertrófiája, ahol a háromfejű karizom, kis görgetegizom, nagy görgetegizom és széles hátizom tapad
- s4 vállcsúcsi nyúlvány osztottsága

Kulcscsont

- c1 borda-kulcscsonti szalag hipertrófiája
- c2 deltaizom hipertrófiája
- c3 csuklyásizom hipertrófiája
- c4 kulcscsont alatti izom hipertrófiája

Felkarcsont

- h1 rotátorizmok hipertrófiája
- h2 nagy mellizom hipertrófiája
- h3 széles hátizom hipertrófiája
- h4 nagy görgetegizom hipertrófiája
- h5 deltaizom hipertrófiája
- h6 belső és külső könyökdudor, külső könyökdudor feletti barázda hipertrófiája
- h7 kétfejű karizom árkának az aszimmetriája
- h8 háromfejű karizom hipertrófiája
- h9 hollócsőr karizom hipertrófiája

Singcsont

- u1 karizom hipertrófiája
- u2 hanyintóizom hipertrófiája
- u3 csontközi hártya hipertrófiája
- u4 négyszögű borintóizom hipertrófiája
- u5 háromfejű karizom hipertrófiája

Orsócsont

- r1 kétfejű karizom hipertrófiája
- r2 hengeres borintóizom hipertrófiája
- r3 csontközi hártya hipertrófiája

A new approach to the problem of the Hungarian Conquest Period bows and “archer” graves

The written sources and archaeological finds confirm that the bow was the main weapon of the Hungarian conquerors and in that period the horse-archers were the base of the army. Many scholars investigated the theme of the Hungarian bows already, but there are more questions than answers yet. The main problem is the nature of the finds: from this era we have mainly grave-finds and in the case of such functional type of equipments as weapons we cannot answer on scientific level the question of using of the bows. So my opinion is that - according to the needs of the 21st century - we must involve the methods of the natural sciences. So in this paper I try to investigate the problem of the graves equipped with archery equipments both archaeologically and anthropologically.

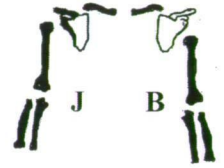
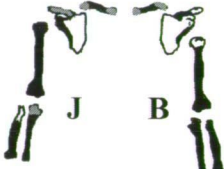

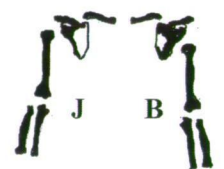
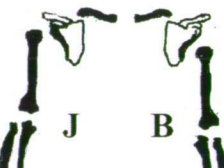
The base of the anthropological investigations is the group of the enthesal changes. The activity-related stress markers belong to this group: if a muscle (or a group of muscles) was loaded heavily and regularly it makes traces on the bone (hypertrophy at the attachment points of the involved muscles). Archery is a complex movement that involves a number of muscles from the shoulders to the fingers, so it is possible to separate from other labours.

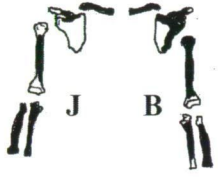
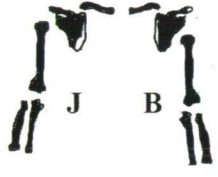
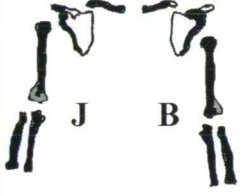
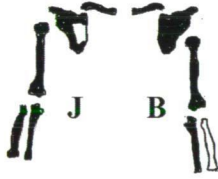
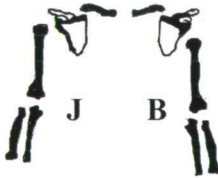

After the introduction of the anatomy of the archery and the international anthropological data, I give the interpretation of the 10th century cemetery of Sárrétudvari–Hízóföld (County Hajdú-Bihar) according to the archaeological and anthropological data. The scapulas, clavicles, humeruses, radiuses and ulnas of the 58 “archer” graves and 40 unarmed adult male graves were included to the macroscopic investigation. As a result I can say that the archaeological and anthropological data support each other, the individuals with archery equipment were well trained. There is high similarity in the groups of archery-muscles and the groups of registered hypertrophic attachment points in this series, so my opinion is that in ideal terms it is possible to decide if someone used the bow regularly, as a “life-style”.

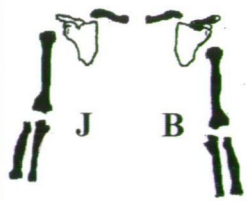
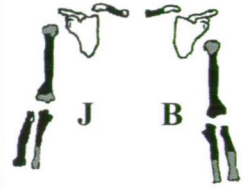

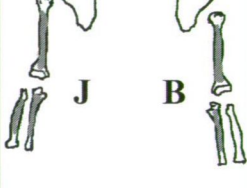
Izom neve	Jellemző	Eredés	Tapadás	Funkció
elülső fűrészsizom – <i>m. serratus anterior</i>	széles legyezőszerű izom a mellkas oldalán	az I–IX. bordán, húsosan	a lapocka belső szélén (<i>margo medialis</i>), erősebb alsó rostjai a lapocka alsó szögletén (<i>angulus inferior scapulae</i>)	A lapockát kifelé–előre mozgatva lehetővé teszi a kar vízszintes fölé emelését; emeli a bordákat; meggátolja a lapocka elemelkedését a mellkastól.
nagy mellizom – <i>m. pectoralis major</i>	a mellkas elülső oldalán elhelyezkedő erős izom	a kulcscsonti rész (<i>pars clavicularis</i>) a kulcscsont külső oldalán a belső és középső harmadban; szegycsonti-bordai rész (<i>pars sternocostalis</i>) a szegycsonton és a II–VI. bordaporcogó külső felszínén; a hasi rész (<i>pars abdominalis</i>) egyenes hasizom-hüvelyének elülső lemezén	a felkarcsont nagy gumójának az élén (<i>crista tuberculi majoris</i>)	A felemelt kart lefelé húzza, a távolított kart előre húzza, a vállízületet rögzíti; légzési segédizom.
kis mellizom – <i>m. pectoralis minor</i>	a nagy mellizom alatt helyezkedik el	a III–V. borda elülső felszínén	a lapocka hollócsőr nyúlványán (<i>processus coracoideus</i>)	A lapockát előre, lefelé húzza; segíti a nagy mellizmot; rögzíti a lapockát; emeli a bordákat.
kis és nagy rombuszizom – <i>m. rhomboideus</i>	a csuklyásizom alatt, a lapocka és a gerinc között; szorosan egymás mellett fekvő két izom	kis: a VI–VII. nyakcsigolya tövisnyúlványán; nagy: az I–IV. hátcsigolya tövisnyúlványán	a lapocka mediális szélén, a lapockatövisig	A lapockát a gerinchez rögzíti; a lapockát és egyben a vállakat egymás és a gerinc felé húzza.
lapockaemelő izom – <i>m. levator scapulae</i>	a csuklyásizom alatt, a nyak két oldalán elhelyezkedő, hosszú, vékony izom	az I–IV. nyakcsigolyák harántnyúlványán	a lapocka felső szöglete	A lapocka emelése.

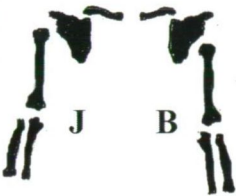
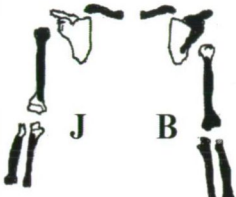
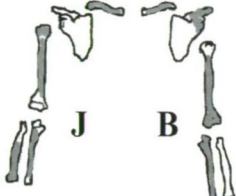

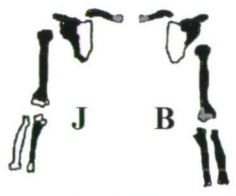
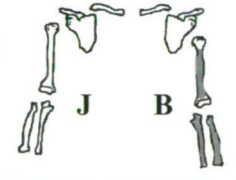
Izom neve	Jellemző	Eredés	Tapadás	Funkció
csuklyásizom – <i>m. trapezius</i>	széles, lapos, háromszögletű	a nyakszirtecsonttól a XII. hátcsigolyáig	a deltaizom eredési helyén, felső rostjai a kulcsont vállcsúcsi egyharmadán és a vállcsúcson (<i>acromion</i>); a középső és alsó rész a lapockatővisen (<i>spina scapulae</i>)	Összetett funkció: fej mozgatása, forgatása, vállak emelése, illetve a lapockák mozgatása egymás és a gerinc irányába.
deltaizom – <i>m. deltoideus</i>	körülbelül háromszög alakú; a váll legerősebb izma, erős kötőszövet takarja	a kulcsont vállcsúcsi vége (<i>extremities acromialis clavicularae</i>); a vállcsúcson (<i>acromion</i>) és a lapockatővisen (<i>spina scapulae</i>)	a felkar középső harmadán, a külső oldalon, a delta érdességen (<i>tuberositas deltoidea</i>), felszínen húszosan, mélyebben inasan	A kar távolítása, befelé forgatása, kifelé forgatása, beszorítja a karcsont fejét a vállízületi árokba; hátulsó: a kar hátranyújtása; középső: a kar oldalra emelése; elülső: a kar előre emelése.
széles hátizom – <i>m. latissimus dorsi</i>	a törzs hátulsó, alsó részén; ráhúzódik a csuklyásizom alsó csúcsa; az emberi test legszélesebb izma	inasan a VIII–XII. hátcsigolya tövisnyúlványain; ágyéki pólyán; négy alsó borda külső felszínén húszosan	lapos innal a felkarcsont kis gumói érdességén (<i>crista tuberculi minoris</i>)	A kar oldalra emelése, hátra nyújtása, befelé forgatása.
tővis feletti izom – <i>m. supraspinatus</i>	a csuklyásizom alatt, a lapockatővis feletti árokban	saját árokban (<i>fossa supraspinata</i>)	a vállcsúcson alatt húzódva, a karcsont nagy gumójának (<i>tuberculum majus humeri</i>) felső izombenyomatán	A kart a deltaizommal együtt vízszintesig emeli; a kar kifelé forgatása, hátrafejtése; a karcsont fejét a vállízületi árokba húzza.

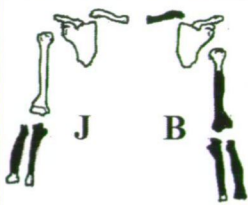

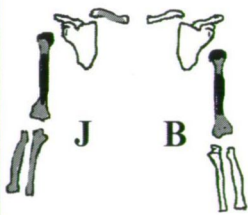
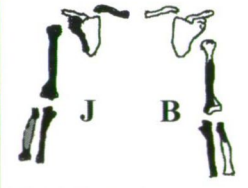
1. táblázat: Az íjászat izmai

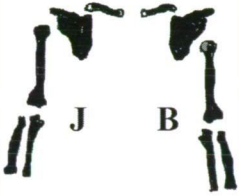
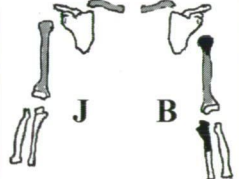
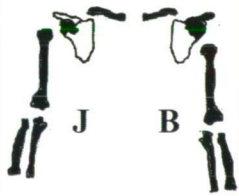
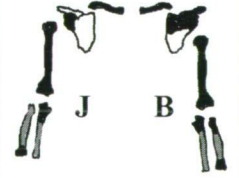
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
2. sír Felnőtt	elhegyesedő végű nyitott ezüstkarikák (2 db) a bordákon; tegez vasalásai a jobb combnál; nyílhegyek (elporladva)	n. v.	
3. sír Adultus	tegez vasalásai a bal felkarcsontoknál; íj markolati lemezpár a jobb alkarnál	<i>Scapula:</i> s2, s3; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6-?, h7-j, h8; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3-?, u4, u5; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
5. sír Maturus	vascsat; jobb oldalon tegez vasalásai és csontlemezei; nyílhegyek (5 db); körte alakú kengyel töredékei; csikózábla töredékei; hevedercsat	<i>Scapula:</i> s2-?, s3; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3-b, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Összehasonlítás alapja az 5. sír.	
11. sír Felnőtt	bal felkarcsontnál nyílhegy töredéke; kés töredéke	<i>Scapula:</i> s2-?, s3; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5; <i>Ulna:</i> u1; <i>Radius:</i> r1, r3 Kétoldali gyógyult, csuklótörés. Az 5. sír kifejezettebb.	
15. sír Senium	vastöredék; nyílhegy az alkar mellett	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
18. sír Infans II	vaskés; bal combnál nyílcsúcsok (2 db)	<i>Clavicula:</i> c2; <i>Humerus:</i> h2; <i>Ulna:</i> u1; <i>Radius:</i> r1 Nincs összehasonlítva.	
20. sír Adultus	kova; vastöredék (zabla?); nyílcsúcsok (3 db); tegez vasalásai	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Patológias elváltozás a bal <i>scapulán</i> . Az 5. sír kifejezettebb.	

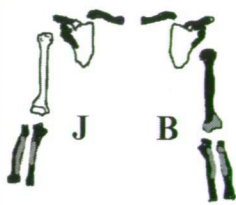
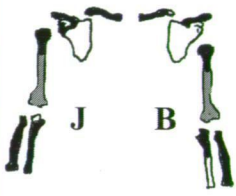

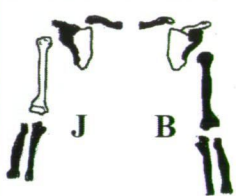

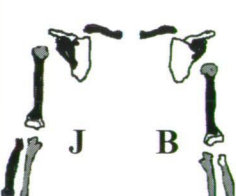
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
21. sír <i>Maturus</i>	lant alakú csíholóvas; vaskés; baloldalon tegez vasalásai; csontok; nyílcsúcsok (4 db); hevedercsat (?)	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1-?, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
24. sír <i>Infans II</i>	szemes gyöngyök (3 db); vas övcsat; vaskés; csíholó; kova; állatfejes csontbogozó; tegez vasalásai; besenyőzabla; téglalap alakú hevedercsat	<i>Clavicula:</i> c2; <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1 Nincs összehasonlítva.	
29. sír <i>Senium</i>	fejnél vaskos ezüst huzalkarikák (2 db); kerek övcsat; vaskés; jobb oldalon tegez vasalásai; 7 db. nyílcsúcs töredéke; hevedercsat	<i>Scapula:</i> s1, s2-?, s3; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6-?; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4; <i>Radius:</i> r1, r2 Patológias elváltozás a jobb könyöknél. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
34. sír <i>Adultus</i>	egymásra hajló végű ezüst varkocskarikák (2 db); gerezdelt pasztagyöngy a nyaknál; csíholó; kova; nyílcsúcsok (2 db); vastárgy töredékei; állatcsont (elporladt)	<i>Scapula:</i> s2, s3; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
37. sír <i>Maturus</i>	ezüst hajkarika (2 db); vaskés; nyílcsúcsok (2 db)	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4, u5; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
41. sír <i>Senilis</i>	elhegyesedő végű nyitott ezüstkarika a koponya mellől; csíholó; kések (2 db) töredékei; baloldalon tegez vasalásai és csont lemezei; nyílcsúcsok (11 db); csikózabla; kerek hevedercsat; trapéz alakú kengyelpár ezüst berakással	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3-?, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	

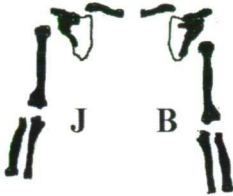
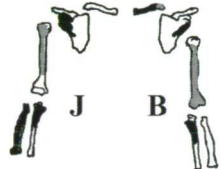
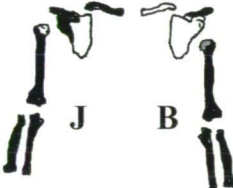
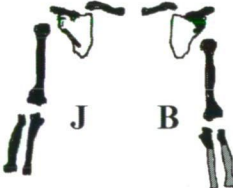
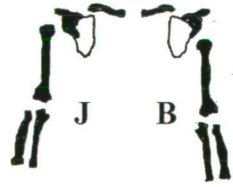
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
52. sír <i>Adultus</i>	nyílcsúcsok (2 db) a gerincoszlopon, illetve a bokák közelében	<i>Scapula</i> : s1-?, s2-?, s3-?, s4-? <i>Clavicula</i> : c1; <i>Ulna</i> : u1; <i>Radius</i> : r1 A jobb válla ismeretlen ok miatt rendellenes, deformált és megrövidült. Az 5. sír sokkal kifejezettebb.	
63. sír <i>Maturus</i>	nyitott, elhegyesedő végű ezüst huzalkarika a koponyánál; vastördékek a koponyán; gyöngysor (17 gyöngyből); üreges és öntött bronz fülesgombok (3 db); tegez vasalásai; nyílcsúcs; íj markolati lemeze	<i>Clavicula</i> : v. a.; <i>Scapula</i> : s2?, s3?; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u5; <i>Radius</i> : r1, r2 Súlyos oszteoporózis. Az 5. sír kifejezettebb.	
66. sír <i>Maturus</i>	nyitott, egyenesre vágott végű ezüst huzalkarika a fejnél; vaskés nyél és tok maradványaival; nyílcsúcsok (2 db); szablya; íj markolati lemeze	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6, h8; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
71. sír <i>Maturus</i>	egyenesre vágott végű ezüst karikák (2 db) a koponya két oldalán; vaskés töredékei; kis vascsat; jobb térdnél nyílcsúcsok (3 db)	<i>Scapula</i> : s2-?, s3; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j, h8, h9; <i>Ulna</i> : u1, u2, u4, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 A bal <i>clavicula</i> eltört, majd elcsúszva forrt össze. Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
74. sír <i>Maturus</i>	vaskés; nyílcsúcsok (2 db); íj markolati lemeze	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-b; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
78. sír Felnőtt	nyitott ezüst huzalkarikák (2 db) a koponya két oldalán; elhegyesedő végű nyitott bronz huzalkarperec pár az alkarokon; bronz pántgyűrű a jobb kézen; bronz fejsgyűrű a bal kézen; vaskés töredéke; csiholó; kova; nyílcsúcsok (2 db); hevedercsat; körte alakú kengyelpár töredékei	v. a.	

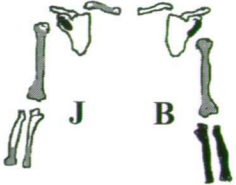
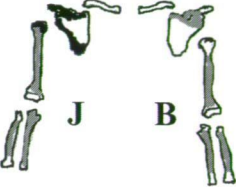

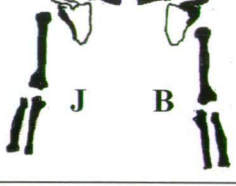
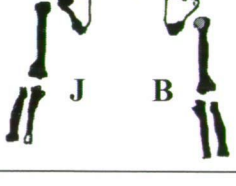
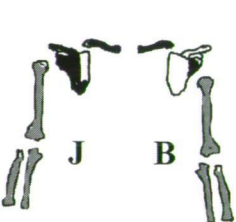
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
80. sír <i>Maturus</i>	egymásra hajlító végű rosszezűst nyitott hajkarikák (2+1 db a sírföldből); tegez vasalásai és csontlemezei; nyílsűcs; íjvég lemezek (2 db)	<i>Scapula:</i> s2, s3, s4; <i>Clavicula:</i> c1, c2; <i>Humerus:</i> h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1, r2 A jobb <i>clavicula</i> rövidebb, görbébb és sokkal masszívabb. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
81. sír <i>Senium</i>	egyenesre vágott végű bronzkarikák (2 db) a koponyánál; kés; állatcsont; vaskapocs; nyílsűcs; tegez vasalásai, fedéllemeze; nagykarikás csikószabla; téglalap alakú hevedercsat; trapéz alakú kengyel pár; részleges lovastemetkezés	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3, u4, u5-?; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 A baloldali <i>claviculán</i> gyógyult törés nyomai. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
84. sír <i>Juvenis</i>	aranyozott ezüstgombok (2 db); csiholó; kova; vaskés töredéke; jobb oldalon tegez vasalásai; nyílsűcsok (3 db); íj markolati lemezei (2 db) és alsó íjvég lemezek (2 db); nagykarikás csikószabla; körte alakú felemás kengyel pár; állatcsont; részleges lovastemetkezés	Nagyon rossz megtartású csontok. Kivehető: <i>Clavicula:</i> c2; <i>Humerus:</i> h5 Nincs összehasonlítva	
87. sír <i>Senium</i>	fenőkő; nyílhegy töredékei; tegez vasalásának töredékei; kengyeltöredék; szabla töredék	<i>Scapula:</i> s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3-?; <i>Radius:</i> r1, r2, r3-? Gyógyult törés nyomai a bal <i>scapulán</i> és a jobb <i>claviculán</i> . Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
90. sír <i>Adultus</i>	csiholó; kova; fenőkő; kés; tegez vasalásai; nyílsűcsok (2 db) töredékei; kiskarikás csikószabla; vállába kovácsolt fűlő, körte alakú felemás kengyel pár	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
94. sír <i>Juvenis</i>	íjvég lemezének töredékei	v. a.; Kivehető: <i>Humerus:</i> h2, h3, h4; <i>Ulna:</i> u4; <i>Radius:</i> r1, r2 Nincs összehasonlítva.	

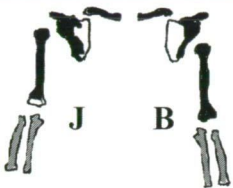
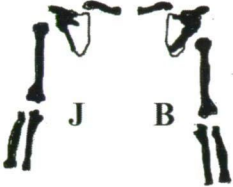
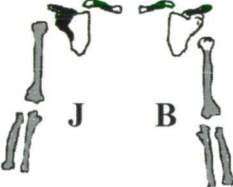
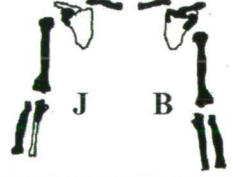
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
98. sír <i>Juvenis</i>	lant alakú csiholó; kova; vaskés; tegez vasalásai; nyílcsúcsok (4 db); íj markolati lemezének töredékei	<i>Scapula, Humerus:</i> v. a.; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Ulna:</i> u1; <i>Radius:</i> r1, r3 Fertőző megbetegedésre utaló tünetek. Nincs összehasonlítva.	
106. sír <i>Maturus</i>	egyenesre vágott végű rosszezüst karika (2 db); vaskés; jobb oldalon íj díszített markolati lemezei (2 db); alsó íjvég lemezei (2 db); baloldalon tegez csontlemezei, vasalásai, szíjazata; nyílcsúcsok (5 db)	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
108. sír <i>Adultus</i>	kés; lant alakú csiholó; kova; tegez vasalásának töredéke; aszimmetrikus nagykarikás csikózábla; hevedercsat; körte alakú kengyelpár; állatsont	<i>Scapula:</i> s2, s3; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h2, h3, h4; <i>Ulna:</i> u1, u4; <i>Radius:</i> r1, r2 Az 5. sír kifejezettebb.	
112. sír <i>Maturus</i>	nyitott, egymásra hajló végű ezüstkarikák (2 db) a koponyánál; bronzveret életfa ábrázolással a deréknál; Biborbanszületett Konstantin és II. Romanos bronzpénzei (2 db); vaskés; bronzkarika a sírföldből; tegez csontlemezei, vasalásai; nyílcsúcsok (5 db); zablá (szétporladt); hevedercsat; vállába kovácsolt fülű körte alakú kengyelpár; részleges lovas temetkezés	v. a.; Kivehető: <i>Humerus:</i> h1, h5, h7-j; <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1 Az értékelhető részek kifejezettebbek, mint az 5. sír esetében.	
123. sír Felnőtt	nyílhegy töredéke	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c2, c3; <i>Humerus:</i> h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1, r2-?, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
126. sír Felnőtt	egymásra hajló egyenesre vágott végű ezüstkarikák (2 db) a koponyánál; elhegyesedő végű nyitott huzalkarperec a jobb alkaron; kés; U alakú vascsat; tegez vasalásai; nyílcsúcsok (5 db); nagykarikás csikózábla; trapéz alakú kengyelpár bronz tausírozással; hevedercsat; vastördékek; részleges lovas temetkezés	v. a.	
146. sír Adultus	nyitott bronzkarika töredékek a jobb kulcscsont felett; vaskés; tegez vasalásai; nyílcsúcsok (4 db); négykarikás csikózábla; vállába kovácsolt fülű, körte alakú kengyel (és töredékek); részleges lovastemetkezés	<i>Clavicula:</i> v. a.; <i>Scapula:</i> s2, s3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j, h8-?, h9-?; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3-?, u4-?, u5-?; <i>Radius:</i> r1, r2-?, r3-? Nagyon rossz megtartású csontok. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
158. sír Infans II	kerek ezüst ingnyakdiszveret; szaltovói típusú két bronz szálból sodort fülbevaló töredéke; lemezes csonttöredék; villás nyílhegy töredéke; csikózábla; körte alakú kengyelpár; hevedercsat; részleges lovastemetkezés	Nagyon töredékes, rossz megtartású csontok. Kivehető: <i>Clavicula:</i> c1; <i>Ulna:</i> u1 Nincs összehasonlítva.	
160. sír Maturus	nyitott bronz karikák a koponya két oldalán; pödrött végű ezüst karperec; egymásra hajló végű bronz pántgyűrű; vaskés; lant alakú csíholó; kova; nyílcsúcsok (4 db); házi lúd csontjai; csikózábla; vállába kovácsolt fülű kengyelpár töredékei; részleges lovastemetkezés	<i>Scapula:</i> s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4, u5; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Gyógyult törés nyomai a bal <i>claviculán</i> . Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
169. sír Maturus	kés; tegez vasalásai, csontlemezei; nyílcsúcsok (3 db)	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1-?, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u4, u5; <i>Radius:</i> r1, r2-?, r3-? Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

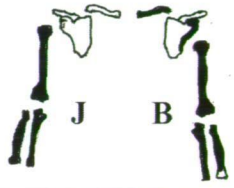
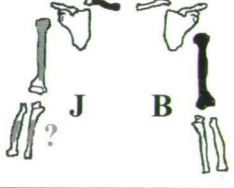

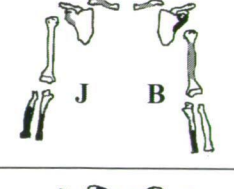

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
171. sír <i>Maturus</i>	rosszezüst és bronzkarika töredékei a koponyánál; líra alakú csat a derék környékén; kés; nyílcsúcsok (6 db); íj markolati és véglemezei (6 db) a váz bal oldalától a jobb lábszárcsontig fektetve; vállába kovácsolt fülű kengyelpár töredékei	<i>Scapula</i> : s2-?, s3; <i>Clavicula</i> : c2, c3; <i>Humerus</i> : h1-?, h2, h3, h4, h5, h6, h7-?; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3-?, u4; <i>Radius</i> : r1, r2, r3-? Az 5. sírhez hasonlóan kifejezett.	
175. sír <i>Infans II</i>	rosszezüst nyitott karikák (2 db) a koponyánál; vasár/nyílhegy töredéke	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h5, h6-?, h7-j; <i>Ulna</i> : u2-?, u3-?, u4- ?, u5-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Nincs összehasonlítva.	
178. sír <i>Senium</i>	tegez vasalásai, vas fedéllemeze; nyílcsúcsok (5 db)	<i>Scapula</i> : s2-?, s3; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1-?, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2-?, u3-?, u4-?, u5-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3-? Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
179. sír <i>Maturus</i>	jobb medencelapátnál nyílcsúcsok (2 db); íj markolati lemezpár a jobb combcsontnál; vastárgy töredéke	<i>Scapula</i> : s2-?, s3; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h8; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
181. sír <i>Maturus</i>	jobb combcsont mellett íjvég lemeze	<i>Scapula</i> : s2, s3; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhez hasonlóan kifejezett.	
182. sír <i>Senium</i>	nyitott bronzkarikák (3 db) a koponyánál; nyitott bronz pántgyűrű; kés; nyílcsúcsok (3 db)	<i>Scapula</i> : s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6-?, h8; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3-?, u4-?, u5-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Gyógyult törés nyomai a jobb ulnán és radiuson. Az 5. sírhez hasonlóan kifejezett.	

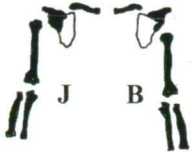
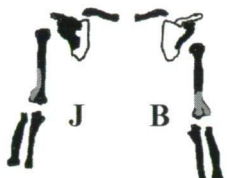

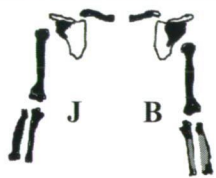

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
183. sír <i>Senium</i>	nyitott bronzkarika a koponya alatt; három bronzhuzalból sodort hurkos-kampós záródású karperec; lekerekített végű bronz pántgyűrű; kés; lant alakú csíholó; kova; baloldalon tegez vasalásai és pontkör díszes csontlemezei; nyílcsúcs; ij markolati lemeze a koponya jobb oldalán és alsó végének lemezei (2 db) a bal alkarnál; csikózábla; hevedercsat; trapéz alakú kengyelpár	<i>Scapula</i> : s1, s2-?; <i>Clavicula</i> : c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Mindkét oldalon nagyon erős degeneratív folyamat nyomai a könyöknél. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
184. sír <i>Infans I</i>	vassarló; nyílcsúcs	Töredékes, rossz megtartású csontok. Kivehető: <i>Clavicula</i> : c1, c2; <i>Humerus</i> : h2, h3; <i>Ulna</i> : u1 Nincs összehasonlítva.	
185. sír <i>Senium</i>	nyitott bronzkarikák (2 db) a koponyánál; elhegyesedő végű bronz huzalkarperec; csíholó; kova; csontnyél vas tövissel a bal medencelapáton; nyílcsúcs töredékek; koponya bal oldalánál felső íjvég lemez és párja töredékei, bal medencelapát mellett markolatesont lemezpár	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u4, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
197. sír <i>Adultus</i>	bronzkarika töredéke a koponyánál; három szálból sodort bronz torques töredékei; egyenesre vágott végű bronz pántgyűrű; fenőkö; vaskés a földbe állítva; lant alakú csíholó; nyílcsúcs a sír földjéből; tegez vasalásának töredéke; hevedercsat; csikózábla; trapéz alakú kengyelpár	<i>Scapula</i> : s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6, h7-b; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3-?, u4-?, u5-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
202. sír <i>Maturus</i>	bronzkarika a koponya alatt; öntött bronz fülesgomb a baloldali kulcsont alatt; nyílcsúcsok (3 db) a bal lábszár mellett és a bokáknál	n. v.	
206. sír <i>Maturus</i>	koporsókapocs; lúd csontjai; baloldalon tegez vasalásai; nyílcsúcs a tegezben; kés	<i>Scapula</i> : s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-b, h9; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	

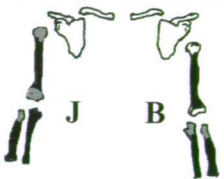
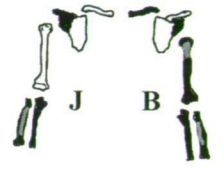

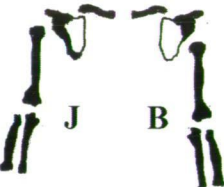
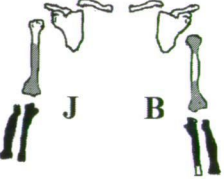
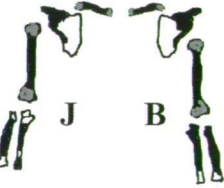
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
213. sír <i>Adultus</i>	nyitott ezüstkarkák (2 db) a koponyánál; öntött bronz fűlegsgomb a bal kulcscsontnál; kés; tegez vasalásai és vas fedéllemeze; nyílcsúcsok (7 db); hevedercsat; körte alakú kengyelpár; részleges lovastemetkezés	Töredékes, rossz megtartású csontok. Kivehető: jobb <i>Clavicula</i> : c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5; <i>Ulna</i> : u1, u2; <i>Radius</i> : r1, r2 Összehasonlításra alkalmatlan.	
214. sír <i>Maturus</i>	kés; lant alakú csiholó; kova; tegez vasalásának töredékei; nyílcsúcsok (4 db); fenőkő; íjvég lemezének töredékei; hevedercsat; részleges lovastemetkezés	v. a.; Kivehető: <i>Humerus</i> : h1, h2, h3 Összehasonlításra alkalmatlan.	
224. sír <i>Infans II</i>	vaskés; nyílcsúcsok (2 db)	<i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5; <i>Ulna</i> : u1, u2; <i>Radius</i> : r1 Nincs összehasonlítva.	
232. sír <i>Maturus</i>	patkóformára hajlított bronz huzaltöredékek (2 db); jobb könyök mellett nyílhegy; vaskés a sír földjéből	<i>Scapula</i> : s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-j, h8, h9; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
247. sír <i>Maturus</i>	ívelt vasdarab; ovális vascsat; pajzs alakú csat kerete; tegez vasalásai, maradványai a baloldalon; nyílcsúcsok (4 db); íj lemezei (3 vég, 1 markolat)	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6, h8; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4-?, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
251. sír <i>Infans II</i>	rosszezüst ovális karika a koponya alatt; aranyozott ezüst ingnyakdíszveret a sír földjéből; az alkarokon elhegyesedő végű nyitott bronz huzalkarperec (2 db); övcsat; kés; lant alakú csiholó; kova; jobb oldalon, a vállnál a felső íjvég lemezpár, a csuklónál a markolat lemezpárja; villás nyílcsúcs a sír földjéből; hevedercsat; csikózabla; trapéz alakú (?) vállas kengyel töredékei; részleges lovastemetkezés	Töredezett, rossz megtartású csontok. Kivehető: <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Ulna</i> : u1; <i>Radius</i> : r1 Nincs összehasonlítva.	

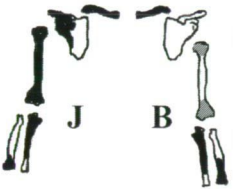
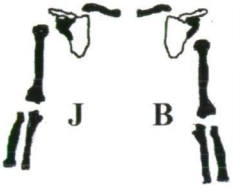
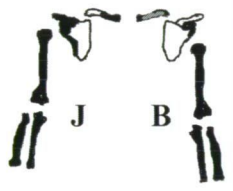
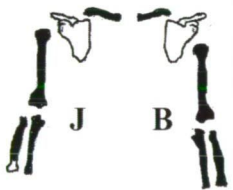
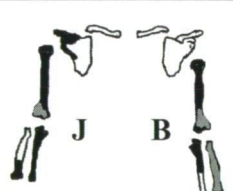
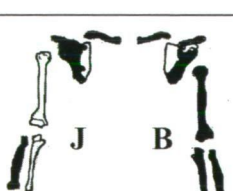
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
252. sír <i>Maturus</i>	egyenesre vágott végű ezüstkarika a koponya alatt; pödrött végű ezüst lemezkarpercec; kés; tegez vasalásai és líra alakú csatja; csikószabla töredékei; hevedercsat; trapéz alakú (?) kengyel töredékei	<i>Ulna, Radius:</i> v. a.; <i>Scapula:</i> s2-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-b Az 5. sír kifejezettebb.	
257. sír <i>Maturus</i>	elhegyesedő végű nyitott ezüstkarika a koponya alatt; kés; lant alakú csiholó; kerek vas övcsat; tegez vasalásai és pontkőrös díszű csontlemezei; nyílcsúcsok (6 db); csikószabla, hevedercsat; részleges lovastemetkezés	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h2, h3, h4, h5, h6, h7-b; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
258. sír <i>Adultus</i>	lekerekített végű nyitott ezüstkarikák (2 db) a koponyánál; aranylemezek (2 db) a koponya alatt; kés; lant alakú csiholó; íjvég lemezek (4 db) a baloldalon; tegez vasalásai és függesztői; nyílcsúcsok (6 db); vascsat; félhold alakú csontpecek; nyéltámaszos balta; nagykarikás csikószabla; gombos szárú trapéz alakú kengyelpár bronz tausirozással; juhcsonatok; részleges lovastemetkezés	v. a.; Kivehető: <i>Radius:</i> r1	
259. sír <i>Maturus</i>	nyitott bronzkarikák (2db) a koponyánál; elhegyesedő végű vas karperec; lant alakú csiholó; kova; nyílcsúcsok (4 db) a kulcsesont vonalában; juhcsonat; ovális vascsat; íj felső végének lemeze a tarkó jobb oldalánál, alsó lemez a jobb lábfejen, markolati lemezpár a combcsontok alól; csikószabla; hevedercsat; trapéz alakú kengyelpár; részleges lovastemetkezés	v. a.; Kivehető: <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1 Gyógyult törés nyomai a <i>claviculán</i> Összehasonlításra nem alkalmas	
264. sír <i>Adultus</i>	levágott végű nyitott ezüstkarikák (2 db) a koponyánál; baloldalon íj felső végének, markolatának és alsó végének lemezei (összesen 6 db); tegez vasalásai és csontlemeze; négyélű nyílcsúcs; szablya	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h1, h2, h3, h4, h5, h6, h7-b; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3, u4; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett	

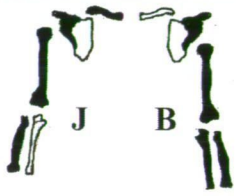
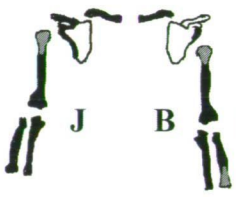
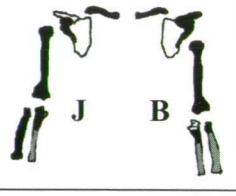

2. táblázat: Sárretudvari–Hízóföld 10. századi temető fegyveres sírjainak összegző táblázata. A csontok állapota: fekete szín – ép, rendelkezésre áll; szürke szín – hiányos, erodált; fehér szín – nem áll rendelkezésre

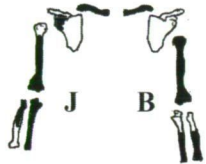
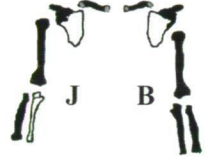

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
9. sír <i>Senium</i>	a bal csuklónál vaskés	<i>Ulna</i> : v. a.; <i>Scapula</i> : s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1-?, h2, h3, h4, h6-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb A csontok rossz megtartásúak, porózusak	
14. sír <i>Adultus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c2; <i>Humerus</i> : h2, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb	
16. sír <i>Senium</i>	két lábszár között vaskés; mellkasnál vastöredék	<i>Scapula, Ulna, Radius</i> : v. a.; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c4; <i>Humerus</i> : h2, h5 A csontok töredezettsége miatt nehezen összehasonlítható.	
35. sír <i>Felnőtt</i>	koponya alatt kerek átmetszetű ezüstkarikák (2 db); bal felkarnál vasár	v. a.	
39. sír <i>Senium</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2 Az 5. sír sokkal kifejezettebb.	
42. sír <i>Maturus</i>	koponya alatt vékony ezüstkarika töredéke	v. a.	
45. sír <i>Felnőtt</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : ?; <i>Clavicula</i> : c1; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2; <i>Radius</i> : r1, r2 Az 5. sír kifejezettebb.	

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
48. sír <i>Maturus</i>	jobb medencelapátnál vaskés; annak alsó részénél csíholó; kova	<i>Scapula</i> : s2-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4; <i>Radius</i> : r1, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
49. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s2-?, s3; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6-?; <i>Ulna</i> : u1, u2; <i>Radius</i> : r1, r2 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
51. sír <i>Maturus</i>	bal medencelapát alatt vaskés; bal combnál csíholó; kova; a jobb lábszárcsontnál vaskos zablakarika (2 db), sarkoknál kerek hevedercsat	n. v.	
62. sír <i>Maturus</i>	koponya alatt rosszezüst vékony karikák töredékei (2 db)	<i>Scapula</i> : s2-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2-?, u3, u4; <i>Radius</i> : r1, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
65. sír <i>Maturus</i>	a füleknél egy-egy vastag, elhegyesedő végű ezüstkarika	<i>Scapula</i> : v. a.; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3, c4; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Kifejezettebb, mint az 5. sír.	
72. sír <i>Maturus</i>	jobb kézen elhegyesedő végű bronz huzalgűrű; bal kéznél vaskés	<i>Scapula</i> : s2-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1, h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
79. sír Felnőtt	jobb halántéknál levél alakú vascsüngő	<i>Scapula</i> : s2-?; <i>Clavicula</i> : c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2; <i>Radius</i> : r1, r2 Az 5. sír sokkal kifejezettebb.	

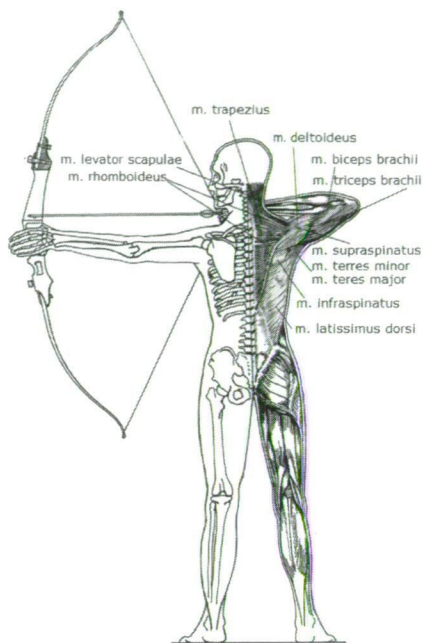
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
82. sír Felnőtt	koponya csontjai közt bronz huzalkarika; a bal karnál és combcsontnál illetve a sír földjéből vaskapcsok (5 db)	<i>Scapula, Clavicula:</i> v. a.; <i>Humerus:</i> h1-?, h2, h3, h5, h6-? <i>Ulna:</i> u1, u2; <i>Radius:</i> r1-? Összehasonlításra nem alkalmas.	
100. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli (bolygatott)	<i>Scapula:</i> s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3; <i>Humerus:</i> h2-?, h3-?, h4-?, h5, h6; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3; <i>Radius:</i> r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
105. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula:</i> s1, s2-?, s3-?; <i>Clavicula:</i> c1-b, c2-j, c3-j; <i>Humerus:</i> h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
111. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	v. a.	
116. sír <i>Maturus</i>	koponya alatt egyenesre vágott végű nyitott bronzkarikák (2)	<i>Scapula:</i> s2-?, s3-? <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3 <i>Humerus:</i> h2, h3, h4, h5, h6, h7-j <i>Ulna:</i> u1, u2, u3 <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
120. sír <i>Adultus</i>	zöldessárga pasztagyöngy, bal combcsontnál vaskés töredéke, csiholó két töredéke	Vizsgálatra alkalmatlan.	
124. sír Felnőtt	jobb combcsontnál lant alakú csiholó; kova	<i>Scapula, Clavicula, Humerus:</i> v.a.; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3; <i>Radius:</i> r1, r2, r3 Összehasonlításra nem alkalmas.	
125. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula:</i> s2-?; <i>Clavicula:</i> c1, c2, c3, c4; <i>Humerus:</i> h2, h4, h5, h7-j; <i>Ulna:</i> u1, u2, u3; <i>Radius:</i> r1, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
128. sír <i>Adultus</i>	jobb járomcsontnál egyenesre vágott végű nyitott bronzkarika; jobb felkarnál vasár; jobb karnál egy bőresíkon üreges bronz fülesgombok (7 db); bal csuklón zárt, ovális drótból hajlított karperec	<i>Radius</i> , jobb <i>Humerus</i> : v.a.; <i>Scapula</i> : s2-?, s3-?	
133. sír <i>Maturus</i>	koponya jobb oldalánál vaskés; nyakcsigolyáknál tömör fülesgomb	v. a.	
145. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
149. sír <i>Senium</i>	koponya alatt nyitott vékony ezüstkarika; bal felkarcsont alatt vaskés	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h4, h5, h6, h7-b; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
172. sír <i>Maturus</i>	koponya alatt vékony rosszezüst karika töredékei; koponya alatt aranylemez töredékei	<i>Scapula</i> : v. a.; <i>Clavicula</i> : c2-b, c3; <i>Humerus</i> : h2, h3, h5, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
186. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6-?, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1-?, r2, r3-? Bal kulcscsonton patológiás elváltozás. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
188. sír <i>Maturus</i>	bal kulcscsontnál a bordákon bronz fülesgomb	<i>Scapula</i> : s3; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h4, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	

Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
201. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s2-?, s3-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2; <i>Humerus</i> : h2, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u2; <i>Radius</i> : r1 Az 5. sír kifejezettebb.	
218. sír <i>Maturus</i>	jobb oldalon a bordák között ezüsthuzal; sírföldből csiholó; vastárgy töredékei	<i>Clavicula</i> : v. a.; <i>Scapula</i> : s2-?; <i>Humerus</i> : h2, h3, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2 Az 5. sír kifejezettebb.	
219. sír <i>Senium</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> s2-?, s3-?, s4-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h1-?, h2-?, h3-?, h4-?, h5, h6; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3, u4, u5; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
228. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : s1, s2-?; <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3; <i>Humerus</i> : h2, h4, h5, h6, h7-j; <i>Ulna</i> : u1, u3-?; <i>Radius</i> : r1, r2, r3-? Az 5. sír kifejezettebb.	
230. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula</i> : v. a. <i>Clavicula</i> : c1, c2, c3, c4 <i>Humerus</i> : h1-?, h2-?, h3-?, h4-?, h5, h6 <i>Ulna</i> : u1, u3 <i>Radius</i> : r1, r2, r3 Az 5. sír kifejezettebb.	
231. sír <i>Maturus</i>	balkéz csontjai alatt vaskés	<i>Scapula</i> : s1, s2-?; <i>Clavicula</i> : c2, c3; <i>Humerus</i> : h6, h9; <i>Ulna</i> : u1, u2, u3; <i>Radius</i> : r1, r2, r3 A jobb <i>Humerus</i> fején erős degeneratív folyamat nyomai. Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	
237. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	n. v.	
242. sír <i>Adultus</i>	füleknél egy nyitott bronzkarika és egy nyitott ezüstkárka	n. v.	

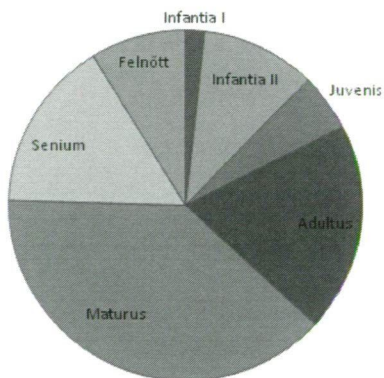
Sír száma, korcsoport	Mellékletek	Antropológiai adatok	Csontok állapota
243. sír <i>Maturus</i>	melléklet nélküli	<i>Ulna, Radius: v. a.; Scapula: s2-?, s3-?; Clavicula: c1, c2, c3; Humerus: h5</i> Összehasonlításra nem alkalmas.	
244. sír <i>Senium</i>	melléklet nélküli	<i>Scapula: s2-?, s3-?; Humerus: h2, h7-b; Ulna: u1, u3; Radius: r1, r2, r3</i> Az 5. sír kifejezettebb.	
245. sír <i>Maturus</i>	koponya mellett töredékes vastárgy	<i>Scapula: s2-?, s3-?; Clavicula: c2, c3; Humerus: h2, h3, h4, h5, h6; Ulna: u1, u2, u3-?, u5; Radius: r1, r2, r3</i> Az 5. sírhoz hasonlóan kifejezett.	

3. táblázat: Sárrétudvari–Hízó föld 10. századi temető fegyver melléklet nélküli sírjainak összegző táblázata. A csontok állapota: fekete szín – ép, rendelkezésre áll; szürke szín – hiányos, erodált; fehér szín – nem áll rendelkezésre

1

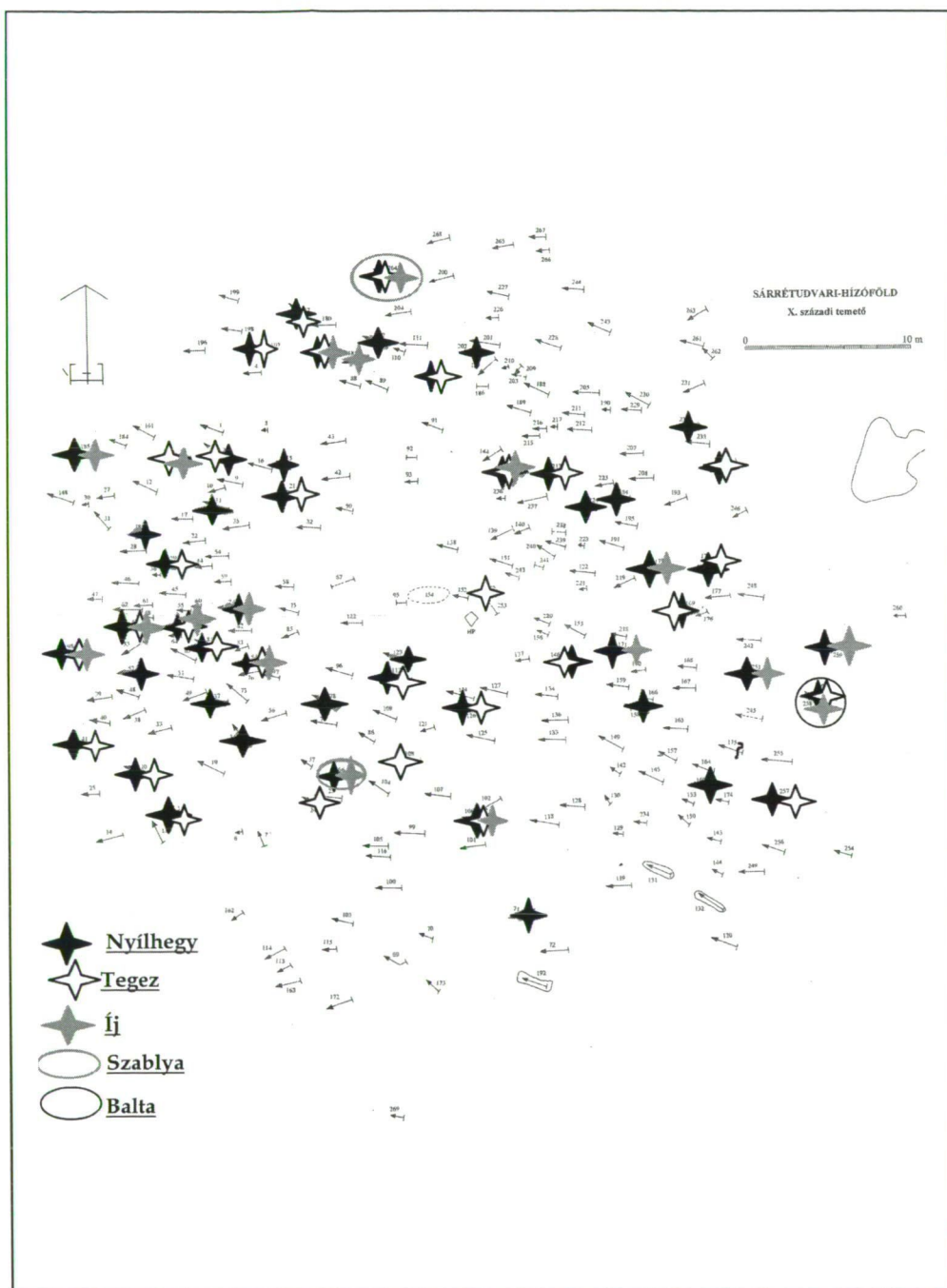
Korcsoportok

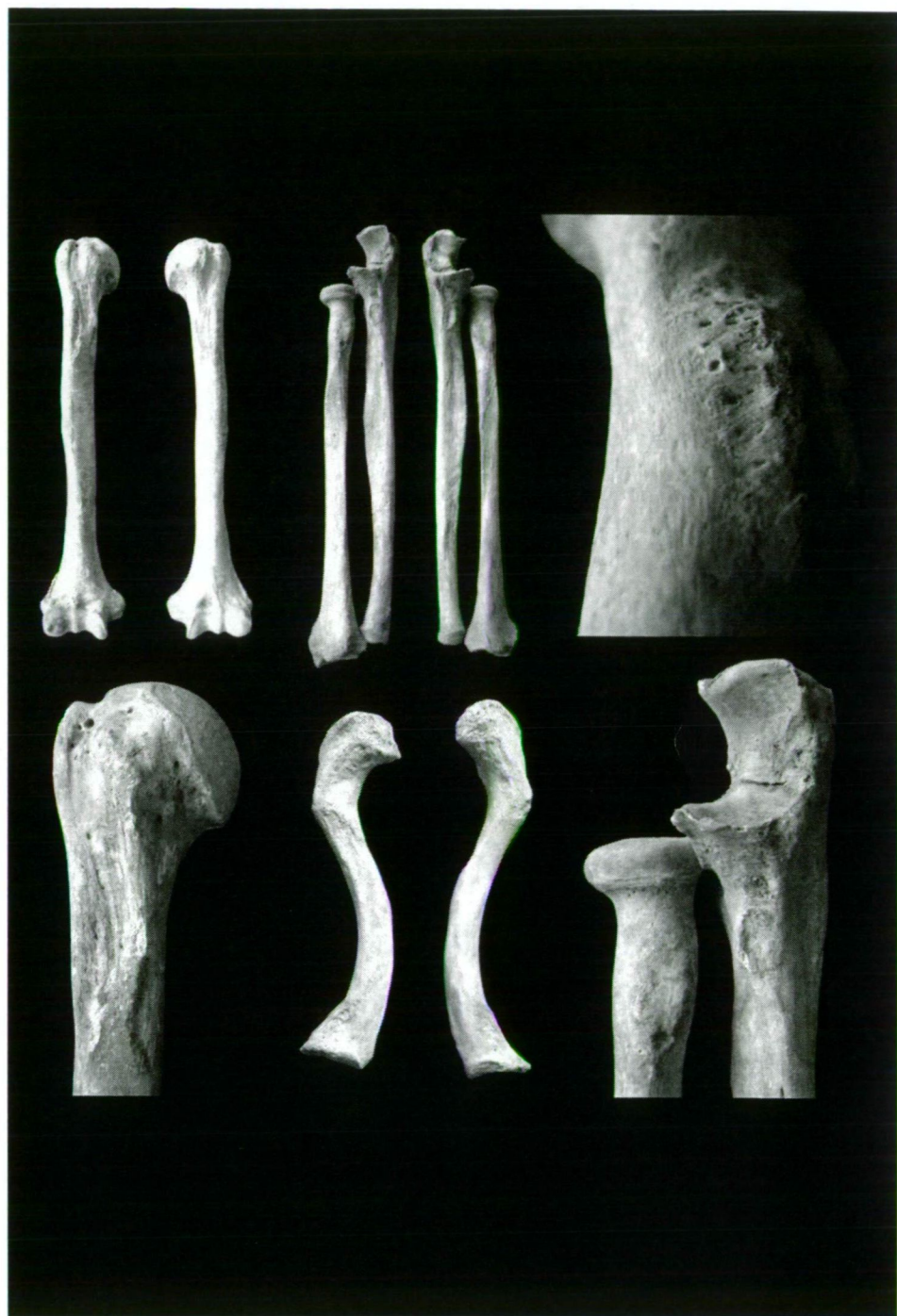
Csoport	Esetszám
■ Infancia I	1
▤ Infancia II	6
■ Juvenis	3
■ Adultus	11
■ Maturus	22
□ Senium	9
■ Felnőtt	5

2

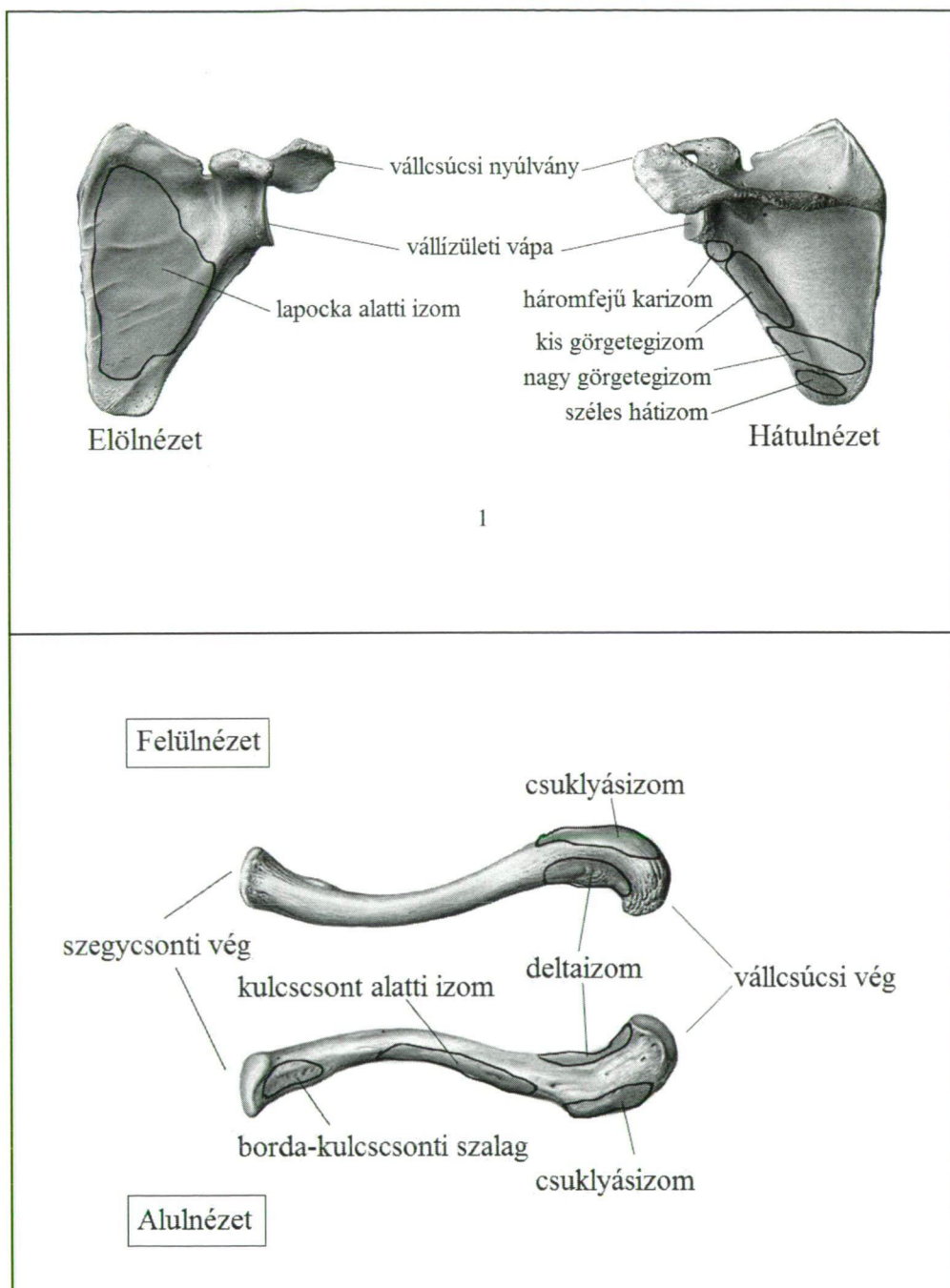
1. tábla: 1.: Az íjászat anatómiája (AXFORD 1995, 9); 2.: A fegyveres sírok korcsoport szerinti megoszlása

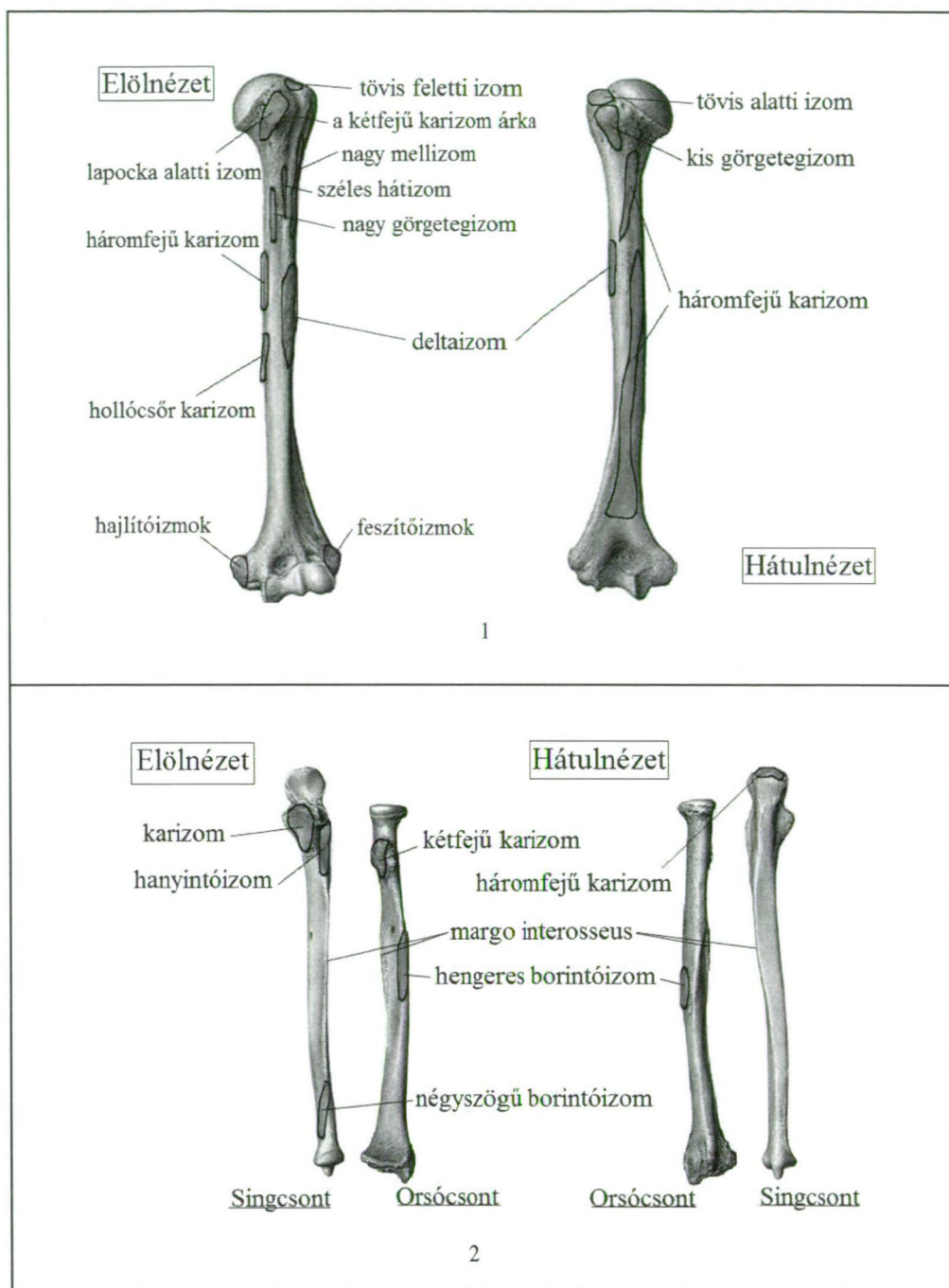
2. tábla: Sárretudvari-Hízóföld fegyveres sírjainak elhelyezkedése (M. NEPPER 2002, térkép melléklet alapján)

3. tábla: Az 5. sírnál megfigyelt jelenségek

4. tábla: 1.: A lapockákon észlelt jelenségek (SOBOTTA 2007, 160); 2.: A kulcscsonton észlelt jelenségek (SOBOTTA 2007, 159)

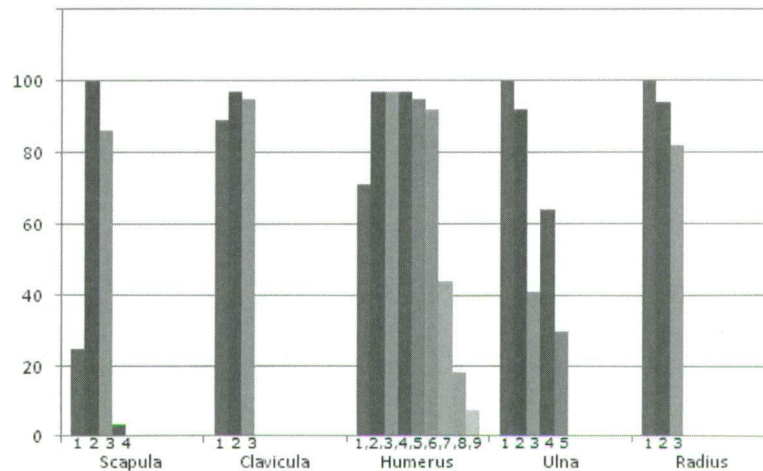

5. tábla: 1.: A felkarcsonton észlelt jelenségek (SOBOTTA 2007, 161); 2.: Az orsócsonton és singcsonton észlelt jelenségek (SOBOTTA 2007, 166–167)

6. tábla: 1.: Könyöki *artrózisra* utaló nyomok a 182. sírban nyugvó egyénnél; 2.: Erőteljes könyök *artrózis* a 183. sírban nyugvó egyénnél; 3.: A 18. sír jellegzetes *hipertrófiái* a felkarcsonton; 4.: A 24. sír jellegzetes *hipertrófiái* az alkarcsontokon

Felnőtt fegyvereseknél előforduló jelenségek (%)

Jelmagyarázat

Lapocka (Scapula):

- 1: vállízületi vápa bemélyedései, peremképződése
- 2: lapocka alatti izom hipertrófiája
- 3: lapocka laterális oldalélének hipertrófiája
- 4: vállcsúcsi nyúlvány fúziója nem megy végbe

Felkarcsont (Humerus):

- 1: rotátorizmok hipertrófiája
- 2: nagy mellizom hipertrófiája
- 3: széles hátizom hipertrófiája
- 4: nagy görgetegizom hipertrófiája
- 5: deltaizom hipertrófiája
- 6: belső és külső könyökdundor, külső könyökdundor feletti barázda hipertrófiája
- 7: bicepsárok aszimmetriája
- 8: háromfejű karizom hipertrófiája
- 9: hollócsőrkarizom hipertrófiája

Kulcscsont (Clavicula):

- 1: borda-kulcscsonti szalag hipertrófiája
- 2: deltaizom hipertrófiája
- 3: csuklyásizom hipertrófiája
- 4: kulcscsont alatti izom hipertrófiája

Síngcsont (Ulna):

- 1: karizom hipertrófiája
- 2: hanyintóizom hipertrófiája
- 3: Csontközi hártya hipertrófiája
- 4: négyszögű borintóizom hipertrófiája
- 5: háromfejű karizom hipertrófiája

Orsócsont (Radius):

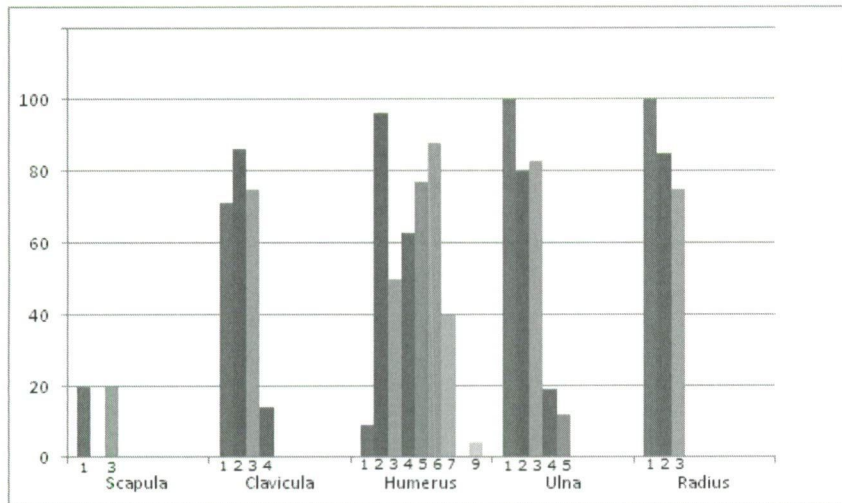
- 1: kétfejű karizom hipertrófiája
- 2: hengeres borintóizom hipertrófiája
- 3: Csontközi hártya hipertrófiája

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Scapula	9 és 36	6 és 6	12 és 14	1 és 34					
Clavicula	33 és 37	36 és 37	35 és 37	0 és 37					
Humerus	24 és 34	38 és 39	38 és 39	38 és 39	37 és 39	33 és 36	15 és 34	7 és 38	3 és 38
Ulna	38 és 38	34 és 37	12 és 29	21 és 33	10 és 33				
Radius	38 és 38	33 és 35	24 és 29						

"9 és 36" = Megfigyelt / Összes értékelhető

7. tábla: A fegyveres felnőtt síroknál észlelt jelenségek összesített értékelése

Felnőtt fegyverteleneknél előforduló jelenségek (%)

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Scapula	5 és 24	0 és 1	2 és 10	0 és 21					
Clavicula	20 és 28	24 és 28	21 és 28	4 és 28					
Humerus	2 és 23	23 és 24	12 és 24	15 és 24	21 és 27	21 és 24	10 és 25	0 és 27	1 és 27
Ulna	26 és 26	20 és 25	20 és 24	5 és 26	3 és 26				
Radius	26 és 26	23 és 27	18 és 24						

"5 és 24" = Megfigyelt / Összes értékelhető

Jelmagyarázat

Lapocka (Scapula):

- 1: vállízületi vápa bemélyedései, peremképződése
- 2: lapocka alatti izom hipertrófiája
- 3: lapocka laterális oldalélének hipertrófiája
- 4: vállcsúcsi nyúlvány fúziója nem meg végbe

Felkarcsont (Humerus):

- 1: rotátorizmok hipertrófiája
- 2: nagy mellizom hipertrófiája
- 3: széles hátizom hipertrófiája
- 4: nagy görgetegizom hipertrófiája
- 5: deltaizom hipertrófiája
- 6: belső és külső könyökdukor, külső könyökdukor feletti barázda hipertrófiája
- 7: bicepszok aszimmetriája
- 8: háromfejű karizom hipertrófiája
- 9: hollócsőrkarizom hipertrófiája

Kulcsont (Clavicula):

- 1: borda-kulcsonti szalag hipertrófiája
- 2: deltaizom hipertrófiája
- 3: csuklyásizom hipertrófiája
- 4: kulcsont alatti izom hipertrófiája

Singsont (Ulna):

- 1: karizom hipertrófiája
- 2: hanyintóizom hipertrófiája
- 3: Csontközi hártya hipertrófiája
- 4: négyszögű borintóizom hipertrófiája
- 5: háromfejű karizom hipertrófiája

Orsócsont (Radius):

- 1: kétfejű karizom hipertrófiája
- 2: hengeres borintóizom hipertrófiája
- 3: Csontközi hártya hipertrófiája

8. tábla: A nem fegyveres felnőtt síroknál észlelt jelenségek összesített értékelése

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

- AASzeg* = Acta Universitatis Szegediensis. Acta Antiqua et Archaeologica. Supplementum. (Szeged)
- ActaAnthung* = Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- ActaArchHung* = Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- ActaBiol* = Acta Biologica Szegediensis (Szeged)
- ActaMP* = Acta Musei Porolissensis (Zalău–Zilah)
- Agria* = Agria. Az Egri Múzeum Évkönyve (Eger)
- AJMK* = Az Arany János Múzeum Közleményei (Nagykőrös)
- Alba Regia* = Alba Regia. Annales Musei Stephani Regis (Székesfehérvár)
- Am. J. Phys. Anthropol* = American Journal of Physical Anthropology
- Ann. Roum. Anthropol* = Annuaire Roumain d'Anthropologie (Bucharest)
- Antaeus* = Antaeus. Communicationes ex Instituto Archaeologico Academiae Scientiarum Hungaricae (Budapest)
- APA* = Acta Praehistorica et Archaeologica (Berlin)
- ArchA* = Archaeologia Austriaca (Wien)
- ArchÉrt* = Archaeologiai Értesítő (Budapest)
- ArchHung* = Archaeologica Hungarica (Budapest)
- ArchKözl* = Archaeologiai Közlemények (Budapest)
- Arrabona* = Arrabona. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Közleményei (Győr)
- ArchSci* = ArcheoScience. Revue d'archéométrie (Rennes)
- Balcanica* = Balcanica. Annuaire du Comité Interacadémique de Balkanologie du Conseil des Académies des Sciences et des Arts de la R. S. F. Y. et de l'Institut des Etudes Balkaniques (Beograd)
- BAR Int. Ser.* = British Archaeological Reports. International Series (Oxford)
- BMMK* = A Békés Megyei Múzeumok Közleményei (Békéscsaba)
- BTM* = Budapesti Történeti Múzeum (Budapest)
- CommArchHung* = Communicationes Archaeologicae Hungariae (Budapest)
- Cumania* = Cumania. A Bács-Kiskun Megyei Múzeumok Közleményei (Kecskemét)
- DM* = Déri Múzeum (Debrecen)
- DMÉ* = A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve (Debrecen)
- Dolg* = Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem- és Régiségtárából (Kolozsvár); Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből (Szeged); Dolgozatok a Magyar Királyi Horthy Miklós Tudományegyetem Régiségtudományi Intézetéből (Szeged)
- EMÉ* = Az Egri Múzeum évkönyve (Eger)
- Eurasia Antiqua* = Eurasia Antiqua (Mainz)
- FolArch* = Folia Archaeologica (Budapest)
- FontArchHung* = Fontes Archaeologici Hungariae (Budapest)
- FÖ* = Fundberichte aus Österreich (Wien)
- Germania* = Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts (Mainz)

MTA BTK = Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Központ (Budapest)
 HK = Hadtörténelmi Közlemények (Budapest)
 HOMÉ = A Herman Ottó Múzeum Évkönyve (Miskolc)
Int. J. Anthropol = International Journal of Anthropology (Firenze)
Int. J. Osteoarchaeol = International Journal of Osteoarchaeology (New York)
 JAM = Jósza András Múzeum (Nyíregyháza)
 JAMÉ = A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve (Nyíregyháza)
 JPMÉ = A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve (Pécs)
 JRGZM = Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums (Mainz)
 KSIA = Краткие Сообщения Института Археологии АН СССР (Москва)
 MFM = Móra Ferenc Múzeum (Szeged)
 MFMÉ = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve (Szeged)
 MFMÉ–MonArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Monumenta Archaeologica (Szeged)
 MFMÉ–StudArch = A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve–Studia Archaeologica (Szeged)
MittArchInst = Mitteilungen der Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften (Budapest)
 MKCsM = Múzeumi Kutatások Csongrád Megyében (Szeged)
 MNM = Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest)
 MonArch = Monumenta Archaeologica (Praha)
 MÖK = Magyar Őstörténeti Könyvtár (Szeged)
 MSO = Muzej Slavonije Osijek (Osijek)
Offa = Offa. Berichte und Mitteilungen des Museums Vorgeschichtlicher Altertümer in Kiel (Neumünster)
 OJA = Oxford Journal of Archaeology (Oxford)
 PTE BTK = Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar (Pécs)
RevArch = Revue Archéologique (Paris)
 RGZM = Römisch-Germanisches Zentralmuseum (Mainz)
RoczBial = Rocznik Białostocki (Białostok)
 RVM = Rad Vojvodjanskih Muzeja (Novi Sad)
 SA = Советская Археология (Москва)
 Savaria = Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője (Szombathely)
 SLA = Slovenska Archeologia (Bratislava)
 SMK = Somogyi Múzeumok Közleményei (Kaposvár)
Starinar = Starinar (Beograd)
 StudArch = Studia Archaeologica (Budapest)
Studia Caroliensia = Studia Caroliensia. A Károli Gáspár Református Egyetem Folyóirata (Budapest)
 StudCom = Studia Comitatus. Tanulmányok Pest megye múzeumaiból (Budapest)
 ŠtZ = Študijné zvesti Arheologického ústavu Slovenskej akadémie vied (Nitra)
 SzKMÉ = A Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve (Orosháza)
 SZTE BTK = Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
 Ttk = Természettudományi Közlöny (Budapest)
 VAMZ = Vjesnik Arheološkog Muzeja u Zagrebu (Zagreb)

VAPD = Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku (Split)

VMMK = A Veszprémi Megyei Múzeumok Közleményei (Veszprém)

WissMittBosn = Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina
(Sarajevo)

WMMÉ = A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve (Szekszárd)

ZM = Zalai Múzeum (Zalaegerszeg)

átm. = átmérő

db. = darab

é.n. = évszám nélkül

lh. = lelőhely

ltsz. = leltári szám

M. = Méretarány

m. = mélység, magasság

m.a. = megjelenés alatt

Abb. = Abbildung

Fig. = Figure

Plan. = Planşa

Taf. = Tafel

Tab. = Tablica/Таблица

Рис = Рисунок

Kat. = Katalog/Каталог

Pl. = Plaque

Felelős kiadó
Dr. Révész László tanszékvezető egyetemi docens
SZTE BTK, 6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Nyomdai munkálatok
Innovariant Nyomdaipari Kft., Algyő
Felelős vezető: Drágán György